

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.155.0

ХОҶАМИРОВ МУСЛИҲИДДИН ХОҶАМИРОВИЧ

**ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКӢ-СЕМАНТИКӢ ВА СОҲТОРИИ
«ҶОМЕЪ-УТ-ТАВОРИХ»-И РАШИДУДДИНИ ФАЗЛУЛЛОҶ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои филологӣ,
профессор, узви вобастаи Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон, муовини раиси
Кумитаи забон ва истилоҳоти назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон
С.Р. Раҳматуллозода

Душанбе – 2021

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3-11
БОБИ ЯКУМ. БАРРАСИИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ “ҶОМЕЪ-УТ-ТАВОРИХ”	
АЗ РҶЙИ БАРОМАД	
1.1. Муқаррароти умумӣ.....	12-16
1.2. Калимаҳои умумизеронӣ.....	16-18
1.2.1. Номи мафҳумҳои хешовандӣ.....	18-23
1.2.2. Номи аъзои бадан.....	23-25
1.2.3. Номи ҷонварон.....	25-27
1.2.4. Номи мафҳумҳои табиат ва падидаҳои он.....	27-30
1.2.5. Калимаҳои мансуби дину мазҳаб.....	30-32
1.2.6. Топонимҳо.....	32-35
1.2.7. Номи вазифа, рутба ва унвонҳо.....	35-37
1.3. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ».....	37-40
1.3.1. Луғати диниву мазҳабӣ.....	40-43
1.3.2. Калимаҳои ифодакунандаи муносибатҳои хешовандӣ.....	43-44
1.4. Калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”.....	44-58
1.5. Таркиби луғавии асар аз нигоҳи этникӣ (қавмҳо).....	58-70
Хулосаи боби I.....	71-72
БОБИ ДУЮМ. ҚАБАТҲОИ ЛЕКСИКИЮ СЕМАНТИКИИ ТАРКИБИ	
ЛУҒАТИ АСАР	
2.1. Муқаррароти умумӣ.....	73-75
2.2. Таҳлили семантикии калимаҳои асар.....	76-78
2.2.1. Калимаҳои сермаъно.....	78-84
2.2.2. Муродифоти луғавӣ.....	84-95
2.2.3. Калимаҳои зидмаъно.....	95-101
Хулосаи боби II.....	102
БОБИ СЕЮМ. ХУСУСИЯТҲОИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР АСАР	
3.1. Муқаррароти умумӣ.....	103-105
3.2. Пасвандҳои калимасоз дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”.....	105-127
3.3. Калимаҳои мураккаб дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”.....	127-129
3.3.1. Калимаҳои мураккаби пайваст.....	129-134
3.3.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ.....	134-135
3.3.2.1. Исмҳои муракаби тобеъ.....	135-139
3.3.2.2. Сифатҳои муракаби тобеъ.....	139-143
Хулосаи боби III.....	144-145
ХУЛОСА	146-150
РӢЙХАТИ АДАБИЁТ	151-165

МУҚАДДИМА

Мубрамӣ ва зарурати интихоби мавзӯи таҳқиқ. Мубрамии кор бо он муайян мегардад, ки осори адабиёти классикӣ барои омӯзиши таърихи забони адабии тоҷикӣ дар марҳалаву давраҳои гуногуни таърихи забон маводи арзишмандеро медиҳад. Бинобар ин, омӯзишу пажӯҳиши осори адабии дар ҳар як аср навишташуда барои илми забоншиносии имрӯз муфиду арзишманд аст. Бо омӯзишу баррасиҳои забоншиносии ин осор метавонем вижагиҳои забонии ҳар як асрро маълуми муайян кунем. Баррасии вижагиҳои забонии як асар, аз як тараф, сабку услуби як шоир ва ё нависандаро бозгӯ кунад, аз тарафи дигар, хусусиятҳои забонии як асрро маълум месозад ва барои пардохтан ба пажӯҳиши осори дигар адибон роҳнамоӣ мекунад. Дар робита ба ин, омӯзиши осори адабию илмӣ, фалсафию динӣ ва таърихӣ бузургони тоҷику форс аз аҳамияти амалию назариявӣ ҳолӣ нахоҳад буд. Аксарияти пажӯҳишҳои забоншиносии солҳои охир ҷанбаҳои забонии осори манзуму мансурро фаро гирифтаанд. Осори таърихӣ, ки муаррихони форсу тоҷик дар гузашта таълиф намудаанд, камтар мавриди таваҷҷуҳи забоншиносон қарор гирифтааст.

Инкишоф ва рушди забони адабии тоҷикӣ пас аз даврони шаклгирии он дар асрҳои IX-X-и милодӣ ба таври густурда дар сарзамину минтақаҳои паҳновар интишор ёфта, дар баробари аҳли илму адаб, муаррихону мунаҷҷимон, пизишкону кишваршиносон, таваҷҷуҳи аҳли дину муфассиронро низ ба худ ҷалб кардааст. Манбаъ ва сарчашмаи забони адабӣ дар асрҳои XIII-XIV низ матнҳои осори бадеӣ, таърихӣ, илмӣ ва динии манзуму мансур ба шумор мераванд. Бинобар ин, дар инкишофу рушди ин забон, дар баробари шоирону нависандагон саҳми олимону донишмандони бахшҳои гуногуни илм, муаррихону муфассирон низ басо назаррас аст. Ин давра, яъне асрҳои XIII-XIV, яке аз давраҳои хеле мураккаби инкишофи забони адабӣ ба шумор рафта, аз як тараф, воқеаю ҳодисаҳои зиёди таърихӣ, сиёсӣ, адабӣ рӯй дода бошад,

аз тарафи дигар, осори гуногуни хаттӣ, асарҳои мухталифи манзуму мансури таърихӣ, бадеӣ, илмӣ, мазҳабӣ ва ғайра офарида шудааст, ки ҳар кадоми онҳо дорои хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубии умумӣ ва фардӣ мебошанд. Дар ҳамин давра муаррихон барои сабти рӯйдоду воқеаҳои гузашта ва замони худ таърихномаҳо таълиф намудаанд. Барои пажӯҳиши забони форсии тоҷикӣ осори таърихӣ аз манобеи муҳимми пажӯҳишӣ ба ҳисоб мераванд.

Адабиётшинос Р. Ҳодизода дуруст қайд мекунад, ки осори таърихӣ “дар инкишофи забони адабии форсу тоҷик низ таъсири бузурге дошт. Аксари ин китобҳои таърихӣ ба забони хушобуранги бадеӣ, санъатҳои баланди иншоӣ адабӣ ва порчаҳои манзумаҳои ҳам худи муаллифон ва шоирони дигар навишта шуда буданд” [136, 256]. Бинобар ин, таърихномаҳои ҳар аср барои муайян кардани инкишоф ва таҳаввули сабки насри тоҷикӣ-форсӣ дорои қимати бузурге мебошанд.

Яке аз марҳилаҳои муҳимми таърихнигории тоҷик аҳди муғул маҳсуб мешавад. Дар ин аҳд таърихномаҳои зиёде ба забони форсии тоҷикӣ навишта шудаанд. Яке аз таърихномаҳои комиле, ки маҳз дар ҳамин замон навишта шудааст, “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ мебошад, ки аз шоҳкориҳои таърихии забони форсӣ-тоҷикӣ ва таърихи ҷаҳон ба шумор меравад.

Китоби “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” яке аз манбаъҳои муҳимми таърихӣ, этнографӣ, ҷуғрофӣ ва фарҳангие мебошад, ки дар замони ҳукмронии Элхониҳо аз тарафи вазири ин хонадон Рашидуддини Фазлуллоҳ бо забони тоҷикӣ навишта шудааст. Ҳарчанд ки дар асри XIII сабки ниғориши наср махлут бо забони арабӣ гашта буд, аммо сабки ниғориши ин асар хеле сода ва оммафаҳм аст.

Маҳорати Рашидуддини Фазлуллоҳ дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» дар забони салису равон ва тарзи баёни ӯ низ мушоҳида мегардад. Муаллиф ба ороиши зоҳирии сухан тавачҷуҳи зиёде дорад ва баъзан воқеаи мавриди тасвирро як сӯ гузошта, риштаи суханро ба сӯйи тавсифоти

шоирона кашонида, ҳодисаро хеле пуртакаллуф тасвир кардааст. Он чи ба ин суханвар равонию зебой бахшидааст, интихоби дурусти калимаҳои тоҷикӣ. Дар асар воситаҳои тасвири бадеӣ кам нест. Муаллиф барои пуробуранг баромадани забони асараш аз ташбеҳ ва маъноӣ маҷозии калимаҳо бисёр истифода намудааст. Нависанда дар интихоби истифодаи луғат, калимаҳои муносиб, эҷоду корбасти таркиботи бадеӣ ва хушоянди алоқаманд бо қиссаҳои асараш аз худ маҳорати устодона нишон дода, дар воҷасозию вожагузинӣ дар мақоми алоҳида аст. Ҳамин расоиву пухтагии забони “Ҷомеъ-ут-таворих” буд, ки дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” зимни шарҳи калимаҳо аз он шавоҳиди зиёд оварда шудааст.

Пажӯҳиши вижагиҳои луғавию маъноӣ ва калимасозии «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ барои муайян кардани марҳалаҳои рушду инкишофи забони тоҷикӣ басо муҳим аст. Бо омӯзишу пажӯҳиши ин асари арзишманд, метавон дар хусуси рушду инкишофи забони тоҷикӣ дар асри XIII ҳулосаҳои арзишманд ва илмӣ баровард. Пажӯҳиши вижагиҳои забонии ин асар ба мо имкон медиҳад, ки, аз як ҷониб, рушду инкишофи забони тоҷикӣ дар асри XIII ва, аз ҷониби дигар, саҳми Рашидуддини Фазлуллоҳ ва «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро дар ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ нишон диҳем. Рашидуддини Фазлуллоҳ бо таълифи ин асар калимаҳои зиёдеро бо роҳҳои калимасозӣ сохтааст, ки барои бой гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат намудаанд ва то имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба қор мераванд.

Дарачаи омӯзиши мавзӯи таҳқиқотӣ. Таҳқиқи осори форсии классикӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқони зиёдеро ба худ ҷалб намудааст. Муҳаққиқону забоншиносон дар ду маврид ба ин масъала рӯй овардаанд. Нахуст дар китобҳои, ки бевосита ба омӯзиши марҳилаву давраҳои таърихии забони адабии тоҷикӣ бахшида шудааст, осори ҳар як марҳиларо мавриди баррасии забоншиносии қарор додаанд. Чунончи,

китобҳои таълифнамудаи М. Баҳор, А. Содиқӣ, Ж. Лаззар, Муҳаммадхусайни Ямин, М.Н. Қосимова, С. Ҳалимов, Э. Раҳмон аз ҳамин қабиланд. Бахши дувумро мақолаву рисолаҳои таҳқиқие ташкил медиҳанд, ки баррасии вижагии мушаххаси ин ё он асари тоҷикӣ-форсии классикиро фаро мегирад. Дар забоншиносии муосир муҳаққиқони зиёде ба таҳқиқи забон ва услуби осори манзуму мансури форсу тоҷик пардохтаанд. Чунончи, солҳои охир забоншиносон М.Н. Қосимова, С. Ҳалимов, А. Ҳасанов (А. Ҳасанзода), М. Султонов, С. Назарзода, О.Ҳ. Қосимов, С. Анварӣ, Ш. Кабиров, Ш. Каримов, З. Мухторов, М. Саломов (М. Саломийн), Қ. Мухторӣ, Ш. Исматуллозода, С. Ҳалимова, Ф. Шарипова, Ж. Гулназарова, Х. Кабиров, Х. Табаров ва дигарон ҷанбаҳои гуногуни осори форсии классикро аз дидгоҳи луғавию грамматикӣ ва услубӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд. Вале ҳанӯз ҳам тамоми осори дар гузашта ба забони форсии тоҷикӣ таълифшуда ба таври бояду шояд мавриди таҳқиқи забоншиносон қарор нагирифтааст ва то имрӯз бисёре аз осори арзишманди форсии классикӣ рӯйи таҳқиқро надидааст.

Бархе аз пажӯҳишҳои илмии алоҳида дар робита ба таърихномаҳои форсии тоҷикӣ бахшида шудаанд. Муҳаққиқон Л. Смирнова вижагии забонии “Таърихи Систон”, М.Ф. Фозилов доир ба вижагии забонии “Таърихи Табарӣ”, Б. Қосимов дар робита ба лексикаи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ, Х. Камолов доир ба ибораҳои изофии “Таърихи Табарӣ”, Ҷ. Абдулаҳадов доир ба лексикаи иқтибосии “Таърихи Байҳақӣ”, Г. Камолова доир ба хусусиятҳои морфологии “Мачма-ут-таворих”, Ш. Кабиров доир ба хусусиятҳои луғавию семантикии “Таърихи Бадахшон”, Б. Раҳмонов доир ба вижагии феъл дар “Таърихи Бухоро” ва дигарон қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ анҷом додаанд.

Дар китоби Пешвои миллат – “Забони миллат – ҳастии миллат” мақоми таърихии “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ низ

дар инкишофи забони тоҷикӣ нишон додаа шудааст. Чунончи, Пешвои миллат дар робита ба забон ва услуби “Ҷомеъ-ут-таворих” чунин навиштаанд: “Ҷомеъ-ут-таворих” бар хилофи осори таърихии аҳди муғул ба забони нисбатан сода ва равон таълиф гардида, дар маҷмӯъ, таърихи оламро то давраи ҳукмронии Ғозонхони муғул дар бар мегирад” [80, 24].

Донишманди шаҳри эронӣ Муҳаммадтақӣ Баҳор дар ҷилди сеюми “Сабкшиносӣ ё таърихи татавбури насри форсӣ” дар робита ба сабк ва услуби “Ҷомеъ-ут-тавориъ”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ фаслеро ҷудо намуда, муҳимтарин вижагиҳои забони асари мазкурро нишон додааст [12].

Тавре ки мебинем, доир ба хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ва сохтори “Ҷомеъ-ут-таворих”и Рашидуддини Фазлуллоҳ кори илмии диссертатсионӣ анҷом нагирифтааст. Кори диссертатсионии мо аввалин пажӯҳиш ҳам дар забоншиносии тоҷик ва ҳам дар эроншиносӣ доир ба вижагиҳои забонии “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ба ҳисоб меравад.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Мақсади таҳқиқи мо баррасии вижагиҳои луғавию маъноӣ ва калимасозии забон дар мисоли “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ мебошад. Бо мақсади мушаххас гардонидани доираи таҳқиқ чунин вазифаҳоро назди худ гузоштем:

- ҷамъоварӣ ва ба низом даровардани мавод аз матни «Ҷомеъ-ут-таворих»;
- муайян сохтани мансубияти калимаҳо аз нигоҳи таърихӣ забонӣ;
- муайян кардани мавқеи калимаҳои аслии тоҷикӣ дар асар;
- муайян намудани калимаҳои иқтибосии арабӣ ва туркию муғулии асар;
- гурӯҳбандии калимаҳо ба категорияву қабатҳои луғавӣ;
- муайян намудани мавқеи этнонимҳо ва хусусияти корбурди онҳо дар асар;

- таҳлилу баррасии вожағони асар аз рӯйи сохтор;
- муайян кардани нақши пасвандҳои калимасоз дар ғанӣ гардонидани таркиби луғавии асар;
- муайян кардани нақши воситаҳои калимасоз дар ташаккули калимаҳои мураккаб;
- муайян намудани аҳамият ва нақши «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ дар ташаккули таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ.

Навоварии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки бори нахуст дар забоншиносии тоҷик вижагиҳои луғавию маъноӣ ва калимасозии яке аз беҳтарин таърихномаҳои форсии тоҷикӣ – «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ба сурати диссертатсионӣ мавриди таҳқиқу баррасии забоншиносӣ қарор гирифта, ҷанбаҳои лексикологии забони ин асар дар шаклгирии насри таърихӣ форсии тоҷикӣ ба таври илмӣ таҳқиқ мегардад.

Асосҳои назариявӣ ва методологии диссертатсияи мазкурро асарҳои илмӣ назариявӣ муҳаққиқони забоншинос, ки доир ба назарияи забон ва вижагиҳои забонии осори манзуму мансури форсии тоҷикӣ таҳқиқоти боарзише ба анҷом расонидаанд, ташкил медиҳад. Зимни пажӯҳиш аз асарҳои илмӣ муҳаққиқони ватанию хоричӣ – Н. Маъсумӣ, Ш. Ниёзӣ, М. Н. Қосимова, Ҳ. Маҷидов, Б. Камолиддинов, Д. Саймиддинов, Ш. Рустамов, Д. Хоҷаев, А. Ҳасанов, М. Саломов (М. Саломийён), О. Қосимов, С. Раҳматуллозода, Ш. Кабиров, Ф. Шарипова, С. Назарзода, О. Муҳаммадҷонзода, З. Мухторов, С. Сулаймонӣ, М. Султонов, С. Ҳалимов, А. Мирбобоев, С. Ҷоматов, С. Мирзоев, Д. Ҳомидов, В. С. Расторгуева, Д. Эделман, Л. С. Пейсиков, Маликушшуаро Баҳор, Парвиз Нотили Хонларӣ, Муҳсин Абулқосимӣ, Ҳасан Ризои Боғбедӣ ва дигарон истифода шудааст.

Сарчашмаи таҳқиқ. Маводи таҳқиқии моро матни комили “Ҷомеъ-ут-таворих”, ки дар Эрон соли 1373-и шамсӣ бо хатти форсӣ мунташир шудааст, ташкил медиҳад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқ. Таҳқиқу таҳлили вижагиҳои луғавию маъноӣ ва калимасозии “Ҷомеъ-ут-таворих” аз як тараф, агар барои баррасии забоншиносӣ зарур бошад, аз тарафи дигар, барои пажӯҳиши хусусиятҳои забони тоҷикӣ-форсии асри XIII мусоидат хоҳад кард. Кор метавонад дар пажӯҳишҳои ҷамъбастии хусусиятҳои забони тоҷикӣ-форсии асри XIII-XIV чун таҳқиқи илмии забоншиносӣ истифода шавад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки натоқи онро метавон дар таҳия намудани грамматикаи таърихии забони тоҷикӣ, тартиб додани луғатҳои тафсирий ва калимасозии забони тоҷикӣ ва, ҳамчунин, дар таълифи китобҳо ва дастурҳои таълимии марбут ба грамматика ва таърихи забони адабии тоҷикӣ истифода кард. Маводи диссертатсияро метавон дар дарсҳои лексионӣ амалии донишгоҳҳо ва донишқадаҳои филологӣ барои гузаронидани фанҳои таҳассусии забоншиносӣ, таърихи забони адабӣ ва номшиносӣ (ономастика) ба кор бурд.

Методи таҳқиқ. Кори таҳқиқӣ, асосан, аз рӯйи методи таҷзия, таҳлил ва тасвири лингвистӣ иҷро шудааст. Ҳамчунин, дар кор аз равишҳои умумиллии мушоҳида, шарҳдиҳӣ ва усулҳои махсуси таҳлили семантикию услубӣ, методи таҳлили лингвистии матни бадеӣ, таҳлили тафсири луғавӣ ва ғоҳо методи таҳлили омории мавриди истифода қарор гирифтааст. Равиши таҳқиқи диссертатсия бо усули диахронӣ синхронӣ низ сурат гирифта, дар мавридҳои лозимӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ кор гирифта шудааст.

Ба ҳимоя нуктаҳои зерин пешниҳод мешаванд:

- дар ташаккул ва рушду инкишофи забони адабии тоҷикӣ осори манзуму мансури таърихӣ нақши калон доранд. Дар асри X марҳалаи ташаккули забони адабӣ бо тарҷума ва таълифи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ оғоз гардида, дар асрҳои баъдӣ идома ёфтааст. Намунаи беҳтарини онро дар асри XIII дар мисоли «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ мебинем, ки бешак, инъикоскунандаи забони тоҷикии асри XIII аст;

- ҳарчанд услуби «Ҷомеъ-ут-таворих» бо сабки асри XIII таълиф гардида бошад ҳам, вале забони асар ба сурати кулӣ он қадар душвору муғлақбаён нест ва суҳанпардозии сунъӣ дар он камтар ба назар мерасанд;

- муаллифи асар зимни таълиф аз калимаҳои туркию муғули истифода кардааст ва дар бештари маврид ин калимаҳоро шарҳу тавзеҳ дода ва ё муродифи тоҷикии онҳоро овардааст. Минбаъд чунин калимаҳои туркию муғули ба дигар осор ва фарҳангҳои тафсирии тоҷикӣ роҳ ёфта, то имрӯз маҳфуз мондаанд. Дар аксар фарҳангҳои тафсирии тоҷикӣ-форсӣ зимни шарҳи луғоти туркӣ шавоҳид аз “Ҷомеъ-ут-таворих” оварда мешавад;

- бар пояи далелҳои забонии асар таъкид мегардад, ки “Ҷомеъ-ут-таворих” барои таҳқиқи этнонимҳо – номи халқу қавмҳои гуногун маводи фаровон ва арзишманди илмӣ медиҳад. Ҳамчунин, таҳқиқи номвожаҳои чуғрофии асар арзиши баланди илмӣ доранд.

Саҳми фардии муҳаққиқ дар он зоҳир мешавад, ки мавзӯи мазкур бори аввал дар забоншиносии тоҷик мавриди пажӯҳиши забоншиносӣ қарор дода шуд ва хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ва калимасозии забони тоҷикии асри XIII муайян карда шуд.

Апробатсияи кор. Нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсия ва ҳамоишҳои илмии ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ, ки дар байни солҳои 2015-

2020 баргузор гардиданд, ироа гардидааст. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (№ 8 аз 27.03.2020) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст. Аз рӯйи мавзӯъ 4 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳое, ки КОА-и назди Президенти ҶТ таъйид намудааст, нашр шудааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Бобҳои рисола ба фаслҳо ва баъзе фаслҳо ба зерфаслҳо тақсим шудаанд.

БОБИ I

БАРРАСИИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ «ЧОМЕЪ-УТ-ТАВОРИХ»-И РАШИДУДДИНИ ФАЗЛУЛЛОҲ АЗ РЀЙИ БАРОМАД

1.1. Муқаррароти умумӣ

Маҷмуи калимаҳои ҳар забон таркиби луғавии онро ташкил медиҳад. Муқаррар шудааст, ки таркиби луғавии забонҳои мутараққӣ ва, ба хусус, забонҳои, ки таърихи куҳан доранд, ҳудуди 200 ҳазор вожаҳо дар бар мегиранд. Албатта, ин миқдори бузург ҳамагӣ дар як вақт истеъмоли намешавад. Теъдоди мустаъмали он вобаста ба замон ва шароити гуногун аз ҳам фарқ мекунад. Чунончи, ҳатто дар забони нависандагону адибони соҳибистеъдоди замони муосир ҳам ин миқдор аз 20-30 ҳазор калима беш нест. Дар забони намояндагони дигари зиёиёни замон он миқдор аз ин ҳам камтар аст. Нуқтаи муҳим ин аст, ки ҳамаи калимаҳои забон ҳамчун муқаддасоти дигари миллии соҳибони он дар луғату фарҳангҳои сершумори гузаштаву имрӯза маҳфуз дошта мешаванд ва мавриди зарурат ҳиссае аз онҳо метавонад аз нав ба истеъмоли дарояд.

Мундариҷаи ҳар як вожаи ҷудогонаи таркиби луғавӣ ба ҷуз ифодаи маъноҳои луғавӣ боз маълумоти ниҳоят муҳимро нисбати пайдоишу маншаъ, мавридҳои истеъмоли ва ҳамнишинии он маҳфуз медорад. Махсусан, масъалаи маншаи калимаҳо ниҳоят диққатангез буда, он на фақат тавачҷуҳои муҳаққиқони забон, балки ҳар як шахси бомаърифатро ба худ ҷалб мекунад.

Калимаҳои забони муосири тоҷикӣ аз бобати маншаъ, дар ҳақиқат, қабатҳои ниҳоят мухталифро ташкил медиҳанд. Дар таркиби луғавии забонамон баробари калимаҳои худӣ, ё аслии тоҷикӣ теъдоди калони калимаҳои аз забонҳои дигар воридшударо мушоҳида метавон кард. Бо вуҷуди он чунин калимаҳоро имрӯз бегона донишдурустан дуруст нест. Онҳо аз

асолати худ хеле дур рафта, ба меъёрҳои истеъмолии забони мо пурра мутобиқ шудаанд.

Дар охири асри XIII ва аввали асри XIV як зумра нависандагону таърихшиносон тозанавис ба монанди Рашидуддини Фазлуллоҳ, Ҳамдуллоҳ Муствафӣ Қазвинӣ – муаллифи “Таърихи гузида”, Қозӣ Абдуллоҳ ибни Умари Байзовӣ – муаллифи “Низому-т-тавориҳ”, Абусулаймон Довуди Банокатӣ – муаллифи “Равзату-л-албоб” машҳур ба “Таърихи Банокатӣ” ва иддае дигар ба арсаи эҷод омаданд, ки то ҳади тавон ба насри сода ва берун аз такаллуф эҷод карданд, вале боз ҳам дар насри онҳо пайравӣ аз адибони салафи худ, ки мутакаллифона эҷод мекарданд, дида мешавад. Давраи мазкурро мо метавонем ҳамчун муқаддамоти фасоди насри донем. Бисёре аз луғоти тоҷикии ширину зебо ва масалҳои тоҷикона дар ин давр аз ёд мераванд. Муҳаққиқи пуркор ва донишманди фарҳефта Маликушшуаро Баҳор чунин менависад: “Бисёре аз луғоти форсии зебову ширин ва масалҳои форсӣ аз ёд мераванд, истеъмоли афъол ба маънии маҷоз ва фаромушт шудани маънии ҳақиқии афъол дар ин давра шурӯъ мешавад” [12, 460].

Аз ин рӯ, дар ин боби дисертатсия масъалаи қабатҳои лексикиву семантикии насри “Ҷомеъу-т-тавориҳ” аз ду дидгоҳ: басомади қабати лексикии калимаҳои асар (аслии тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ-муғулӣ) ва мухтассоти лексикии он баррасӣ мешавад. Пеш аз он ки ба таҳлили қабати семантикии забони асар пардозем, моро зарур аст, то ба вазъи забон ва макони навишта шудани асар ва вазъияти сиёсии давр назар кунем. Он чи вобаста ба макон ва вазъи сиёсии давраи эҷоди асар аст, ҳамин аст, ки новобаста ба вазъи сиёсӣ ва сулолаҳои ҳукмрон забони тоҷикӣ-форсӣ дар тамоми қаламрави худ, ки ҳам давлатҳои тоҷикӣ ва ҳам давлатҳои туркӣ буданд, тасаллут дошт. Рашидуддини Фазлуллоҳ дар замони ҳукумати Элхониён ва хосатан ҳукмронии Ғозонхон вазир буд. Ӯ бо фармони ҳокимони давр китоби машҳури худ “Ҷомеъ-ут-

таворих”-ро навишт. Аз он сабаб, ки тамоми корҳои давлатӣ ва расмии Элхониён ба забони форсӣ навишта мешуд, китоби мазкур низ ба ҳамин хат ва забон навишта шуд. Аз рӯйи истифода 70% таркиби луғавии асарро калимаҳои тоҷикӣ, 28% калимаҳои арабӣ ва 2% калимаҳои туркӣ-муғулӣ ташкил медиҳанд (ин таркиббандӣ аз рӯйи ҷилди аввали асар сурат гирифтааст). Истифодаи вожаҳои туркӣ-муғулӣ ҳангоми зикри номи ашхос, қабила ва вазифаҳою касбҳо, ки зиёдтар ба зиндагии кӯчмнишинӣ тааллуқ доранд, ба назар мерасанд. Аз таҳлили таркиби луғавии асар чунин ба назар мерасад, ки аксарияти калимаҳо тоҷикианд. Истифодаи калимаҳои арабӣ низ зиёд ба назар мерасанд, вале он мутобиқ ба меъёри забони тоҷикӣ ҳаст. Яъне калимаҳои арабӣ ҳамчун таркиби луғавии забони тоҷикӣ баромад кардаанд. “Бо вучуди он чунин калимаҳоро имрӯз бегона доништан дуруст нест. Онҳо аз асолати худ хеле дур рафта, ба меъёрҳои истеъмоли забони мо пурра мутобиқ шудаанд” [52, 88]. Дар мавриди истифодаи калимаҳои арабӣ дар давраи ҳукумати муғул инро гуфта метавонем, ки хонони муғул ба забону адабӣ форсӣ он қадар назари нек надоштанд ва ба ҳар роҳу восита мехостанд, ки истифодаи забони арабӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ ва давлатдорӣ бар хилофи забони порсӣ зиёд мавриди қарор дошта бошад, вале ин кор ногузир буд. Зеро тамоми миллату қабилаҳои дар сарзаминҳои тоҷикнишин, ки пештар маданияти шаҳрнишинӣ надоштанд, бо ба даст овардани ҳукумат тамоми шакли идории давлаташонро аз ҳукуматҳои тоҷикӣ иқтибос карданд. Аз ин рӯ, ногузир дар корҳои давлатдорӣ, номанигорӣ, идораи мардум аз забони тоҷикӣ истифода мекарданд.

“Ҷомеъ-ут-таворих” ба таври сода навишта шудааст ва дар нақли ибороти мутакаллифонаи муаррихони қабл аз худ, монанди Атомалики Ҷувайнӣ ва дигарон кӯшиш кардааст, ки то ҳадди имкон луғоти душвор ва ғайримашҳурро истифода накунад, ба истиснои ҳолоте, ки ба ночор ба нақли айни иборот пардохтааст. Вале инро ҳам бояд зикр кард, ки ин

гуна маворид дар баробари содагии наср ғалаба надошта, ба нудрат истифода шудааст. Азбаски “Ҷомеъ-ут-таворих” дар асри XIII навишта шудааст, таҳлил ва баррасии таркиби луғавии он барои муайян кардани вазъи забони адабӣ ва таъсири он ба қавму миллатҳои дигар, дар мисоли ақвоми муғул зарур аст.

Забон ва услуби осори таърихӣ ин давра як хел нест. Дар осори ҳар муаллиф тафовутҳои фардии истеъмоли калима ва ҷумлаҳои тоҷикӣ, арабӣ дида мешавад.

Асари Рашидаддини Фазлуллоҳ «Ҷомеъ-ут-таворих» аз ҷиҳати забону услуб дорои бисёр хусусиятҳои насри бадеӣ аст. Метавон гуфт, ки намунаи барҷастаи забони насри таърихӣ аст. Дар китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» (киоби II) дар робита ба забон ва сабку услуби «Ҷомеъ-ут-таворих» чунин гуфта шудааст: «“Ҷомеъ-ут-таворих” бар хилофи осори таърихӣ аҳди муғул ба забони нисбатан сода ва раван таълиф гардида, дар маҷмӯъ, таърихи олмаро то давраи ҳукмронии Ғозонхони муғул дар бар мегирад» [80, 24]. Чунончи, барои намуна порчаи зеро аз ҷилди якуми «Ҷомеъ-ут-таворих» меоварем:

...Ҳисомиддин чора надид ва тамомагро ҳозир гардонид. Кетубуқо гуфт:

– Агар дили ту бо подшоҳ рост аст, бифармой, то тамомати қалъаҳо хароб кунанд, то он маънӣ муҳаққақ гардад.

ӯ дарёфт, ки суханони беҳудаи ӯ ба эшон расида, даст аз ҷони ширин шуста, бифиристонд, то ҳама дизҳоро хароб карданд ва баъд аз он ӯро бо тамоми атбоу ашйё бикӯштанд, магар аҳли қалъа, ки писараи амир Саъд бар он ҷо буд. ӯро ба тахфиф ва инзор талаб доштанд, иҷобат нанамуд ва гуфт:

– Аҳду паймони шумо нодуруст аст, эътимод надорам...¹[109-110].

1. Рашидуддини Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ут-таворих. Иборат аз се ҷилд. – Техрон, 1373. Ин ҷо ва минбаъд дар қавсайн саҳифаҳои ин китоб оварда мешавад.

Таркиби луғавии “Ҷомеъ-ут-таворих”-ро аз рӯйи баромад, пеш аз ҳама, калимаҳои умумиэронӣ ва ё аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳ калимаҳои мебошанд, ки то замони таълифи “Ҷомеъ-ут-таворих” низ дар забони тоҷикӣ мустаъмал буданд. «Ҷомеъ-ут-таворих» аз ҷиҳати сарвати таркиби луғавӣ калима ва мафҳумҳои маишӣ ва гуфтугӯйро дар бар гирифта, аз забони гуфтугӯй, ки сарчашмаи он буд, бештар таъсир пазируфтааст. Нависанда бештар ба таркиби луғавии забони зинда таъкиқ кардааст. Аз ин ҷо дар забони асар аз калимаҳои архаистӣ то калимаҳои одии гуфтугӯйӣ дида мешавад. Тафовутҳои луғавӣ ва тағйироти маъноие, ки вобаста ба ҳодисаю воқеаҳои ҷамъиятӣ дар забони гуфтугӯйӣ ба амал омаданд, дар “Ҷомеъ-ут-таворих” низ инъикос ёфтааст.

“Ҷомеъ-ут-таворих” бо истеъмоли зиёди вожаҳои арабӣ, туркӣ-муғулӣ ва ҳиндӣ аз осори пешина фарқ дорад. Дар баробари таъсири забони арабӣ, ки дар тамоми ҷараёни инкишофи забони адабии тоҷикӣ бетаъсир набуд, боз таъсири забонҳои туркӣ ва муғулиро метавон қайд кард, ки баррасии таркиби луғавии “Ҷомеъ-ут-таворих” инро ошкор месозад.

Гуногунии таркиби луғавии “Ҷомеъ-ут-таворих” моро водор мекунад, ки калимаҳои таркиби луғавии асарро аз рӯйи баромадашон дар фаслҳои алоҳида таҳлилу баррасӣ намоем. Бинобар ин дар зер мо ҳар як гурӯҳи алоҳидаро мавриди таҳқиқ қарор додаем.

1.2. Калимаҳои умумиэронӣ дар асар

Забони тоҷикӣ дар баробари забонҳои дари ва форсӣ таърихи бой дошта, осори хаттии ин забонҳо аз қадимӣ будани асли онҳо шаҳодат медиҳанд. Сарчашмаҳои асосии омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ осори меҳнависи забони фосии қадим, сангнавиштаҳои шоҳони ҳахоманишӣ ва сосонӣ, навиштаҳои рӯйи сиккаҳо, муҳрҳо, сафолнавиштаҳо, пӯстнавиштаҳо ва папирусҳо, дастнависҳои паҳлавӣ ва китобҳои

дастнависи порсии дарӣ мебошанд. Решаи калимаҳои тоҷикӣ ба забони қадимаи ҳиндуаврупоӣ рафта мерасад.

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз калимаҳои аслан тоҷикӣ ва калимаҳои аз забонҳои гуногун иқтибосшуда таркиб ёфтааст. Калимаҳои аслан тоҷикӣ баромадашон ба давраҳои қадим ва миёнаи забони форсӣ мерасанд ва асоси таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро ташкил медиҳанд. Манбаи пайдоиши калимаҳои аслан тоҷикӣ забонҳои эронии қадим ва миёна ба ҳисоб мераванд ва дар забони форсии нав ҳоло низ чунин калимаҳоро метавон пайдо намуд. Забоншинос М. Н. Қосимова зимни омӯзиши таърихи забони адабии тоҷикӣ таъкид менамояд, ки фонди асосии таркиби луғавии забони тоҷикӣ асосан аз калимаҳои эронӣ ташкил ёфтааст: «Қисми асосии таркиби луғавии забонамонро калимаҳои худӣ ташкил медиҳанд» [49, 77].

Калимаҳои аслан тоҷикӣ гурӯҳи махсуси калимаҳои забонро ташкил дода, аз гурӯҳҳои дигари вожаҳои таркиби луғавӣ бо кабатҳои таърихии худ, хосиятҳои фарқкунандаи лингвистӣ ва мансубияти луғавию дастуриашон ба кулӣ тафовутдоранд. Таркиби калимаҳои аслан тоҷикӣ низ таърихан гуногун мебошад. Калимаҳои аслан тоҷикӣ маншаашон ба решаҳои ҳиндуаврупоӣ, эронии қадим ва форсии бостону миёна мерасад. Ба назари забоншинос Д. Саймиддинов, ташаккули луғати тоҷикӣ ба се давра рост меояд: “Пайдоиш ва густариши гурӯҳҳои луғавӣ махсуси ҳамаи давраҳои таърихии ташаккули забонҳои эронӣ мебошад. Бунёди гурӯҳҳои луғавӣ ба таври умум аз забонҳои эронии бостон оғоз гардида, дар забони форсии миёна дар ҳудуди ҳамин сатҳи забонӣ тавсия пайдо кардааст” [98, 80]. Ҳамаи ин бахшҳо ва гурӯҳҳои луғавӣ, ки дар забонҳои эронии бостон ва форсии миёна ташаккул ёфтаанд, минбаъд дар забони форсии нав ва ё форсии классикӣ идома карда, то ба забони муосири тоҷикӣ омада расидаанд.

Дар ин росто китоби “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ аз аҳамияти ҳосе бархурдор аст. Ба забони форсии тоҷикӣ навишта шудани ин асар, ки аз таърихи ақвоми муғул дарак медиҳад, худ далели бузургӣ ва шаҳомати ин забон мебошад.

Калимаҳои аслан тоҷикиро мо метавонем аз ҷиҳати маъно ва ифодаи мафҳум ба гурӯҳҳои мухталиф ҷудо кунем. Дар аксар қорҳои пажӯҳиши забоншиносӣ, ки ба пажӯҳиши хусусиятҳои луғавии ин ё он асар бахшида шудааст, аз ин равиш қор гирифтаанд. Мо низ дар пажӯҳиши худ аз ин равиш қор хоҳем гирифт. Ин равиш ба мо имкон медиҳад, ки калимаҳои аслан тоҷикиро ба бахшҳои маъноӣ ва луғавӣ ҷудо намуда, ҳам баромади калимаҳоро муайян намоем ва ҳам шарҳи маъноии онро диҳем.

Таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих» хеле бою рангин буда, аз калимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ иборат аст. Ҳамчунин вожаҳои иқтибосии туркию муғулиро дар худ ҷой додааст, ки арзиши асарро боз ҳам боло бурдааст. Аз рӯи маъно метавон вожаҳои «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро ба чунин гурӯҳҳои маъноӣ ҷудо кард:

1.2.1. Номи мафҳумҳои хешовандӣ

Ин бахши луғат низ дар забони тоҷикӣ аз бахшҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Калимаҳои ифодакунандаи номи мафҳумҳои хешовандӣ реша дар таърихи забони тоҷикӣ доранд. Баромади ин гурӯҳи вожагон низ ба лексикаи умумихиндуаврупой ва эронии қадим мерасад. Ба назари забоншиносон номҳои хешовандӣ якҷо бо номи узвҳои бадан яке аз бахшҳои ҳамбунёд ва муштаракӣ забонҳои хиндуаврупой маҳсуб мегарданд. Бинобар он, дар муқоисаи забонҳои хиндуаврупой аз ҳамин бахшҳои луғат қор гирифтаанд. Забоншиносон дар илми забоншиносии имрӯз чанде аз вожаҳои ифодагари мафҳумҳои хешовандиро муайян намудаанд, ки дар оилаи забонҳои хиндуаврупой бунёди муштарак доранд. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешовандӣ низ дар тӯли таърихи забон ҳамсафари таърихи забонамон будаанд, зеро он вожаҳое,

ки дар гузаштаи дур барои ифодаи муносибати хешовандӣ ба кор мерафтанд, имрӯз низ дар забон ба кор мераванд. Хусусияти муҳими онҳо низ устуворӣ ва пойдориашон дар забони тоҷикӣ мебошад. Ин гурӯҳи вожагон дар тӯли таърихи забон тавонистанд, ки худро аз гирдоби калимаҳои иқтибосӣ ҳифз кунанд. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ бештари калимаҳои ифодагари номҳои хешовандӣ калимаҳои аслан тоҷикӣ мебошанд. Ҳарчанд ки дар забонамон калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешовандӣ аз забонҳои арабӣ ва туркӣ низ роҳ ёфтаанд.

Маншаи баромади ин мафҳумҳоро муайян намудан номумкин аст, зеро таърихи пайдоиши инсоният хеле кӯҳан аст ва забони одамони аввалин ба мо маълум нест. Оилаи забонҳои ҳиндуаврупой аз як мабдаъ ҳастанд. Яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» воҳидҳои луғавии мансуб ба хешовандӣ мебошад. Ин калимаҳо дар таърихи забони тоҷикӣ яке аз қабатҳои хеле қадимӣ буда, ҳамнафас ва ҳамзисти мардумон будаанд. Истифодаи онҳо дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» аҳамияти махсуси илмӣ дорад. Дар ин асар калимаҳои **падар, модар, бародарзода, фарзандзода, духтар, писар, бача, шавҳар, зан, амписар** ва ғайра мустаъмал аст, ки онҳо мансуб ба калимаҳои хешутабории ҳамхун ва ғайриҳамхун буда, серистеъмоланд ва то имрӯз истифодамешаванд. Аввалан вожаҳои **падар** ва **модарро** дида мебароем.

...Ва се шабонарӯз тистони модар намеситад ва шир намехӯрд [89]¹.

Аввалро ба Ҳом аз фарзандони худ дод, ки падари Савдон буда ва миёнаро ба Сом, ки падари аъроб ва форс буда ва савумро ба Ёфис, ки падари атрок буд [89].

Вожаи **модар** аслан дар луғат ба маънии зане, ки дорои фарзанд мебошад, мом, ум омадааст. Вожаи **модар** аз забони ҳиндуаврупойии **māta** пайдо шудааст. Дар «Авасто» шакли **mātar**, дар забони паҳлавӣ **mādar** шудааст. Маълум мешавад, ки калимаи модар вожаи аслии тоҷикӣ мебошад. Имрӯз дар бисёре аз забонҳо ва лаҳҷаҳои дунё, ки решаи ҳиндуаврупойӣ доранд, ин калима бо баъзе тағйироти савтӣ дучор

омадааст, вале наздик ва аз як манбаъ маншаъ гирифтани онҳо бараъло эҳсос мешавад. Сермаъно аст, зеро дар натиҷаи ҳаммонандӣ бо баъзе хусусиятҳо (масалан, ягона ва ғамхор, зоянда ва ғ. будан) ба ҳар чи ки саромад, ибтидобахшанда ва сармашқи дигар чизҳост **модар** гуфта мешавад.

Дар матни мавриди таҳлили мо ин калима панҷ маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст.

Падар низ чун вожаи модар чунин марҳилаи таърихро тай намудааст: **pīta> pīdar>padar** [62, 30]. Ин калима дар матни мавриди таҳлили мо 24 маротиба истифода шудааст. Якмаъно аст.

Мафҳуми **бародар** низ дар ин асар ба назар мерасад. Вожаи бародар дар забони форсии қадим, миёна ва нав чунин шакл дорад: **brātar> brādar> barādar** (форсии қадим>форсии миёна>форсии муосир) [62, 30].

Чун падараш дид, ки ўро дўст намедорад, духтари бародари дигар Курхонро ҷиҳати ў биситад [676].

...Ва бародари ў Болту Суинҷӣ ва чун Чинккизхон аз падар кўчак бозмонда буд, ду шахс аз хешони ў мулозими падараш Ейсукӯи (Юсугай) баҳодур буданд... [676].

Калимаи **бародар** калимаи аслии тоҷикӣ буда, дар забони адабии гуфтугӯӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ шаклҳои **ака, ука, уко** низ ба ҳамин маъно маъмул аст. Калимаи “бародар” дар матн 9 маротиба истифода шудааст.

Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» калимаи **бача**, ки дар забони гуфтугӯӣ тоҷикӣ серистеъмол аст, ба таври фаровон ба кор рафтааст. Дар асар калимаи бача ба ду маъно омадааст. Нахуст, ба маънои «фазанди одамизод, кўдак, тифл» мустаъмал аст:

Он бача пистони модар гирифта шир хўрда [30].

*Он зан ба воситаи он ки шавҳараи ва тамомати ақвоми эшон кофар буданд, тарсид, ки агар изҳори худонарастӣ кунанд, ӯро бо **бача** ҳалок гардонанд [30].*

Рашидуддини Фазлуллоҳ тифле, ки дар батни модар аст, онро ҳам **бача** гуфтааст:

*Ва аз баъзе занони обистан, ки ба қатл наёмада буднд, **бачагон** дар вуҷуд омаданд ва тоифае ки аз қавми тотор дар ин аҳд ҳастанд, урӯғи эшонанд [62].*

Дар маънои дуҷум вожаи **бача** дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» ба маънои «фарзанди паранда» омадааст:

*Рӯзе дигар бо ҷамъи умаро ба ҳамон ҷо расид, гуфт порсол ин ҷо мегузаистам ва самона дар ин алаф ошён карда буд, бубинам, то барқарор имсол ошён ва **бача** карда ё на, наздик рафт ва бидид самона аз ин алаф париду ошён ва **бача** баҳам он ҷо гузошт [153].*

Забоншинос С. Хоркашев (Раҳматуллозода С.) зимни баррасии вожаҳои марбут ба хешутабор дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ду роҳи асосии ташаккули ин бахши луғатро дар забони тоҷикӣ қайд намудааст: «Аввалан, ин воҳидҳои луғавӣ, бунёдан, идомаи таъриҳии гуфтори мардуми ҳавзаи оилаи ҳиндуаврупой буда, тадриҷан дар ҳамнишинӣ бо дигар қавму миллатҳо ва ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоӣ такмил ёфта, синонимҳо пайдо кардаанд ва барои ифодаи як мафҳум чандин вожа дар истифода қарор гирифтааст. Роҳи дигари такомули лексикаи хешутаборӣ тариқи роҳу василаҳои вожасозӣ ва истилоҳсозии забон сурат гирифтааст, ки ҳам қолибҳои сермахсул ва ҳам каммахсул дорад» [125, 4]. Дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» вожаҳои хешутаборӣ бо роҳи калимасозӣ низ сохта шудаанд. Чунончи, вожаҳои **бародарзода**, **фарзандзода** ва **аммазода** бо ҳамин роҳ шакл гирифтааст:

*Ин қадар ҳаст, ки ӯ **бародарзодаи** худ Қоидуро аз Ҷалоир нигоҳ дошт ва бо ӯ ба ҳам берун омаданд ва дар рӯдхонаи унан (овоин) мақом сохт [681].*

*Дар таърих ва ҳикояти ақвоми оғуз ва бистучаҳор шуъбаи мазкур аз фарзандзодагони ӯ баъзе бародарону **аммазодагонаш**, ки бо ӯ муттафиқ будаанд ва аз эшон ақвоми ӯйғур ва қипчоқу қанқалӣ ва қорлуқу қалх пайдо шудаанд [89].*

*Аз **фарзандзодагони ӯ** ва баъзе **бародарон** ва умми **зодагонаш**, ки бо ӯ мутаффиқ буданд ва аз эшон ақвоми ӯйғуру қибчоқ пайдо шуданд [88].*

Вожаи **аммазода** дар матни мавриди таҳқиқ се маротиба истифода шудааст. Ин калима сохта буда, аз ду ҷузъ **амм** ва пасванди **-зода** таркиб ёфтааст. Аз он сабаб, ки таъсири забони арабӣ дар асрҳои миёна ба забонҳои дигари тобеи хилофат зиёд буд, калимаи **аммазода** серистеъмол буд. **Аммун** вожаи арабӣ буда, ба маънои бародари падар аст. Дар ин матн **аммазода** касе, ки писари бародари падар аст.

Вожаи **фарзанд** дар матни мавриди таҳлил 19 маротиба истифода шудааст. Инчунин дар шакли **фарзандзода** низ истифода шудааст. Вожаи **фарзанд** дар забони форсии қадим миёна ва нав: **Pra-zan-ta>frazand>farzand** (форсии қадим>форсии миёна>форсии муосир).

Маънои луғавии калима: фарзанд исми мансуби шахс аст. Аз **frazand** (аз феъли зодан). Бачаи одам, писар ё духтар [166, 263].

*...Ва чун ақвоми Тойҷут бисёр буданд ямкин, ки **фарзандони** Ночин бо эшон мухталлат шуда бошанд [682].*

*...Ба ҳар яке аз **фарзандони** худ дод [89]. Мавзее, ки **фарзандони ӯ** менишинанд, наздик аст [91].*

Вожаҳои “**духтар**” ва “**писар**” низ таърихи кӯҳнаи пайдоиш ва ташаккул дошта, калимаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд. Ин вожаҳо низ дар “Ҷомеъ-ут-таворих” хеле зиёд ба кор рафтаанд.

***Духтар** ҷавоб дод, ки ман Худоро намениносам ва намедонам, лекин аз сухану фармони ту таҷовуз накунам ва мутеъ ва манокиди амри ту бошам [97]*

duxtar < **dugda-ra**; авестой **dugedar**; форсии миёна **doxt (ar)**, форсии нав **duxtar**.

Калимаҳои **модар**, **падар**, **писар** ва **духтар**, ки пасванди **-ar** доранд, бо вожаҳои ифодакунандаи номҳои хешовандии забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ бунёди муштарак доранд. Ин пасванд дар бештаре аз номҳои хешовандии забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ ҳифз шудааст.

Ва муғулон чун Ланкум намедонанд, Лиқу мегӯянд ва Ҷарқа Линқум Буқтӣ, ки бой Синкақур бародари ӯ намонда хотун (ҳомун)-и ӯро, ки модари Тумбанахон буда, ба некӯ сутуда ва аз ӯ ду писар оварда, яке Кадуҷина ва аз он дигар Улкачин ва аз хотуне, ки худ хоста писарон дошта, яке қоиммақом падари машҳур буда, Сарқад ва ҳина буд ва Қабдуд Тумбанахон буда ва писари ӯ ки қоиммақом шуд, ҳам бақои қоон буд [684].

Писаронаш ба ҳар тараф аз қавме духтар сутуда, ба роҳе домод мегардиданд [174].

Ва Султоншоҳ, ки гурехта буд, ба Шодбох омад пеши Тағоншоҳ писари Малик Муайяд ки ба ҷои падар нишаста буд, ва якчанде он ҷо буда ба салотини Ғур пайваст ва эшон ӯро азиз доштанд [254].

Таърихи ташаккули вожаи «**писар**» чунин аст: **puśa** > **puθra** > **piθar** (форсии қадим > форсии миёна > форсии муосир).

Истифодаи мафҳумҳои хешутабории **шавҳар** [саҳ. 99], **зан** [саҳ. 97], **амписар** [саҳ. 99], **номзад** [саҳ. 97], **канизак** [саҳ. 97], **хеш** [саҳ. 676], **аъмом** [саҳ. 97, 101] низ дида мешаванд.

1.2.2. Номи аъзои бадан

Яке аз қисматҳои муҳимтарину асосии калимаҳои аслан тоҷикиро номи узвҳои бадан ташкил медиҳанд, ки аз лексикаи қадимаи умумиэронӣ сарчашма гирифта ва дар забонҳои муосири эронӣ низ маҳфуз мондаанд. Вожаҳои ифодагари номи узвҳои бадан бахши муҳими калимаҳои аслан тоҷикиро ташкил медиҳанд, ки баромади онҳо ба забонҳои эронии қадим мерасад. Тибқи пажӯҳиши забоншинос

Д. Саймиддинов номи узвҳои бадан дар забони форсии миёна шакл гирифтааст: “Номи узвҳои бадан яке аз он луғатест, ки дар осори форсии миёна ба пуррагӣ маҳфуз мондааст” [98, 81]. Ҳамчунин бархе аз ин гурӯҳи вожаҳо бо лексикаи ҳиндуаврупоӣ маншаи умумӣ доранд. Номи узвҳои бадан дар забони тоҷикӣ калимаҳои ҳастанд, ки сирф тоҷикианд. Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини калимаҳои ифодагари номи узвҳои бадан решагӣ ё якҷиҷой будани решаи онҳо ба шумор меравад. Ҳанӯз дар забони ҳиндуаврупоӣ калимаҳои решагӣ қисмати муҳимми фонди асосии луғавиро ташкил медоданд. Бештари калимаҳои ифодагари номи узвҳои бадан дар забони тоҷикӣ решаашон аз як ҳиҷо шакл гирифтааст. Чунончи: **даст, лаб, дил, пой, сар, тан, чашм, гӯш, мӯй, пӯст, раг** ва ғайра. Ҳамчунин зикр кардан ба маврид аст, ки қисми дигари ин гурӯҳи вожагон аз ду ҳиҷо низ таркиб ёфтаанд. Чунончи: **ангушт, дандон, нохун, забон, бинӣ, гулу, шикам, пешонӣ, оринч, миён** ва ғайра.

Нишонаи муҳимтарини дигари калимаҳои ифодагари номи узвҳои бадан устуворӣ ва пойдории онҳо дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошад. Онҳо ҳамчун ифодагари мафҳумҳои муҳимми ҳаёти аз обурангҳои эҳсосии махсус дур буда, дар забони тоҷикӣ асрҳои аср мавҷуд ҳастанд ва ба таъсири забонҳои бегона хуб тоб оварда метавонанд. Ба ин сабаб аст, ки бисёре аз калимаҳои ифодагари номи узвҳои бадан имрӯз ҳам бо ҳамон маъноҳо ва тақрибан ҳамон ҳолатҳои овозӣ дар истеъмоланд, чунонки дар гузаштаи қадим доштанд.

Дар ин таърихнома аксарияти номҳои узвҳои бадан тоҷикианд. Тамоми вожаҳои ба узвҳои бадан тааллуқдоштаро дар маҷмӯъ “тан” меноманд. Тан низ калимаи тоҷикӣ буда, дар забони форсии қадим, ки ҳоло ба гурӯҳи забонҳои матрук дохил мешавад, **tanu**, дар паҳлавӣ дар шакли **tan** вуҷуд доштааст. Ин калима дар матни мавриди таҳлил ба маънои ҷисм, бадан омадааст, аммо ин калима боз ҳамчун нумератив дар забони тоҷикӣ истифода мешавад.

Вожаҳои **пистон** (саҳ. 92) ва **шикамба** (саҳ. 678) низ истифода шудаанд.

*...Ва се шабонарӯз **пистони** модар намеситад ва шир намехӯрд [92].*

Калимаи **пистон** дар матн ду маротиба истифода шудааст. Калима аслан тоҷикӣ аст. Узве аз бадани ҷонварони мода хоҳ инсон ва хоҳ ғайри он бошад, ки рӯйи сина рушд карда, ғадудҳои ширдор дар он қарор дорад. Асли калима тоҷикӣ буда дар забони форсии миёна (пахлавӣ) дар шакли **pistān** истифода мегардид. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар ҳамин шакл истифода мешавад, вале калимаи **сина** синоними аз ҳама серистеъмоли **пистон** мебошад ва дар гӯйишҳои мардумони Тоҷикистон хеле серистеъмол мебошад [176, 245].

*Эшон қабул накарданд ва сару хутуви (сахтхӯӣ), ки муғулон аз **шикамба** ва хун менӯхтанд аз дег бароварда ва ба рӯи он он Элҷӣ задаанд [678].*

Ин калима дар матн як маротиба истифода шудааст. **Шикамба** ё шакли дигари талаффузаш **ишкамба** мебошад ва вожаи аслии тоҷикӣ аст. Дар матн низ як маротиба истифода шудааст. Антоним, омоним ва синоним надорад. Ин ҷо ҳамон меъдаи ҳайвонро дар назар дорад, ки ин калимаро дар ҳамин маънӣ мо наметавонем дар мисоли инсон истифода кунем. Дар забони паҳлавӣ дар шакли **aškombak** (ашкомбак), ашкамба, ашканба ва баъдан шикамба ё ишкамба истеъмол мешавад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ин вожа серистеъмол буда, мавриди истеъмол ва истифодаи зиёди умум қарор дорад.

1.2.3. Номи ҷонварон

Ин бахши луғат яке аз бахшҳои калон ва сершоха дар забони тоҷикӣ мебошад. Ба ин бахши луғат ҳамаи навъҳои мавҷудоти зинда новобаста ба чинсашон шомил ҳастанд.

Аслан, бисёре аз номгӯйи калимаҳои мансуб ба ҷонварону ҳайвонот дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аслии тоҷикианд. Аз қабилҳои мафҳумҳои **буз** (саҳ.

674) ва **дарозгӯш** (саҳ. 684), **гов** (саҳ. 140), **саг** (саҳ. 140). Ҳамчунин, ба таври умумӣ вожаи **чаҳорпо** (104) низ истифода шудааст.

Аз он оташе кардаанд ва қарор дода, ки ман баъд аз он лафз нагуям, шахси дигар ба ӯ гуфта, ки агар номи буз бигӯӣ, чизе ба ту диҳам, ӯ ба забони худ буз гуфта Қутуқу Нуён аз он маънӣ воқиф шуда ва гуфта, ки бо ман он ҳама дилмондагӣ ва хусумат кардӣ ва аҳд кардем, ки ман баъд лафзи буз нагуям [675]

bz > **būz** > **buż** (форсии қадим > форсии миёна > форсии муосир).

Калимаи **буз** аз ҷиҳати баромад мансуби калимаҳои аслии тоҷикӣ. Дар бисёре аз луғатномаҳо онро ҳамчун гӯсфанди бедумба зикр кардаанд. Масалан, дар луғатномаи Деҳхудо чунин омадааст: “Қисме аз гӯсфанди бедумба, ки дорои шохҳои рост....” [156, 534].

..Ва чун қавми тотор мутобеи подшоҳи хитой будаанд ва ҳамбаҳои қоонро нигоҳ бигирифтанд ва пеши Алтан хон фиристод то ӯро бар дарозгӯши чӯбин дӯхта ҳалок карданд [106].

Калимаи **дарозгӯш** як маротиба дар матн истифода шудааст ва ба маънои аслии худ, ки номи ҳайвон аст, омадааст. Калимаи **дарозгӯш** дар замони ҳозир кам истифода мешавад. Дар забони адабӣ муродифи он **маркаб** аст. Дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ синоними серистеъмолтарни **дарозгӯш хар** мебошад. Калима аз сифати ҳайвони номбурда сохта шудааст. Аз он сабаб, ки маркаб (хар) гӯшҳои дароз дорад, барои он номи дарозгӯшро муносиб донистаанд. Дар асл ин калима ба ду ҳайвон мансуб аст, ки яке хар, маркаб ва дигаре харгӯш мебошад. Ин ном аз рӯйи аломати зоҳирии онҳо сохта шудааст, зеро хусусияти барҷастаи ин ду ҳайвон гӯшҳои дароз доштани онҳост ва аз ин рӯ, ин хусусият ба номи онҳо мубаддал гаштааст.

Истифодаи вожаи **чаҳорпо** низ дар асар дида мешавад:

...Дар вақти ғорат, ки дигарон улҷой ва ғанимат бар **чаҳорпоён** бор мекарданд, аз истинботи хотири худ каданро бисохтанд ва улҷиҳо ва ғаноим ва маволии хеш бар он бор мекарданд [104].

Калимаи **чаҳорпо** дар матн кам истифода шудааст. Дар ин ҷо ба маънои ҳайвони боркаш омадааст. Калимаи мураккаб буда, дар қолаби шумора ва исм – **чаҳор** ва **по** сохта шудааст. Ҳарду калима ҳам аслии тоҷикӣ буда, таърихи ташаккулашон ба гунаи зайл аст: **cahuvara** > **eahar** > **eahar** ва **po-** **pada** > **pay** > **pay**. Исми ҷинс, шаклан мураккаб, ғайришахс ва -он, -ён пасвандҳои чамбандии исм мебошад. Аз таҳлили фавқ маълум мегардад, ки калимаи чорпо ё чаҳорпо дар забони форсии қадим ва миёна низ мавриди истифода қарор доштааст [62, 123].

1.2.4. Номи мафҳумҳои табиат ва падидаҳои он

Дар ин асар мафҳумҳои табиат аз қабиле калимаҳои **кӯҳ** (90), **осмон** (97), **замин** (99), **об** (97) **оташ** (675) ва ғайра ба чашм мерасанд. Вожаи **об** дар таърихи забони тоҷикӣ чунин ташаккул ёфтааст: **āp** > **ab** > **ab** (форсии қадим > форсии миёна > форсии муосир).

*Қарохон чун дид, ки Оғӯз ба он духтар ҳам майле надорад ва пеши ҳеҷ кадом аз он ду зан намеравад, аз роҳи шифоқ ва муҳаббате, ки ўро дар ҳаққи вай буд, духтари бародари дигар Урхонро ҷиҳати ў номзад кард, ҳанӯз ба хона наоварда рӯзе Оғӯз аз шикор бозгашта он духтари Урхонро бар канори **об** дид, ки тамошои канизакон мекард, ки ҷома мешӯстанд [97].*

Калимаи **об** чи гунае ки аз тавсифаш дар боло маълум гардид, вожаи аслии тоҷикӣ аст ва дар матни мавриди таҳлили мо 13 маротиба истифода шудааст. **Об** яке аз чаҳор унсури табиат ва ҳастӣ аст.

Вожаи **кӯҳ** низ дар асар истифода шудааст:

*Блуҷахон сахронишин буда ва ё айлоқи ў дар Уртоқ ва Кузтоқ, ки **кӯҳ**ҳои азими бузургу баланд аст [90].*

Дар матни боло калимаи **кӯҳ** ба маънии аслии худ омадааст. Сайри таърихии калимаи **кӯҳ** ба ин тариқ мебошад: **kaofa** > **kōf** > **kōh** (форсии қадим > форсии миёна > форсии муосир).

Дар “Фарҳанги форсии Амид” чунин омадааст: “Баромадагии бузург дар замин, ки аз хок ва санги фаровон ташкил шудааст ва нисбат ба замин атрофаш бисёр баланд бошад” [184, 76].

Калимаи **кӯҳ** дар матн як маротиба дида мешавад ва он ҳам ба маънии аслии худ аст. Аз тавсифи дар боло кардаамон маълум мегардад, ки ин калима аслии тоҷикӣ буда, ҳанӯз дар забонҳои қадимаи форсӣ ва ҳатто авестой истифода мешудааст. Дар луғатномаҳои машҳури форсӣ ба таври зайл шарҳу тафсир ёфтааст: «Тӯдаи бузургу баромадаеро аз замин, ки дорои баландии чашмгир нисбат ба заминҳои пиромуни худ дорад ва аз теппа баландтар аст» [166, 234].

Муҳаммадхусайни Бурҳон низ дар фарҳанги худ “Бурҳони қотей” калимаи **кӯҳро** чунин шарҳ додааст: «Кӯҳ, маъруф аст ва ба арабӣ қабал хонанд [167, 297]. Тарҷумаи қабал ҳар баромадгоҳи калону муртафиъи дар сатҳи замин хоҳ аз хок бошад ва ё аз санг қабал гӯянд. Дар забони паҳлавӣ “куф” (кӯҳ, қуллаи кӯҳ), форсии қадим “кауфа” (куҳ), авестой “кӯ”» [184, 118].

Сабаб он ки хостам, ки ба Худои осмон имон оваранд ва муҳиби ӯ гарданд, сухани маро нашинуданд ва мункир гаштанд [101].

Калимаи **осмон** ҳамагӣ дар матн ду маротиба истифода шудааст ва ин ҳам якҷоя ҳамчун ибораи «Худои осмон» омадааст. Осмон дар ин ҷо як ҷуъзи коинот намомадааст, балки ҳафт тақабайи осмонро дар назар дорад. Пайдоиши ин ибора ба сура ва оёти қуръонӣ робитаи ногусастанӣ дорад, зеро дар бисёре аз оёти қуръонӣ ибораи «рабби-самовоти ва-л-арз» (Худованди замин ва осмонҳо) омадааст. Сабаб ин аст, ки мувофиқи ривоятҳо ва зикри дигар сарчашмаҳои дини Ислом Худованд болотар аз Аршу Курсист ва ин ду дар осмонҳо қарор доранд.

Пайдоиши ибораи **Худованди осмон** низ аз ҳамин ҷост. Аз ҷиҳати пайдош вожаи аслии тоҷикӣ аст ва чунин шакли таҳаввули таърихино аз сар гузаронидааст:

Форсии қадим – **āsmānan**, форсии миёна – **asmān**, форсии нав ва ё тоҷикӣ **āsmān-āseman**-осмон. Дар забони авестой ба гунаи **asmān** истифода мешуд. **Осмон** фазое ҳаст, ки болои сари мо имтидод дорад. Ва муродифоташ **фалак**, **гардун** низ шуда метавонанд. Инро ҳам бояд қайд намуд, ки вожаҳои марбут ба ҷисмҳои табиӣ дар замин мавҷудбуда қариб ба пуррагӣ мансуби забони тоҷикианд.

Калимаи **замин** вожаи аслии тоҷикӣ аст ва дар тӯли инкишофи ташаккули таърихии худ ба ҳодисаҳои зиёд **рӯ** ба **рӯ** шудааст. Дар ин матн ҳамагӣ се мартиба истифода шудааст, ки дар ду маврид ба маънои сатҳи курраи Замин ва дар як ҷойи дигар дар таркиби ибораи “Худованди замин ва осмон” омадааст. Мисол:

Дар Таврити бани Исроил мастур ки Нӯҳ пайғомбар (а) заминро аз Чануб то Шимол се қисм кард [89].

*Он ду арӯс чун аз шавҳар нохушнуд буданд ва ғайрати тамош доштанд, фурсат ёфтанд ва эйқоқи шавҳар карданд ва гуфтанд ӯ дини дигар гирифта, ба Худои осмон ва **замин** имон оварда ва муҳиби ӯ шуда ва хост то низ бо ӯ мувофиқат намояд [98].*

Решаи ҳиндуаврупоии ин калима **ghem** аст. Дар забонҳои эрони аз асоси **zam** бо пешвандҳои гуногун калима сохта шудааст. Дар забони паҳлавӣ дар шакли **zamik** мавриди истифода будааст. Дар калимаҳои забонҳои славянӣ низ решаи **zam** ба назар мерасад. Калимаи замин дар китоби муқаддаси дини зардуштӣ “Авесто” истифода шудааст.

*Аз он **оташе** кардаанд ва қарор дода, ки ман баъд аз он лафз нагӯям, шахси дигар ба ӯ гуфта, ки агар номи буз бигӯӣ чизе ба ту диҳам, ӯ ба забони худ буз гуфта [675].*

Оташ яке аз чаҳор унсури ҳастӣ дар баробари об, хок ва бод мебошад. Ин калима дар матн ҳамагӣ як маротиба истифода шудааст ва аз ҷиҳати асолат ва баромад калимаи аслии тоҷикӣ мебошад. Оташ аз решаи otar-и авастой пайдо шудааст. Дар забони паҳлавӣ дар шакли **arur ataxs, atas** буда, минбаъд чунин ташаккул ва таҳаввулро аз сар гузаронидааст: порсӣ – **озар, одар, одиш, отиш, оташ** [62, 98].

Дар “Фарҳани форсии Муин” ба ин маънӣ омадааст, ки оташ шуъла ва ҳарорате, ки аз сӯхтани ашӯе ҳосил шавад [166, 138].

Ин калима аз ҷиҳати забонӣ сермаъно ҳаст ва аз рӯи хусусияти гармӣ доштани дар адабиёт ба маъниҳои гуногун корфармуда мешавад.

Дар «Луғатномаи Деҳхудо» бад-ин тариқ аст: “аз зандии **отарс**, ва авастоии **отар** ва санскритии **хут ош** (хут-қурбонӣ ва ош-хӯранда, яъне хӯрандаи оташ). Яке аз аносири арбаъаи қудамо ва ҳарорати тавъам ба нуре аст, ки аз баъзе аҷсоми сӯхтанӣ барояд чун чӯбу зағолу амсоли он” [156, 326].

1.2.5. Калимаҳои мансуби дину мазҳаб

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” калимаҳои мансуби дину мазҳаб хеле зиёданд. Бештари ин навъ калимаҳо калимаҳои арабӣ ва туркӣ мебошанд. Аммо дар он калимаҳои тоҷикӣ низ дида мешаванд. Аз қабилҳои калимаҳои “Худо” (саҳ. 92), “дин” (саҳ. 98), “худопарастӣ” (саҳ. 92), “худошиносӣ” (саҳ. 97) ва ғ.

Он ду арус чун аз шавҳар нохушнуд буданд ва ғайрати тамои доштанд, фурсат ёфтанд ва эйқоқи шавҳар карданд ва гуфтанд ӯ дини дигар гирифта ба Худои осмон ва замин имон оварда ва муҳиби ӯ шуда ва хост то низ бо ӯ мувофиқат намояд... [99].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ва “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” калимаи **динро** аз забони арабӣ медонанд ва ба ду маънӣ шарҳ додаанд: 1) мазҳаб, кеш; 2) тариқ, оин [ФЗТ 1969, 80; ФТЗТ 2017, 453].

Муҳаммад Гиёсуддин дар “Гиёс-ул-луғот” овардааст, ки дин дар форсӣ номи бисту чаҳорум аз ҳар моҳи шамсӣ аст, инчунин мегӯяд, ки дин дар арабӣ ба маънии подош додан; ва ба маънии ҳисоб, чунон ки “молики явмуддин” (молики рӯзи ҳисоб) ва билфатҳ (яъне дайн) дар арабӣ маънои воме, ки дар фулон рӯз адо карда хоҳад шуд. Агар вақти адои он муайян набошад, онро қарз гӯянд [169, 352-353].

Калимаи **дин** дар забони мо ҳамчун муарраб қабул шудааст, зеро ин калима дар аввал аз забони тоҷикӣ (форсии қадим) ба забони арабӣ гузашта, баъдан ҳангоми густариши дини Ислом боз ба забони мо баргашта омадааст. Пайдоиши ин калима дар «Фарҳанги форсии Амид» дар шакли паҳлави **dēn**, ҷамъи арабии **адён** шарҳ дода шудааст [184, 118].

Мувофиқи гуфтаи Алиакбари Деххудо дин номи фариштае аст, ки ба муҳофизати қалам маъмур аст (Бурҳон), (Ҷаҳонگیرӣ). Аз эзидони оини зардуштӣ аст ва нигоҳбони рӯзи бистучаҳоруми моҳ ба эзиди дин супурда шудааст [156, 189]. Ҳамчунин Деххудо дар луғатномааш решаи калимаи динро аз се забон тахмин кардааст:

а) аз асли оромӣ-ибрӣ ба маънои ҳисоб;

б) арабии холис ва маънои он одат ё истеъмол аст, ки ҳар ду аз як асланд;

в) калимаи форсӣ ба маънои диёнат ва калимаи дин ба маънои диёнат дар забони арабии давраи чоҳилӣ мустаъмал буда ва одат ё истеъмол аз ин реша аст [156, 1417].

Аммо маънии рӯшноӣ низ дорад. Бесабаб нест, ки калимаи русии день – рӯз аз ҳамин калима сарчашма гирифтааст.

Забоншиноси тоҷик У. Саъдуллоев дар китоби “Вожаҳои муарраби тоҷикӣ дар “Қуръони мачид” ҳамаи калимаҳои тоҷикии истифодашудаи “Қуръони мачид”-ро таҳқиқ намуда, ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст:

1. Вожаҳои муарраби тоҷикӣ дар “Қуръони мачид”;

2. Вожаҳои муарраби машкуки тоҷикӣ дар “Қуръони мачид”.

Муҳақиқ калимаи динро ба гурӯҳи аввал дохил намуда, муайян мекунад, ки ин калима дар “Қуръон” 91 бор корбаст гардидааст [104, 13].

Муҳақиқ Саъдуллоев ақоиди донишмандонро дар мавриди решаи калимаи дин таҳлил намуда, ба чунин хулоса меояд, ки “вожаи дин дар порсии қадим дар шакли *dāina* вучуд дошт. Дар забони порсии қадим ду дифтонг *ai* ва *au* истифода мешуд. Дар вожаи *dāina* дифтонги *ai* ба назар мерасад. Агар дифтонги *ai* пеш аз овозҳои сонории “*m*” “*n*” ояд, ба овози “*i*” бадал мегардад. Дар натиҷа вожаи *dāina* шакли “*din*”-ро гирифт, ба мисли вожаи “*saīma*”- “*sim*”. Дар забони форсии миёна дар шакли “дин” истифода мегардид” [104, 16].

Худо номи зоти бори таъоло аст, инчунин “Иллаҳ” ва “Оллоҳ” нз ҳамчун номи зотӣ истифода мешавад. Вожаи “Худо” сирф тоҷикӣ буда, дар забонҳои форсии қадим ва миёна бо муродифҳои “Додор”, “Яздон” ва ғайра дар истифорда будааст. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба воситаи калимаи “Худо” вожаҳои мураккаби тобеи “худопараст”, “худопарастӣ”, “худошиносӣ” сохта шудаанд:

Ва чун худошинос_ва бониез буд, нахостани, ки бо падар ва аъмом омезии кунад чи эшон кофир буданд ва ҳамвора...[97].

Дар забонҳои қадим ва миёнаи форсӣ ба чунин тартиб омадааст:

Xvatáy-хватай - паҳлавӣ, **Xvatdh**-хватадҳ-пахлавии ашконӣ, позандӣ **Xvatái** омадааст [62, 25]. Калимаи мазкур дар шакли идеограммаи **baga**-Худо низ истифода мешуд.

*Бад-он сабаб модар мегириста ва тазарруъ мекарада ва ҳар шаб дар хоб чунон дида, ки он ба чи бо вай гуфтӣ, ки модари ман агар **Худопараст** шавӣ ва муҳиби **Худо** гардӣ ...[92].*

Дар калимаи **худопараст** чузъи **параст**, яъне парастидан ба Худо яққоя шуда, ба шахс далолат мекунад.

Вожаи «бог»-и русӣ низ аз ҳамин калима гирифта шудааст. **baga** > **bag** > **bag** (форсии қадим > форсии миёна > форсии муосир) [62, 25].

Гуноҳ. Дар матн як маротиба истифода гардидааст ва ба маънои чурм аст. Ин калим низ мансуби калимаҳои диниву мазҳабист:

Баъд аз субути гуноҳ писари даҳум Оқбуқо амире бузург аз он Кихоту буд Бойду ўро бикӯшт [138].

1.2.6. Топонимҳо

Дар ин асар истифодаи топонимҳо хеле зиёд аст. Бештари ин навъ калимаҳо калимаҳои аслии тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мебошанд. Аз калимаҳои тоҷикӣ “**Эронзамин**” (676), “**Бухоро**” (101), “**Талос**” (91), “**Сайрам**” ё “**Қорӣ Сайрам**” (91) ва чандин мавзӯҳои дигаре бо номҳои туркӣ истифода шудаанд.

...Мардум дар миён омадаанд ва монеи ӯйғур шуда ва дар вилояти Эронзамин аз ин қавм шайх Сюинҷӣ аст ва бародари ӯ Болту Суинҷӣ ва чун Чинккизхон аз падар кӯчак бозмонда буд... [676].

Калимаи Эронзамин як маротиба истифода шудааст ва ҳамчун вилояти Эронзамин зикр шудааст. Аммо ин маънои ифодакунандаи муносири калимаи вилоятро надорад. Дар асрҳои миёна ин калима муродифи калимаи сарзамин мавриди истифода қарор дошт.

Истилоҳи “Эрон” мафҳуми танҳо сиёсиву маъмурии маҳдуд набуда, балки ин калима ба мафҳуми “Эрони таърихӣ” далалат мекунад, ки ҳанӯз дар Авасто “*Агунам вауҷаһ*” дар матнҳои ҳахоманишӣ “*ақіуа*”, дар навиштанҳои юниён, аз ҷумла Ҳеродот- “*Αριζαητοι*” омадааст. Ҳамин тавр, истилоҳи “эрон”, “ориё”, “ориён” муштақ аз “*ariya*” буда, маънои “озод”, “озода” ва “шариф”-ро дорост [62, 14].

Оқибатуламу ӯғӯз ғолиб омад ва он мулкоро аз Талос ва Сайрам то Бухоро бигрифт ва бар вай мусаллам гаит. Баъзе аъмом, бародарон ва бародарзодагон, ки бо ӯ муттафӣ набуданд, ба ҷони Шарқ мақом сохтанд ва назди эшон чунон муқаррар аст, ки маҷмӯи муғулон аз насли эшонанд ва дар он аҳд ҷумлаи кофир буданд... [101].

Бухоро яке аз шаҳрҳои қадимаи тоҷикон мебошад. Аз замони қадим дар маҳали бархурди се ҳавзаи аҳолинишин дар соҳилҳои дарёи Зарирӯд (ё худ Рӯдизар), дар поёноби дарёи Зарафшон ба вуҷуд омада буд. Ин маҳалҳо Бухоро, Нумичкат ё худ Бумискат ва Фарабдиз ё худ Фаровиз буданд, ки минбаъд муттаҳид гардиданд, номи ягонаи Бухороро гирифтанд. Худи номи Бухоро мувофиқи баъзе сарчашмаҳо аз решаи санскрити “Виҳора” аст, ки маънояш “ибодатгоҳ” мебошад [8, 145]. Мувофиқи маълумоти дигар номи Бухоро аз калимаи суғдии “Бухоро”, ки маънои “латофати Худо” ё “зарофати Худо”-ро дорад, гирифта шудааст. Дар маъхазҳои хитой (чинӣ) Бухоро бо зиёда аз 10 ном зикр шудааст: Ан, Анси, Анго, Нюмӣ, Бухо, Бухэ, Бухаер, Бухола, Фухо, Пухала ва ғ. Ин калима бори аввал дар маъхазҳои хитой дида мешаванд, ки ба соли 630-и мелодӣ рост меояд. Таърихнигори юнонӣ Ариан қайд мекунад, ки Спитамен соли 328 п.а.м. барои пайдо намудани тарафдорон то ба Бағӣ ё худ Гобӣ, ки дар сарҳади байни уғдҳо ва саккой-масагетҳо ҷойгир буд, рафтааст. Ҷойгиршавии ин маҳал ба Бухорои имрӯза рост меояд [ЭМТ, 2013]. Калимаи мазкур дар матн як маротиба истифода шудааст, ки аз гирифтани Оғуз шаҳрҳои Талосу Сайрам ва Бухоро хабар медиҳад.

Шаҳрҳои дигари тоҷикнишин – Талосу Сайрам низ дар матн чандин маротиба қорбурд дорад:

...Ва шаҳри Талосу Қорӣ Сайрам дар наздикии он мавозеъ афтада [91].

Дар луғатномаҳо ва дигар манбаъҳои таърихиву адабӣ маънои луғавии вожаи **талос** мавҷуд нест, танҳо яке аз шаҳрҳои Туркистон ёд шудааст. Шарқшиноси машҳур В. В. Бартолд бо таъки ба маъхазҳои таърихиву адабӣ, шаҳри Талосро чунин тавсиф мекунад: “Тироз – номи арабии Талос, номи дарё ва шаҳрест дар Осиёи Миёна... Шаҳр то ислом вуҷуд дошт, эҳтимол меравад, ки суғдӣ бошад ва дар асрҳои 5-11 дар

Тироз ба гуфтаи Балосағунӣ аҳолии ин ҷо забонашон суғдӣ ва қисме туркӣ буд.” [8, 495]. Шаҳри мазкур аввалин бор дар ҳисоботҳои сафири юнонӣ – Земарх ёд мешавад. Дар асри 10, баъд аз истилои Исмоили Сомонӣ бошандағони Талос ба ислом мегараванд. [8, 495]. Аз баррасии мисолҳои дар боло овардашуда метавон гуфт, ки шояд баромади калимаи талос суғдӣ бошад, зеро аксари муҳаққиқон ва таърихшиносон аҳолии аслии Талосро суғдӣ гуфтаанд.

Ба ғайр аз шаҳри Талос ё Тироз, инчунин шаҳри Сайрам дар матн мавҷуд аст. Дар матн шаҳр бо номҳои Сайрам ва Қорӣ Сайрам оварда шудааст. Қорӣ Сайрам танҳо дар матни “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дида мешавад, вале Сайрам дар сарчашмаҳои таърихиву адабӣ зиёд мавҷуд нест. Дар «Луғатномаи Деҳхудо» бо таъриҳ ба «Нухзат-ул-қулуб» «Аз билоди Хутан аст» оварда шудааст. Аз он сабаб, ки «صيرم» навишта мешавад ва аксар калимаҳои бо «ص» саршаванда мансуби арабианд, тахминан гуфта метавонем, ки номи шаҳр мансуб ба замони баъди исломӣ мебошад. Сабаби кам зикр шудани шаҳр бо номи Сайрам шояд дар он бошад, ки дар асрҳои миёна бо номи Исфичоб машҳур буд.

1.2.7. Номи вазифа, рутба ва унвонҳо

Ин навъ номҳо дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” хеле зиёд аст, ки асосан мавқеъ ва вазифаи шахсро дар ҷамъият нишон медиҳад. Бештари ин навъ калимаҳо асосан калимаҳои тоҷикӣ ба шумор мераванд. Аз қабилҳои калимаҳои “шоҳ”, “подшоҳ”, “подшоҳӣ”, “каниз”, “канизакон”, навкар ва ғ.

Оғӯз аз шикор бозгашта он духтари Урхонро бар канори об дид, ки тамошои канизакон мекард, ки ҷома мешӯстанд, Оғӯз наздики вай ронд ва дар хуфия бо ӯ гуфт [95].

Ин калима ҳамагӣ дар матн як маротиба дар шакли ҷамъӣ канизакон истифода шудааст. Дар ин ҷо ба маънии хизматгорзанон корбаст шудааст.

kaīnya > knyg > kaniz (форсии қадим>форсии миёна>форсии муосир) [62, 139].

Маънои луғавии калима: зан, духтари зархарид аст ва гоҳе ба маънии хурд, ҷавон низ омадааст.

Калимаи шоҳ дар забони форсии миёна **saḥ** будааст. Баъдан ин калима дар забонҳои форсии нав ба шакли **шоҳ** мундариҷ гаштааст. Дар “Луғати Фурс”-и Асадии Тӯсӣ вожаи шоҳ чунин шарҳ ёфтааст: “шоҳ, подшоҳ ва малик бувад. Он ки бар кишваре подшоҳӣ ва салтанат дорад”.

xšāyaθiya > šāh > šāh (форсии қадим>форсии миёна>форсии муосир) [62, 127].

Калимаи **подшоҳ** низ монанди **шоҳ** ба гурӯҳи калимаҳои аслии тоҷикӣ дохил мешавад. Танҳо аз ҷиҳати сайри таърихӣ аз ҳамдигар каме мутафовит ҳастанд. Ин калима дар матн чор маротиба истифода шудааст.

*...Чунон ки шарҳи он дода шавад ва мегӯянд юрти эшонро таассуб он аст, ки шутурони Наркурхонро ки **подшоҳи** ӯйғур буда, равған медодаанд, бад-он сабаб номи эшон болоға ниҳода аст [229].*

Калимаи подшоҳ аз паҳлавии **потхшой** ё **потхшоҳ** гирифта шудааст. Муодили ин калима дар забони форсии бостон *patu xšay siya*, яъне касе, ки бар иқтидор фармонравой кунад [46, 32]. Роҷеъ ба маънӣ ва асли калимаи подшоҳ дар фарҳанги “Бурҳони Қотей” чунин омадааст: “Номе аст форсии бостонӣ, мураккаб аз **под** ва **шоҳ** ва **под** ба маънии пос ва посбон ва нигоҳбон ва поидан ва дорандаи тахт ва авранг бошад ва шоҳ ба маънии асл ва худованд ва домод ва ҳар чиз, ки он ба сират ва сурат аз амсолу ақрон беҳтар ва бузургтар бошад, чунон ки хоҳад омад” [167, 212]. Аз таҳлилу баррасии ин калима ва таърихи он бармеояд, ки дар тӯли ташаккул ва таҳаввули худ тавонистааст, ки қолаби кӯҳнаи худро дар ҳамон шакле, ки дар забонҳои пешин дида мешуд, нигоҳ дорад.

Вожаи **навкар** хоси забони тоҷикӣ буда, дар асрҳои миёна васеъ истифода мешуд. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба унвони вожаи таърихӣ истифода мешавад. Ин калима дар матн 2 маротиба истифода шудааст. Калимаи **навкар** муродифоти хеле фаровон дорад, ки наздиктарини онҳо сипоҳӣ, чокар, хидматкор мебошад.

...Бо навкарон ва баъзе дӯстони худ ба шикор буд, Қарахон бародарон ва амписарону хешон ва умароро ҳам гардонид ва гуфт: писарам Уғӯз дар кӯдакӣ азими мақбул ва мустаъид менамуд [99].

Ин ҷо ҳам ифодаи сипоҳиро дар назар дорад. Калимаи навкар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ метавонад танҳо дар забони осори адабию таърихӣ истифода шавад. Исмҳои ҳам бештар аз рӯи калимасозии тоҷикӣ бо пасвандҳои забони форсии қадима ва миёна “-он” ва гунаҳояш сохта шудаанд.

1.3. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ҷомеъ-ут-таворих»

Имрӯз дар дунё ҳеҷ забоне вуҷуд надорад, ки аз таъсири забонҳои дигар эмин бошад. Миллатҳо ва мамлакатҳои гуногун ҳамеша аз эҷод ва донишҳои ҳамдигар истифода кардаанд. Забони тоҷикӣ низ чун ҳамаи забонҳо аз ин хусусият ори нест. Забони тоҷикӣ дар дарозии таърихи рушду инкишофи худ ҳам аз забонҳои хеш ва ҳам аз забонҳои бегона вожагони зиёдеро қарз гирифта, таркиби луғавии худро бой намудааст. Забоншинос Ш. Рустамов дар баробари калимасозӣ иқтибоси калимаҳоро низ яке аз роҳҳои бойшавии таркиби луғавии забон медонад: «Яке аз роҳҳои бойшавии таркиби луғавии забон, аз забонҳои дигар қабул намудани калимаҳои ҷудогона мебошад» [94, 101].

Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои иқтибосӣ аз ҳама беш аз забони арабӣ ворид шудаанд, ки сабаб ва омилҳои худро дорад. Доир ба вожаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ муҳаққиқон Н. Маъсумӣ [1951, 78-87], Т. Бердиева [1971, 1991], Т. Мақсудов [1977, 55-60], Ш. Исмоилов [1982, 5-6], М. Кабилов [1995, 12-13], С. Сулаймонов

[1997] М. Н. Қосимова [2003], Ҳ. Мачидов [2007], З. Замонов [2009, 9], Н. Гадоев [2012, 116-119], С. Хоркашев [2014], Ғ. Ҷӯраев [2017, 129-141] кор кардаанд. Мо дар ин фасл ҳолати корбурдии калимаҳои иқтибосии арабиرو дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» таҳлилу баррасӣ менамоем.

Забони форсӣ то замони чира шудани арабҳо дар ин сарзамин ва ривочу густариши Ислом байни ақвоми эрониясл, бо забонҳои сомӣ, аз ҷумла забони арабӣ иртибот дошт, ки вожагони қарзии форсӣ (ҳам забони форсии қадим ва ҳам миёна) дар ин забонҳо ва калимаҳои сомӣ дар забони форсӣ гувоҳи ин нукта мебошанд. Масалан, калимаи **вардун** дар забони арабӣ иқтибосе аз забони форсии қадим (*varda*-гул) аст, ки куҳнаравобит будани забони ин мардумон мебошанд.

Пас аз густариши Ислом ва паҳновар гардидани қаламрави хилофати Араб теъдоде аз забонҳои ғайриараб зери фишори забони арабӣ монданд. Бархе аз забонҳои зери таъсири забони арабӣ аз байн рафтанд, мисли забони қибтӣ. Аммо иддае аз онҳо бо вучуди пазируфтани таъсири шадиди забони арабӣ, тавонистанд, ки забони модарии худро гум накунанд. Дар таърих ду асри ҳуҷуми торочи арабро давраи сукути адабӣ меноманд, ки ин ба ҳақиқат наздик нест, зеро дар ин давра низ забону адабиёти мардуми эронинаҷод ривоч дошт. Баръакс, ба воситаи мутарҷимони забардасти эрониясл тавонистанд, ки ба забон ва адабиёти араб таъсир расонанд. Гувоҳи ин гуфтаҳо тарҷумаҳои васеи Ибни Муқоффаъ, Абдулҳамид ибни Аббони Лоҳақӣ, Башшор ибни Бурд ва ғайра буданд. Онҳо бисёре аз кутуби паҳлавӣ, суриёнӣ ва юнониву ҳиндиرو ба забони арабӣ тарҷума карданд. Дар шароити дини нав ва танг шудани доираи адабӣ ба сурати нав чун забони адабӣ дар асрҳои 9-10 аз нав ба истеъмол дарояд. Дар чунин шароит забони форсӣ наметавонист аз иқтибосоти арабӣ, ба хусус аз истилоҳоти динӣ, сиёсӣ ва илмӣ бебаҳра бошад. Яке аз омилҳои дигаре, ки ба иқтибоси калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ сабаб шуд, бешак,

таваччуҳи аҳли илм ба забони арабӣ буд. Дар робита ба ин забоншиноси эронӣ чунин менависад: «Дар давоми асрҳои VIII-X дар байни аҳли фазлу дониш ҳам омӯхтани забони арабӣ ва ба он асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ эҷод намудан ва китобат кардан расмият ёфта буд» [12, 158].

Омили дигаре, ки дар асрҳои IX-X ба иқтибоси ками калимаҳои арабӣ сабаб шуд, бешак пуштибонии амирони Сомонӣ буд. Амирони Сомонӣ ба хоҳири ҳифзи забони модарияшон дастур медоданд, ки аҳли илму адаб ба забони порсии дарӣ таълиф намоянд. Ҳамчунин бо ҳидояти онон китобҳо аз арабӣ ба порсии дарӣ тарҷума мегардид. Ҳамин амр боис шуд, ки аҳли илму адаб дар баробари забони арабӣ муқобилият нишон диҳанд. «Азбаски дар асрҳои IX-X забони адабии тоҷик ва намояндагони илму ҳунари тоҷик ба забони арабӣ саҳт муқобилият нишон меодагӣ шуданд, калимаҳои арабӣ дар осори хаттии ин асрҳо ниҳоят кам вомерӯрданд» [47, 80].

Забоншинос Р. Гаффоров чунин назар дорад, ки «ба забони тоҷикӣ дохилшавии калимаҳои зиёди арабӣ соли 851 то 892 идома меёбад» [27, 117]. Вале бештари забоншиносон бар ин назаранд, ки дар асрҳои IX-X калимаҳои иқтибосии арабӣ ба забони тоҷикӣ дар муқоиса ба асрҳои баъдӣ, яъне асрҳои XII-XIII хеле кам вориди забон шудаанд. Ба назари забоншинос М. Н. Қосимова дар асрҳои IX-X бештар чунин калимаҳо аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд: «Дар ин асрҳо аз забони арабӣ, асосан, номи ашхос, номҳои ҷуғрофӣ, истилоҳоти динӣ, илмӣ, маъмурӣ, давлатӣ, калимаҳои мансуби аломат, мафҳумҳои абстракт ба забон дохил шуданд» [49; 81]. Бештари ин иқтибосот вожаҳои марбут ба дини мубини Ислом буданд. Аз қабилҳои мусаллам, мӯъмин, кофар, ҷиҳод, тасбеҳ, қурбон, раҷим, садақа, дуо, сачда, масҷид ва ғ. Ҳамин тавр, забони арабӣ на танҳо бо калимаҳои аслию решагӣ, муарработу таркибҳои рехтааш, ҳамчунин бо калимаҳои аз забонҳои мухталифи олам иқтибоскардааш ба таркиби луғавии тоҷикӣ таъсир

расонида, вале хосиятҳои азалии ва асолати онро аз байн бурда натавонистааст. Баръакс, таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҳисоби вожаҳои арабӣ ниҳоят бой ва муқтадир гашта, ин гуруҳи калимаҳоро низ чун ҳамаи навъҳои иқтибосоти дигар ҳазм кардааст ва ба низоми маъноҳоро шаклҳои парадигмавии калимаҳои худ мувофиқ намудааст. Днишманди эронӣ М. Баҳор дар робита ба иқтибосоти арабӣ назари мусбат дорад ва чунин қайд мекунад, ки вомгирӣ «ба буния ва танумандии луғот зиён намерасонад, чунонки дар чанд қарни ихтилоли арабӣ бо форсӣ зиёне ба забони мо ворид наомад, балки бар вусъати забон афзуд ва адабиёте пайдо шуд, ки ба услубу луғати маҳдуди паҳлавӣ ва дариӣ вижа ва холиси қадим назари он мумкин набуд» [11; 136].

Бархе аз калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба қатори калимаҳои худӣ даромадаанд ва онҳоро наметавон фарқ кард, чун он калимаҳои арабӣ ба қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. Забоншинос Ғ. Чӯраев низ чунин андеша дорад: «... фақат ҳамонҳое азхудшуда ба шумор мераванд, ки ба тамоми қоидаву қонунҳои забони тоҷикӣ мувофиқат карда бошанд» [140, 126-127].

Вале дар асри XIII, ки замони таъли «Ҷомеъ-ут-таворих» аст, вазъият тамоман дигар аст. Дар ин асрҳо калимаҳои иқтибосии арабиро метавон дар ҳар сабку услуб ва осор дид. Вомвожаҳои арабӣ дар «Ҷомеъ-ут-таворих» як қабати махсуси калимаҳоро дар бар мегирад. Онҳоро мутобиқи мансубияташон ба соҳаҳои гуногуни ҳаёт чунин табақабандӣ кардан мумкин аст:

1.3.1. Луғати диниву мазҳабӣ

Бешак, ки ворид гардидани забони арабӣ ба сарзаминҳои эронитаборон дар навбати аввал мақсади ҷорӣ кардани дини Исломо дошт ва бисёри иқтибосоте, ки дар давраи аввал ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, диниву мазҳабӣ буданд. То имрӯз мо тоҷикон аз ин

калимаҳо васеъ истифода мебарем ва онҳо як ҷузъи таркибии забони мо шудаанд. Мо гуфта наметавонем, ки ин калимаҳо дар забони мо муодил надоранд, зеро ҳамаи динҳои олам арзишҳои умумиро доро мебошанд ва ин арзишҳо дар ҳар забон вожаи худро доранд. Масалан, калимаи Худоро мо беш аз вожаи Оллоҳ истифода мебарем. Инак, ба таҳлили ин гурӯҳи калимаҳо дар «Ҷомеъ-ут-таворих» мепардозем.

...Ки маҷмӯи муғулон аз насли эшонанд ва дар он аҳд ҷумлаи кофир буданд ва бо мурури айём эшон низ бо ӯруғ муваҳҳид гашианд [101].

Номи эшон Қарохон ва Урхон ва Казхоне ва Курхон ва маҷмӯъ ақвоми кофир буданд [227].

Кофир. Дар матни мавриди таҳлили мо ин калима чор маротиба истифода шудааст. Вожаи кофир лафзи арабист, ки дар ду шакл дар забони тоҷикӣ истифода мешавад **кофир ва кофар**. Ин тарзи талаффуз ба грамматикаи онҳо вобастагӣ дорад, зеро дар забони араби калимаи кофар дар ҳиҷои дуввум касра мегирад (كافر), дар алифбои арабиасосӣ форсӣ ҳаракатҳо навишта намешаванд, аз ин рӯ ҳам кофир ва ҳам кофар талаффуз мешавад. Шояд ба зеҳн чунин пурсиш ояд, ки агар ҳаракат навишта нашавад, пас чаро дар се шакл: кофир, кофар ва кофур не. Сабаб ин аст, ки дар забони мо калимаи кофур ба маънии дигар, яъне номи гиёҳ аст, истифода мешавад, аз ин рӯ дар забони мо калимаи кофирро дар шакли кофур истифода карда наметавонем. Доир ба ин калима дар фарҳангу луғатномаҳо шарҳҳои зиёд ироа шудаанд. Дар “Фарҳанги форсии Амид” чунин омадааст: «(исм ва сифат) арабии кофир чамъаш кофирун ва кафарат ва куффор. Он ки пайрави дини тавҳидӣ нест, бедин, беимон» [184, 564].

Дар “Луғатномаи Деҳхудо” омадааст: «кофир. Зиди муъмин, бедин, бекитоб, ногараванда, ногаравида» [156, 432].

Дар забони тоҷики синоними ин калима хеле зиёд аст, ки вожаҳои беҳудо, зиндиқ, бедин, ғайримусулмон синонимҳои аввалиндараҷаи он мебошанд.

Муваҳҳид. Асли калима аз решаи воҳид аст, яъне ягона, танҳо ё як. Муваҳҳид касе, ки чизе ё касеро ягона медонад. Аммо ҳамчун истилоҳи динӣ касеро гӯянд, ки ягонагии Худоро иқрор кунад. Ин калима омоним ҳам дорад. Масалан, дар алифбои арабӣ ҳарфе, ки дорои як нуқта аст, онро муваҳҳид мегӯянд.

Оллоҳ.(**الله**) Калимаи мазкур дар матн ду маротиба истифода шудааст. Ин номи зоти Худованд мебошад, ки хос ба зоти Ёст. Синонимаш дар забони тоҷикӣ **Парвадгор, Худо, Худованд, Эзид** ва ғайра мебошад.

...Ва пайваста номи Худой ба лафзи арабӣ, ки Аллоҳ аст ба забон рондӣ ва кас намедонист, ки маънии он лафз чист ва ӯ ҳамвора бо овози хуш Аллоҳ гуфтӣ ва он қавм пиндоштанд, ки ҷиҳати илҳон самоъ ва лаҳу бозӣ он лафз мегӯяд [98].

Вожаи мазкур, инчунин, дар таркиби ибораи «валлоҳу аълам» корбурд шудааст, ки маънои «Худо доност»-ро дорад:

*Он ақвомро бад-ин сабаб ба номи қанқали мавсум гардониданд ва тамомати шуаби қанқалиён аз насли эшонанд **валлоҳ аълам** [104].*

Ҳазрат. Унвони эҳтиромие ҳаст, ки пеш аз номи шахси соҳибэҳтиром гуфта ё навишта мешавад. Ҳамчун истилоҳ дар ислом ин калима вобаста ба номи паёбари Ислом (с) доништа мешавад. Дар нақлу ривоятҳои динӣ ва дигар матолиби вобаста ба Ислом ҳар ҷо, ки ибораи “он Ҳазрат” навишта ё гуфта шавад, мурод паёмбар (с) аст. Маънояш пешгоҳ, қурб, наздик ва ғайра мебошад. Дар матни «Ҷомеъ-ут-таворих» ҳамчун рамзи эҳтиром пеш аз номи баъзе аз бузургони ақвоми муғул истифода шудааст. Масалан пеш аз номи Абоқхон (Обоқхон) яке аз саркардагони қабоили муғул омадааст:

Фарзандони ӯ Бувлоудари (Ювлоудар) номиро бароқи боялчӣ ба ҳазрати Абоқохон фиристод, то асбони тубхоқ бихоҳад [135].

Ислом. Маънои калима таслим шудан ва фармон бурдан аст. Ҳамчун истилоҳи динӣ номи яке аз адёни сомист, ки Муҳаммад ибни Абдуллоҳ (с) асос гузоштааст. Дар матн ин калима ду маротиба; як маротиба дар шакли исломиён, яъне онҳое, ки ба дини ислом гаравидаанд ва дувум дар шакли ислом ҳамчун дин истифода гардидааст.

Подшоҳи Исломо биёсо (аз байн рафта, биёрсо) расонид баъд аз субути гуноҳ писари даҳум Оқбуқо амире бузург аз он Кихоту буд Бойду ўро бикунит [137].

Ба муҷибе, ки таворихи исломиёни мазкур аст, дар Таврити бани Исроил мастур, ки Нӯҳ пайғомбар (а) заминро аз Ҷануб то Шимол се қисм кард [89].

Шайх. Маънояш донишманди дин, олими дин ва инчунин муршиду пирро гӯянд. Лақабе аст, ки аз тарафи давлат ба олими дин дода мешавад ва баъзан ҳамчун аз тарафи эътиқодмандон ба ягон донишманди бузурге ислом дода мешавад. Ин вожа зиёдтар дар тасаввуф истифода бурда мешавад. Масалан, донишманд ва назариятчи бузурги ислом Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз тарафи халифаҳои Аббосӣ ба унвони Шайхулисом мушарраф гардида буд. Дар матн як маротиба истифода шудааст.

...Ва дар вилояти Эронзамин аз ин қавм шайх Суинҷӣ (Савсанҷӣ) аст ва бародари ӯ Болту Суинҷӣ ва чун Чинккизхон аз падар кӯчак бозмонда буд [676].

1.3.2. Калимаҳои ифодакунандаи муносибатҳои хешовандӣ

Қобили тазаккур аст, ки калимаҳои арабии марбут ба муносибатҳои хешутаборӣ беш аз ҳама дар забони тоҷикӣ имрӯз ҳам мустаъмаланд ва қисме аз онҳо чун **хола**, **амак**, **амма**, **завҷа**, **аҳли байт** ва ғ. ба ҳазинаи вожаҳои забони тоҷикӣ ворид гашта, ба ҳама қоидаҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. Фақат баъзе аз ин калимаҳо чун **хол** (тағо, тағой), **завҷ** (шавҳар, ҳамсар), **умм** (модар) дар забони тоҷикии муосир истифода намешаванд ва ба ҷойи онҳо муродифоташон истифода мешаванд. Баъзе

аз ин вожаҳо чун **амм** дар забони тоҷикӣ тағйир ёфта, хола, завҷа ва амак истифода мешавад. Масалан дар матн бо истифодаи вожаи хол, ки муродифи он тағо, тоҷикист омадааст.

*Ва чун худоишнос ва бониез буд, нахостани, ки бо падар ва **аъмом** омезиш кунад, чи эшон кофир буданд ва ҳамвора [97].*

*Дар таърих ва ҳикояти ақвоми оғӯз ва бистучаҳор шуъбаи мазкур аз фарзандодагони ӯ баъзе бародарону **аммазодагонаш**, ки бо ӯ муттафиқ будаанд [89].*

*То рӯзгори Юсукойи баҳодур он ақвом тойҷут аз фарзандону **аммазодагони** бисёр, ки дар вуҷуд омада буданд [686].*

Чи гунае ки аз мисолҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, калимаи **амм** дар матни мавриди таҳлил дар ду шакл ва се маротиба истифода шудааст: **аъмом** ва **амм**, ки яке шакли танҳо ва дигаре шакли чамъ аст. Дар тамоми луғатномаҳои мавҷуд ин калима ҳамчун бародари падар шарҳ дода шудааст. Шакли арабии ин калима **عم** буда, дар забони форсӣ шакли аму (**عمو**)-ро гирифтааст. Ин калима дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хеле мустаъмал аст. Бо тағйироти начандон зиёд шакли **амакро** гирифтааст. Дар шеваҳои минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон хоҳари падарро низ амма (дар ҷануб) ва амба (дар баъзе минтақаҳои шимол) истифода мебаранд [145, 58].

Арӯс. Ин калима дар матн се маротиба оварда шудааст, ки дар ҳар се маврид дар маънои аслии худ, зане, ки нав ба шавҳар баромадааст, истифода шудаанд. Ин калима дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хеле зиёд истифода мешавад. Маълум аст, ин калима дар баробари дигар калимаҳои иқтибосии арабӣ ба фонди луғавии забони тоҷикӣ дохил шуда, моли ин забон гаштаанд.

*Қарохон **арӯсонро** тӯй кард ва эшонро навохт фармуд ва пурсид, ки чун ин ду **арӯси** пешин покизатар аз **арӯси** дигаранд чи гуна аст, ки писари ман ӯро аз эшон дӯсттар медорад [98].*

...Ва он арӯси бозпасин ба Худои имон оварда ва бо ӯ мувофиқ ва муттафиқ шуда, лоҷарам уро дӯст медорад [99].

1.4. Калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ

Як миқдори ками калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикиро вожаҳои туркиву муғулӣ ташкил медиҳанд. Дар адабиёти мавҷудаи илмӣ, дастури мақолаҳои методӣ чунин калимаҳо бо истилоҳоти гуногун – ўзбекӣ, туркӣ, муғулӣ, туркиву ўзбекӣ, туркиву муғулӣ ба қалам дода шудаанд. Ба назари мо, дар ифодаи ин гурӯҳи калимаҳо қабули танҳо истилоҳи туркиву муғулӣ ба мақсад мувофиқ аст, зеро ки он ба умумияти таърихии ин забонҳо далолат карда, маҷмӯи калимаҳои аз онҳо воридшударо ба пуррагӣ дар бар гирифта метавонад. Дар дохили чунин гурӯҳбандӣ онҳоро аз рӯи пайдоиш ба гурӯҳҳои нисбатан хурдтар ҳам тасниф кардан мумкин аст. Вале ин ҳадаф танҳо дар сурате амалӣ мегардад, ки ин паҳлуи калимаҳои мавриди назар аз бобати этимологӣ ба пуррагӣ омӯхта шавад.

Бо ҳамлаи муғул мизони қобили тавачҷуҳе аз вожаҳои муғулӣ, бавижа вожаҳои туркии ҷадидтаре ба забони форсӣ даромад. Афзунии луғоти туркии дахил бар луғоти муғулӣ аз он сабаб буд, ки муғулон худ ҷамъияти андаке доштанд, ҳатто дар Муғулистон низ дар ақалият буданд ва қабилаҳои бузурги ҳамҷавори онон турк буданд. Бо оғози футуҳоти Чингизхон қирғизҳо ва ўйғурҳои туркзабон низ ба онон пайвастанд, аз ин рӯ, бештари сипоҳиён ва амирон ва коргарони онон турк буданд ва ба вижа умури идории онҳо қабл аз ба коргирии дабирон миллатҳои мағлуб, аз ҷумла форсҳо, дар дасти ўйғурон буд, зеро онҳо танҳо қавми турк ва муғуле буданд, ки аз суғдиён навиштан омӯхта буданд ва медонистанд.

Аз замони зуҳури ақвому қабоили турк дар қарни шашуми милодӣ ва дар пайи кишваркушоии онҳо дар Аврусиё, аз Осиёи миёна то шарқи Аврупо забони туркӣ бо забонҳои мухталифи ин манотиқ равобит ва

додуситадҳои мутанавеъ доштааст. Аз замони вуруди туркон ба Осиёи миёна, бахусус дар замони Сомниён шуморе аз луғоти туркӣ ба забони форсӣ иқтибос шуд. Дар асрҳои баъд ҳам бо шаклгирии силсилаи Салҷуқиён ва ҳамлаи муғул раванди вуруди вомвожаҳои туркию муғулӣ ба забони форсӣ бо шиддати бештаре пай гирифта шуд. Забоншинос Ғ. Чӯраев яке аз сабабҳои иқтибоси калимаҳоро дар воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ медонад: «...меъёри мақому миқдори калимаҳои иқтибосӣ на муносибати хешию мавқеи ҷуғрофӣ, балки пеш аз ҳама, воқеаҳои таърихӣ, гузашти асрҳо ва заруратҳои зиндагӣ ба шумор мераванд» [140, 242-243].

Ин вижагӣ бештар дар таърихномаҳои форсӣ-тоҷикӣ асрҳои XIII-XIV ба назар мерасад. Дар ин давра таърихномаҳои зиёде ба забони тоҷикӣ таълиф мегарданд, ки калимаҳои туркию муғулӣ дар муқоиса ба осори дигар асрҳо зиёдтар қорбурд гардидааст.

Ба тавре ки сарчашмаҳои илмиву адабӣ шаҳодат медиҳанд, робитаи байни форсии дарӣ ва забонҳои мухталифи туркӣ хеле барвақт шурӯъ шуда будааст. Баъзе муҳаққиқон ибтидои ин робитаро ба даврони пеш аз Ислом нисбат додаанд. Дар ҳар сурат аввалин калимаҳои туркиву муғулиро дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Забонҳои мухталифи туркӣ низ аз таъсири муфиди форсии дарӣ ва баъдтар форсии тоҷикӣ бебаҳра намондаанд. Дар арзи беш аз ҳазор соли охир ба ин забонҳо калимаҳои зиёде тоҷикӣ қабул шудаанд. Чунончи, дар забонҳои туркманӣ, қазоқӣ, қирғизӣ, тоторӣ, бошқирдӣ садҳо калимаҳои форсии тоҷикиро дучор омадан мумкин аст. Дар забони ба мо ҳамсоияи ўзбекӣ тақрибан 60-70%-и калимаҳои мустаъмали он пайдоиши тоҷикӣ ва ё арабии ба тавассути тоҷикӣ иқтибосшуда доранд.

Барҳам хӯрдани давлатдорӣ миллии тоҷикон ҳанӯз дар ибтидои асри XI ва ба сари қудрат омадани хонадонҳои гуногуни турку муғул

боиси паст гардидани мақоми форсии дарӣ нагаштааст. Албатта, муҳити нави зист, ки баъд аз даврони Сомониён ба вучуд омада буд, дар ин забон ба пайдоиши як идда калимаҳои туркиву муғулии ифодагари мафҳумҳои тоза замина гузошта буд. Калимаҳои туркиву муғулӣ, ки оҳиста-оҳиста ба забонҳои зиндаи мардум ворид мешуданд, яку якбора ба забони адабиёти бадеӣ қабул нашудаанд. Дар асрҳои XI-XIII онҳо дар сарчашмаҳои таърихӣ назар ба адабиёти бадеӣ зиёдтар вомехӯранд. Таҳқиқи лингвистии асарҳои машҳури «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Таърихи ҷаҳонкушо»-и Атомалики Чувайнӣ ин ақидаро тақвият медиҳанд. Калимаҳои муғулии **суюрғол** «иктоъ, мулке, ки ба тобеъони худ мебахшанд»; **ёсоқ** «қонунномаи мугулҳо», **ярлиғ** «фармони подшоҳӣ», **ҳоқон** «хони хонҳо», **босқоқ** «фармондор, ноиби подшоҳ дар ягон вилоят»; **ёрғу** «маҳкама, қозихона», **доруға** «пешвои қабила», **ёсат** ва ғайра ҳанӯз аз ҳамон замон боқӣ мондаанд. Бешак, китоби «Ҷомеъ-ут-таворих» аз гунаи он осорест, ки бевосита ба таърихи пайдоиш ва ташаккули ақвоми турку муғул бахшида шудааст ва миқдори хеле зиёди калимаҳои туркӣ-муғулӣ истифода гардидааст. Калимаҳое, ки дар ин чо оварда шудаанд, аз гунаи он калимоте ҳастанд, ки ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти турку муғу вобастагӣ дорад. Теъдоди умумии калимаҳои туркиву муғулии таркиби луғавии забонамон дар муқоиса бо гурӯҳҳои дигари иқтибосӣ чандон зиёд нест ва ҳамон ҳам чун тамоми гурӯҳҳои калимаҳои иқтибосии дигар, пеш аз ҳама, дар ифодаи шайбу мафҳумҳо ва аломату хосиятҳои онҳо ба кор бурда шудааст. Аз гурӯҳҳои дигари луғавию грамматикӣ калимаҳои туркиву муғулӣ вожаҳо нисбатан кам қабул шудаанд, ё умуман гирифта нашудаанд. Ҳамаи калимаҳои туркиву муғулии дар забонамон мустаъмалро аз рӯйи нишонаҳои муайяни забонӣ ва соҳаҳои истеъмол муқаррар кардан мумкин аст.

Калимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ низ чун гурӯҳҳои иқтибосии дигар дорои як қатор нишонаҳои хоси савтӣ маъноӣ мебошанд, ки ба тавассути онҳо дар муқоиса бо калимаҳои худӣ фарқ карда меистанд.

Аз нуқтаи назари қиёфаи овозӣ вожаҳои туркиву муғулӣ ба як қатор хосиятҳои махсус соҳибанд, ки онҳоро дар гурӯҳҳои дигари калимаҳо дидан мумкин нест. Чунин калимаҳо, махсусан, бо қолабҳои овозии муназзами худ, ки таносуби истеъмоли садонокҳо ва ҳамсадоҳоро талаб мекунанд, бо овозҳои хоса ва таркибҳои овозии нодири худ, аз вожаҳои дигар фарқ мекунанд:

а) овози **қ** ҳамчун нишонаи калимаҳои туркиву муғулӣ. Ин овоз дар калимаҳои иқтибосии арабӣ ва як гурӯҳ вожаҳои муарраб ҳам дида мешавад. Барои муайян кардани арабӣ ва ё туркиву муғулӣ будани калима онро аз рӯйи қолабҳои мустаъмали арабӣ тасриф кардан мумкин аст. Агар дар ин маврид решаи калима нашиканад ва шакли калимаҳои нав ба вучуд наоянд, он пайдоиши туркиву муғулӣ дорад. Калимаҳои туркиву муғулие, ки дар таркибашон овози **қ** доранд, дар забонамон ниҳоят зиёданд: талқон «тути кӯфта», инчиқ «пурнозу нуз», тӯқум «полони хар», ямоқ «васла, дарбех», кӯқа «тугма», чоқ «бардам, фарбех», чақмоқ «барқ, оташак». Аксар чунин калимаҳо бо овози **қ** шурӯъ шуда, бо худи ҳамон овоз ба охир мерасанд: қитиқ «хориши ноҳинҷор», кӯшоқ «ҳамбастагӣ», қошуқ, қатиқ, қайроқ «санги тезкунӣ», қашшоқ «нодор, камбағал»; қоқ, қундоқ «дастай милтиқ»;

б) овози **ӯ** дар мавқеи аввали калима нишонаи сирф туркиву муғулӣ будани он аст: ӯрда «қароргоҳ», ӯгай, ӯлпон «андози замин», ӯғур «ҳован», усма, ӯлат «пахншавии амроз», ӯба «хайма», ӯлча «ганимат», ӯрду «лашкар», ӯра «чоҳ» ва ғайра. Агар калимаи яқовозаи аслии тоҷикии **ӯ** «вай» дар ин маврид истисно карда шавад, пас дар фарҳангу лугатҳои муосир ягон

калимаи дигаре, ки бо *ӯ* шурӯъ шаваду тоҷикӣ бошад, оварда нашудааст;

в) овози *й* низ бо таркибҳои овозии *йи*, *йэ* (бо ҳарфи *е*), *йу* (бо ҳарфи *ю*) ва *йӯ* дар мавқеи аввали калимаҳо танҳо дар вожаҳои туркиву муғулӣ дида мешавад: *йигит* «ҷавонмард», *йиртиш* «порчаи матои чун хайрот дар маросими дафн додашаванда», *елим* «ширеш», *ем* «хӯрокаи чорво», *етак* «кашола», *юрт* «хаймаи намадин», *юрмон* «сугур», *юнди* «зарфи шикаста», *юғ* «тавқ, асорат», *йӯрға* «навъи гашти асп», *йӯрма* «навъи сӯзанидӯзӣ». Табиист, ки дар ҳамин маврид ҳам калимаҳои тоза иқтибосшудаи русию аврупоиро, ки дар аввалашон овози *й* доранд, истисно бояд кард;

г) қолабҳои овозии калимаҳои решагии туркиву муғулӣ, асосан, бо тартиби ҳамсадову садонокҳо, ё садоноку ҳамсадоҳо танзим ёфтаанд. Бахусус, дар мавқеи охири онҳо ба ҷуфтҳои ҳамсадоҳо роҳ дода намешавад: *қимиз* «нӯшокӣ аз шири байтал», *қӯмоч* «нони дар қӯри оташ пухташуда», *темур* «оҳан», *бургут* «уқоби ниҳоят калон», *кӯтур* «чо-чо захм дошта», *суюқ* «тунук, обакӣ». Ҳатто калимаҳои тоҷикӣ ва арабии ба тавассути тоҷикӣ ба ин забонҳо (масалан, *ӯзбекӣ*) иқтибосшуда, ки дар мавқеи охири худ ду ҳамсадои паси ҳам доранд, баъзан ба ин қонунияти талаффуз мутобиқ мешаванд. Чунончи, калимаҳои *тухм*, *захр*, *шаҳр*, *қаҳт* дар забони *ӯзбекӣ* *тухум*, *захар*, *шаҳар*, *қаҳат* талаффуз мешаванд.

Дар робита ба калимаҳои иқтибосии туркию муғулӣ дар забони тоҷикӣ-форсӣ чанд китобу мақола навишта шудааст. Муҳимтарин ва муфассалтарини онҳо то имрӯз таҳқиқи ҷаҳорчилдии муҳаққиқи аврупоӣ Д. Герхард бо номи «Аносири туркию муғулӣ дар форсии нав» (Doerfer, Gerhard (1963- 1975) *Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, I-IV) аст, ки дар солҳои 1963 – 1965 ба забони

олмонӣ чоп шудааст. Мутаассифон ин китоби арзишманд то кунун ба забони форсӣ тарҷума нашудааст ва дастраси муҳаққиқони забоншинос нест. Тибқи навиштаи Д. Герҳард дар ин пажӯҳиш ҳудуди 2000 вожаи туркию муғулӣ муаррифӣ шудааст. Ӯ ин луғотро дар 12 гурӯҳи маъноӣ (мафоҳим ва мавзӯот) тақсимбандӣ кардааст. Албатта бештарини онҳо масоили девонӣ (ҳукумат, давлат ва қонун) ва заминаҳои рамзӣ марбут аст [185, 228].

Ба назари Д. Герҳард наҳваи вуруди вомвожаҳои туркию муғулӣ дар забони форсӣ дар се марҳала будааст: а) туркии ноби куҳна, ки шомили аносири туркии ҷанубӣ ва шарқӣ аст; б) туркӣ ва муғулии миёна, ки дарбардорандаи ҳар ду даста аз аносири муғулӣ ва туркии ҷанубӣ ва шарқӣ аст; в) туркии ноби мутаахир ё ҷадид, ки фақат шомили аносири туркии ҷанубӣ аст [185, 228].

Дар бораи калимаҳои туркиву муғулӣ аз китоби «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат»-и Носирҷон Маъсумӣ маълумот гирифтани мумкин аст.

Муҳаққиқ дар мавриди калимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ чунин мегӯяд: «Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима аз забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ аз ҳуди давраҳои қадим сар мешавад. Дар Осиёи Миёна аз қадима ба қавмҳои туркзабон муносибати наздики ҳамватанӣ доштани халқи тоҷик; баъд аз ибтидои асри 11 сар карда, аз тарафи Қарохониҳо истило ёфтани Мовароуннаҳр ва сар шудани ҳукумати Салҷуқиҳо, Хоразмшоҳиҳо ва муғулҳо, ки халқи тоҷик баъд аз шикаст ёфтани давлат Сомониён пай дар пай ба ҳайати давлатҳои номбаршуда медаромад, ба забони тоҷикӣ таъсир набахшида намонд. Дар ҳуди ҳамин гуна шароити таърихӣ-сиёсӣ ва иқтисодӣ-маданӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор калима ва ибораҳои туркӣ ва муғулӣ монанди элхон, хон, тамғо ва ғайра дохил шуда монданд. Дуруст аст, ки дар он вақт элементҳои забонҳои туркӣ дар забони зиндаи халқ нисбат ба забони адабӣ бештар аст» [57, 145].

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” гуруҳҳои мухталифи вожаҳои туркию муғулиро мушоҳида кардан мумкин аст. Мо онҳоро аз рӯйи дараҷаи ҳазмшавӣ ва хусусиятҳои маъноӣ тасниф карда метавонем. Калимаҳои туркию муғулии “Ҷомеъ-ут-таворих”-ро мо вобаста ба дараҷаи қорбурд ва мавқеашон дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мо ба чунин гуруҳҳо ҷудо намудем:

А. Калимаҳои туркию муғулие, ки имрӯз дар истеъмол нестанд. Ин гуруҳи калимаҳо дар асар бениҳоят зиёд аст. Чунончи: **айғоқ, ақтоҷӣ, ахтаҷӣ, босқоқ, булук, ёғӣ, ёсоқ, ёроқ, ёрғу, қадок, қариндош, қомон, қубчур, қўрҷӣ, кенгоч, иртоқон, тикишмишӣ, тағор, суромишӣ, сумоқ, , улус, улчо, улҷомишӣ, уруғ, уртоқ, ярлиғ, элӣ, элхон, элҷӣ, юғ** ва ғ. Аксари ин калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз истифода баромадаанд. Бештари онҳо ба гуруҳи калимаҳои қуҳнашуда ё таърихан маҳдудшуда гузаштаанд.

Ҳалокухон ўро ярлиғ ва поиза дод ва ба ҳокими шаҳри Тун фиристод. [132].

Калимаи ярлиғ яке аз серистеъмолтарин калимаҳои туркию муғули дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аст, ки ба маънои “фармони подшоҳӣ” ба қор мерафт [ФЗТ, 635]. Имрӯз ин калима ба гуруҳи калимаҳои қуҳнашуда ворид шудааст.

Муаррих баъзан калимаи тоҷикиеро ба қор бурда ва муродифи муғулии онро низ зикр мекунад:

... Дар қалб, ки муғул “қул” гўянд... [87].

Бархе аз калимаҳои туркию муғулии “Ҷомеъ-ут-таворих” дар забони форсии имрӯз ба таври васеъ истифода мешаванд, вале дар забони ҳозираи тоҷикӣ ба қор намераванд. Масалан, калимаҳои **туман** ва **оқо** дар забони форсӣ ба сурати маъмул истифода мешаванд.

Буқо Темур бо тўмоне лашкар бар сари роҳи Мадоин ва Басра нишаста буд [427]. Арғун-оқо боргоҳе ... ва хиргоҳе тартиб фармуда буд, чунонки дар нақлу таҳвил шигифте тамом дошт [682].

Калимаи **оқо** ба забони форсӣ аз забони туркӣ иқтибос шудааст, ки дар забони муосири форсӣ аз вожаҳои серистеъмол аст. Ин вожа дар фарҳангҳои асримиёнагии форсӣ шарҳу тафсир шудааст. Чунончи, дар “Бурҳони қотей” чунин шарҳ дода шудааст: “Оқо//оғо – муғулӣ. Дар туркӣ-муғулӣ номе буда, ки бародари кехтар, бародари меҳтарро бад-он мехонда” [Ҷ.1. с. 15].

Дар «Фарҳанги Низом», ки яке аз фарҳанги мукаммали форсии асри 19 аст, вожаи **оқо** ба таври зайл тафсир шудааст: «Оқо т. Бузург, муҳтарам. Мисол: Оқо Муҳаммад одами хубе аст. Мисоли дигар: Ҳасаноқо имрӯз назди ман буд. Лафзи мазкур дар туркии муғулӣ ба маънии бародари бузург ва амм буд ва акнун дар Эрон дар ибтидои исми ҳар шахси муҳтараме истеъмол мешавад ва гоҳе дар охири исм меояд. Чунончи аз ду мисоли мазкур маълум шуд ва ба ҳар шахси муҳтарам ва бузург дар мақоми хитоб оқо гӯянд» [Фарҳанги Низом, Ҷ. 1. с. 99].

Дар фарҳангҳои форсии муосир низ вожаи оқо шарҳу тафсир шудааст. Дар «Фарҳанги форсии Амид» вожаи оқо бо ду маъно шарҳ ёфтааст: «1. Унвони эҳтиромомез, ки ҳангоми хитоб ба мардон итлоқ мешавад ё пеш аз номи онон меояд. 2. (омиёна) падар, падари бузург; шавҳар, ҳамсари зан; охунд, мулло, шахси бузург ва муҳтарам» [184, 86].

Дар «Фарҳанги форсии Муин» бошад вожаи оқо ба се маъно омадааст: «1. Бародари бузургтар, бародари меҳтар. 2. Амир, арбоб, сурур, раис, 3. Уновне аст, ки барои эҳтиром ва тафҳим ба аввал ё охири исми касе меафзоянд» [166, 154].

Б. Вожаҳои туркию муғулие, ки дар забони ҳозираи тоҷикӣ хусусияти умумистеъмолӣ гирифтаанд. Ин гурӯҳи вожаҳо хеле кам ҳастанд ва танҳо се вожа – **тӯй**, **ӯрду** ва **яроқро** пайдо намудем. Бояд

гуфт, ки ҳар сеи ин вожа дар асар ба он маъноҳое, ки имрӯз доранд, ба кор рафтааст:

Баҳоргоҳ дар Қароқурум ҳамчунин тӯйҳо карданд [365].

Рӯзе Қарохон арӯсонро тӯй кард, эшонро бинавохт ва пурсид, ки чунон ин ду арӯси пешин покизатар аз арӯси дигаранд, чӣ гуна аст, ки писарам ўро аз эшон дӯсттар медорад [31].

Наврӯз пиндошт, ки ўрдуст ва эшонро дар миён гирифта, чунон ки одати муғул аст, суромииш ва фарёд карданд [89].

Ин лашкар аз эшон қавитар нестанд, лекин фасод он аст, ки аспони эшон яроқанд [95].

Муҳаммадхусайни Бурҳон дар “бурҳони қотей” вожаи тӯйро чунин шарҳ додааст: “Ва туркон арӯсиро тӯй гӯянд” [168, 301]. Қойи таассуф аст, ки калимаи туркии тӯй дар забони ҳозираи тоҷикӣ мавқеи истифодаи вожаи тоҷикии сурро танг намудааст. Калимаи тӯй дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хусусияти умумистеъмоли гирифта, вожаи сур бошад дар бадеӣ ба кор меравад. Ба назари мо, шарт ва зарур аст, ки мавқеи истеъмоли вожаи сурро дубора барқарор кунем, чун корбурди ин вожа дар адабиёти классикӣ собиқаи тӯлонӣ доштааст.

Ҳамчунин вожаи тамғоро низ метавон зикр кард, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба шакли тамға ба кор меравад. Дар “Қомеъ-ут-таворих” дар шакли тамғо омадааст. Муҳаққиқон ин вожаро аз туркӣ доништаанд. Тамға ба зоҳир аз моддаи туркии “дом” (dam, tam) ба маънои чакидан ва ё аз ҳамон модда ба маънои ҳаррорат додан ва сурх кардан сохта шуда ва ба маънои муҳр аст. Бинобар ин олтамға ба маънои меҳри сурх аст. Олтамғо пас аз олтонтамғо (муҳри заррин) муҳимтарин муҳри давраи муғул ва элхониён ба шумор мерафта ва номаҳо ва фармонҳои муҳими салтанатӣ бад-он ранг муҳр зада мешуд [Doerfer, 1992: 2. 25].

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ин вожа ба маънои “нишон, аломат”, ки ба рӯйи чизе зада мешавад, шарҳ дода шудааст [ФТЗТ ҷ. 2. 313].

В. Як гурӯҳи дигари калимаҳои туркию муғулии “Ҷомеъ-ут-таворих” дар забони гуфторӣ ва ғӯйишҳои тоҷикӣ мустаъмал аст. Ин гурӯҳи калимаҳо дар ғӯйишҳо ба каме тағйироти овоӣ дучор шудаанд ва гунаи туркию муғулии худ то андозае фарқ мекунанд. Чунончи, вожаҳои **чақмоқ** ва **ёйлоқ** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба ҳамин шакл омадаанд, вале дар ғӯйишҳо ба гунаи **чаҳмоқ** ва **айлоқ** ба кор мераванд.

*Чун Содоқ пеши Наврӯз расид, Наврӯз ӯро бигирифт ва мӯҳкам барбаст ва ба захми ҷӯбу **чақмоқ** пурсид [76]. Эшон гуфтанд: ҳақ ба ҷониби туст ва қарор чунон аст, ки баъдалявм гузаитаро ёд накунем ва юртҳои **ёйлоқ** ва қишлоқ ба ростӣ баҳи кунем [213].*

Калимаи **чақмоқ** дорои се маъно аст: “1. Ҷӯб, таёқ, калтак; 2. Оташзана, санги сахте, ки аз он оташ ҳосил мекунанд; 3. барқ, раъду барқ” [ФЗТ, 537]. Дар ҷумлаи боло **чақмоқ** ба маънои якум омадааст. Дар ғӯйишҳои тоҷикӣ **чақмоқ** ба маънои “раъду барқ” истифода мешавад. Калимаи **ёйлоқ** бошад дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба маънои “ҷои сералафи хушобу ҳаво, ҷои тобистонгузаронӣ” омадааст, ки дар ғӯйишҳои имрӯзаи забони тоҷикӣ низ ҳамин маъно ҳифз шудааст.

Калимаи **ота**, ки дар ғӯйишҳои забони тоҷикӣ мустаъмал аст, баромадаш аз забони туркӣ-муғулӣ аст. Муҳаққиқи аврупоӣ Дрофер ин вожаро аз забони туркӣ медонад: “**Ота** (ata) дар забони туркӣ ба маънои падар аст, ки дар забони туркии ӯйғурӣ низ ба кор меравад”.

Истилоҳи атобаг дар давраи Салҷуқиён сохта шуда, нахуст дар забони форсии садаҳои паҷуму шашуми ҳиҷрӣ ва сипас дар забони туркӣ корбурд ёфтааст [Doerfer, 1992: 2. 389].

Ўртоқ (Ҷ. 1. с. 165; 176; 180). Уртоқ (ortaқ), ки шакли куҳантари он дар забони туркӣ ўртоқ буда, аз модаи ўрто (orta) – марказ, миён, байн, васат ва пасванди номсози “-қ” (-q) ба маънои анбоз, шарик ва саҳим ва восита дар бозаргонӣ аст [Doerfer, 1992: 2. 25].

Ўрду (Ҷ. 1. С. 178, Ҷ. с. 237). Ўрду (ordo-ordu) дар забони туркӣ ба маънои иқоматгоҳи шоҳ, коҳ, хиргоҳи шоҳона ва даргоҳу дарбор аст. Ин вожа ба забони муғулӣ даромада ва муғулишудаи он ўрда аст ва ўрдаболиғ (Ҷ. 1. 40) ба маънои пойтахт аст.

Ўрӯғ (Ҷ. 1. с. 7, 11, 14, 21, Ҷ. 2. с. 214). Вожаи ўрӯғ ва гоҳ ўрӯқ низ да манобеи форсӣ забт шудааст, аз модаи туркии ўр (ur) ба маънои ниҳодан, пошидан дар асл ба маънои дона, базр аст ва дар “Девони луғот-ул-турк” ба ҳамин маъно омадааст. Аммо дар истилоҳ маънои насл, сулола, фарзандон, тоифа, дудмон ва наҷод дошта ва бад-ин маънӣ ба кор рафтааст. Ин вожа ба забони туркӣ роҳ ёфта ва дар он забон ба фаровонӣ ва ба зоҳир аз он забон ба форсӣ даромадааст [Doerfer, 1992: 2. 47].

Ўғруқ (Ҷ. 1. с. 110, Ҷ. 2. с. 231). Ўғруқ (aғruq), ки дар навиштаҳои форсӣ ба сурати ўқрақ, оғрақ, ўғруғ ва гоҳ ўғруқ низ омадааст, дар забони туркӣ аз модаи ўғрӣ//ўғрӯ сангин будан ё шудан ва пасванди номсоз ва масдари «-қ» шакл гирифтааст. Дар истилоҳ ба маънои сақл, исқол, яъне бори чодар ва хиргоҳ ва озуқа будааст, ки ҳангоми лашкаркашӣ ё сафар ҳамроҳи сипоҳ ҳамл мегардид [Doerfer, 1992: 2. 76].

Ўғул (Ҷ. 3. С. 20, 30, 55, 107). Ўғул дар забони туркӣ ба маънои писар аст ва муодил аст бо вожаи муғулии куун, дар истилоҳ ба маънои писари хон, қоон ва шоҳзода аст.

Ўлӯғ (Ҷ. 2. с. 153, 241). Ўлӯғ аз решаи феъли туркии «ӯ» (u-) ба маънои зарфият ва гунҷоиш доштан ва пасванди номсози «-луғ» сохта шуда, ба маънои бузург аст.

Вомвожаҳои туркӣ-муғулии «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро мо аз рӯйи маънояшон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудем:

1. Калимаҳои марбут ба ҷойҳо ва макон. Уртоқ, Инонҷ, Талос, Қорӣ Сайрам, Хитой, Тқум, Муғулистон ва ғайра.

Сайрам ё Қорӣ Сайрам яке аз навоҳии калонтарини туркнишини асрҳои миёна ба ҳисоб мерафт. Ин шаҳр дар ҳоли ҳозир дар қисмати ҷанубии Қазоқистон, дар соҳили дарёи Сайрамсу ҷой гирифта шудааст. Аз ҳамин сабаб номи ин шаҳр ба номи ин дарё монда шудааст. Таърихнигорон Бартолд ва Байқапов ба чунин ақидаанд, ки Сайрам ҳамон шаҳри Исфичоб мебошад. Чуноне ки аз таҳлили матни дарназардошта бармеояд, Сайрам шаҳрест, ки аз ибтидо то интиҳои он якрӯза роҳ аст. Номи Сайрам дар матн се маротиба оварда шудааст.

...Ва Қорӣ Сайрам шаҳри қадиму азими бузург аст. Қасоне, ки дидаанд, мегӯянд аз ибтидо то интиҳои он якрӯза роҳ аст ва ҷиҳил дарвоза дорад [101].

Ўғӯз ғолиб омад ва он мулкро аз Талос ва Сайрам то Бухоро бигирфт [101].

Шаҳри Талосу Қорӣ Сайрам дар наздикии он мавозеъ афтада ва Қорӣ Сайрам шаҳри қадиму азими бузург аст [91].

Вожаи **Талос** дар матн ду маротиба ҳамчун шаҳри туркнишин ишора шудааст. Маълум аст, ки китоби “Ҷомеъ-ут-таворих” дар замони Элхониён ва дар таърихи ақвоми муғул навишта шудааст, ки бешак манфиатҳои ин мардум ҳифз шудааст. Баромади калимаи Талос аз шакли суғдии Тароз ё Тироз мебошад. Муҳаққиқ ва таърихнигори барҷастаи Шӯравӣ В.В. Бартолд дар мавриди шаҳри Талос менависад: «Шаҳр то Ислон вучуд дошта ва баромади суғдӣ дошт. Мардумони ин

чо бо забони суғдӣ ва туркӣ гап мезаданд» [8, 495]. Ҳамчунин ӯ қайд мекунад, ки исломро дар ин шаҳр шоҳи Сомониён Исмоил ибни Аҳмад қорӣ намуд ва дар ин ҷо масҷид сохт ва шаҳрро обод кард. Аз ин чунин мебарояд, ки шаҳри Талос то зуҳури муғулон ободшуда аз ҷониби тоҷикон мебошад. Дар адабиёт ин шаҳр бо духтарони зеборӯйи худ шуҳрат дорад:

Рӯй ба меҳроб ниҳодан чи суд,
Дил ба Бухорову бутони Тироз (Рӯдакӣ).

Хитой. Дар луғатномаи «Деҳхудо» шарҳи ин калима чунин омадааст: «Номи вилояте аст бузург ва машҳур ва муштамил аст бар билоди азима ва мадоини қадима. Даври мамлакати Хитой (Хито) яксола роҳ ва дар муддати сесад сол даври он мамлакатро ҳисоре маҳкам аз санги рухом кашидаанд ва тамом кардаанд. Он вилоят маҳдуд аст аз тарафи ба Чин ва Тангтош ва аз ҷониби мағриб ба Туркистону Муғул ва аз ҷиҳати шимол ба Кимок ва Дашти Қипчон». Дар ин иқтибос як матолиби аҷибро пай бурдан мумкин аст. Бубинед, овардаа шудааст, ки “ин вилоят (манзур Хитой) маҳдуд аст аз тарафи ҷануб ба Чин”. Яъне маълум мегардад, ки як замоне Чин ва Хитой мамолики алоҳидае будаанд.

Аҳли Хитой ин лақаб бар вай ниҳоданд ва писари вай Буғул куёнк дар аҳди Уқтой қоон қоиммақоми падар буд ва лақоби Чингизхон бар вай ниҳод [133].

Дар матн ҳамагӣ як маротиба ин калима истифода гардидааст ва он ҳам ифодагари мамлакате мебошад, ки ақвоми Ёфис мезистанд. Синоними ин калима Чин мебошад. Имрӯз як мамлакати паҳновареро мемонад, ки тараққиёти бузурги илмиву иқтисодиро дорост. Хитой гунаи аврупоии **Чин** аст. Чин бошад, иқтибоси бедигаршавии 中華人民共和國 (*Чжунхуа Жэнмин Гунхэго*) мебошад.

2. **Номи унвонҳо ва вазифаҳо:** тутғовул, хотун, ёғӣ, қоон, чопор, нӯён, босқоқ, элчӣ, курчӣ, уруғ, урду, юрт, қурилтой, улус, ярлиғ, булғоқ ва ғ.

Содирӯ воридро ҳаргиз аз дӯздон чандон парешонӣ набуд, ки аз тутғовулон ва роҳдорон [458].

Бӯлғон-хотуни бузургро фарзанди писарина набуд [573]. Нишони элӣ ва якдилӣ он бошад, ки ба вақти рукуб ба ҷониби ёғӣ моро ба лашкар мадад кунӣ [167].

Чунон маълум шуд, ки дар бозорҳои урду ва шаҳрҳо ҳар кас ҷиҳати маслиҳат ва манфиати худ вазне аз сангу кулӯҳ ва оҳану ғайра месозанд ва ба ҳар вақт ба дили худ зиёдат ва нуқсон мекунанд [573].

Муҳаққиқи аврупоӣ Д. Герхард дар пажӯҳишаш «Аносири туркию муғулӣ дар форсии нав» (*Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*) калимаи туркии урдуро чунин шарҳ додааст: «Ўрду (ordo-ordu) дар забони туркӣ ба маънои иқоматгоҳи шоҳ, кох, хиргоҳи шоҳона ва даргоҳу дарбор аст. Ин вожа ба забони муғулӣ даромада ва муғулишудаи он ўрда аст ва ўрдаболиғ ба маънои пойтахт аст» [186, 32].

Номи қавму қабилаҳои турку муғул. Дар ин асари таърихӣ номи ақвому халқиятҳои гуногуннажоду гуногунзабон, хусусан номи қавму қабилаҳои муғул ва турк аз ҳама бештар ба назар мерасад, зеро асар баъд аз ҳамлаи муғул ба сарзамини Осиёи Миёна ва Эрон таълиф гардидааст, ки ба ҳамин далел муаллиф номи ин ақвомро бисёр зикр менамояд. Мо ин хусусиятро ба инобат гирифта, номи қавму қабилаҳоро дар зерфасли алоҳида таҳлил ва баррасӣ хоҳем кард.

Рашидуддини Фазлуллоҳ дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” калимаҳои туркию муғулиро мувофиқ ба замони зиндагияш ба кор бурдааст. Ба ҳамин хотир бештари калимаҳои туркию муғулии “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” хоси ҳамон даври замон ҳастанд. Албатта, бештари онҳо ба масоили девонӣ, мисли ҳукумат, давлат, қонун ва афзори ҷангӣ марбут аст. Дар

марҳалаҳои баъдии инкишофи забони адабии тоҷикӣ ин гурӯҳи вожагон мавқеи худро аз даст дода, аз истеъмол баромаданд.

1.5. Таркиби луғавии асар аз нигоҳи этникӣ (қавмҳо)

«Ҷомеъ-ут-таворих» ё «Таърихи Рашидӣ» аз ҷумлаи осори арзишманде ба забони форсӣ маҳсуб мешавад, ки дар таҳқиқ ва омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ нақши боризеро адо хоҳад кард. Ин асар дар бораи таърих ва фарҳанги қабоиلى турку муғул ва ҳамчунин дигар ақвом аст, ки тавассути Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ сиёсатмадор ва таърихнигори эронинаҷод дар садаи XIII-и милодӣ таълиф шудааст. Дар ин асари таърихӣ номи ақвому халқиятҳои гуногуннаҷоду гуногунзабон, хусусан номи қавму қаблаҳои муғул ва турк аз ҷама бештар ба назар мерасад, зеро асар баъд аз ҳамлаи муғул ба сарзамини Осиёи Миёна ва Эрон таълиф гардидааст, ки ба ҳамин далел муаллиф номи ин ақвомро бисёр зикр менамояд.

Омӯзишу таҳқиқи номи қавму миллатҳо ва халқияту қаблаҳо аз ҷанбаҳои умдатарини илми забоншиносӣ мебошад. Зеро номи ақвому қаблаҳо ва пайдоиши онҳо бо чандин воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ робитаи қавӣ дошта, ин унсурҳо боиси инкишофи густариши ҳазинаи забони тоҷикӣ гардидаанд. Аз ин рӯ, омӯзишу таҳқиқи номи ақвому қаблаҳо ва пайдоиши онҳо аз аҳамият холи нахоҳад буд. Бояд гуфт, ки номи ақвому қаблаҳоро дар забоншиносӣ илми этнонимика (юн. *ethnos*-халқ, *anāma*-ном) меомӯзад, ки як шоях илми ономастика маҳсуб мешавад. Муродифи этнос дар забони тоҷикӣ қавм буда, доираи корбурдаш васеъ аст. Этнос гуфта гурӯҳи мардумони хешро меноманд, ки аз ҷиҳати қиёфа ба ҳам наздик буда, дорои як фарҳангу як забон буда дар як ҳудуди муайяни таърихӣ ташаккул ёфтаанд. Дар баробари этнос мафҳуми дигаре бо номи этногенез вучуд дорад, ки як қавми умумиро дар навбати худ боз ба чандин қавму халқиятҳои хурду калони дигар ҷудо мекунад. Омӯзиши этнонимҳо ба

мо имконият медиҳад, то битавонем ташаккул ва таҳаввули номи ақвому қабилаҳоро муайян намуда, роҳи минбаъдаи онҳоро нишон диҳем. Этнонимҳо таърихи куҳан дошта, аз аҳамияти таърихӣ ва забоншиносӣ оро нестанд. Этнонимҳо дар омӯхтани таърихи инсоният аҳамияти ниҳоят калонро доро буда, дар онҳо воқеаву ҳодисаҳои забонӣ, таърихӣ, диниву мазҳабӣ ва равонӣ таҷассум гардидаанд. Ҳамчунин аз рӯи этнонимҳо метавон робитаҳои фарҳангӣ ва забонии ақвому қабилаҳоро муайян намуд.

Дар ҳоли ҳозир бо вучуди пажӯҳишҳои зиёде, ки аз ҷониби таърихшиносону археологҳо ва этнографҳо роҷеъ ба қавми муғулу турк анҷом шудааст, ҳанӯз ҳам масъалаи баромад ва мансубият кадом қавмҳо ба муғулу турк ҳалли худро наёфта чун масъалаи баҳснок боқӣ мондааст. Рашидуддини Фазлуллоҳ дар «Ҷомеъ-ут-таворих», ки давраи пас аз ҳамлаи муғулро фаро мегирад, саъй намуда, то роҷеъ ба қавму қабилаҳои турку муғул, халқияту шоҳаҳои аз он баромада ва амирону ҳокимони онҳо нақлу ривоятҳо биёварад. Муаллиф ба таърихи пайдоиши ақвоми турку муғул диққати хосе дода, то ҷойе ҳам дар ин кор муваффақ шудааст. Дар асоси маводи гирдовардашуда аз «Ҷомеъ-ут-таворих» кӯшиш намудем номи ақвому қабилаҳои муғул ва туркро таҳлили забонӣ кунем.

Боби аввали китоби “Ҷомеъ-ут-таворих” “Дар баёни ҳикояти зуҳури ақвоми атрок (туркҳо)” унвон дошта дар он таснифоти ин қавм ва қабилаҳои гуногун сурат гирифтааст (саҳ. 39). Муаллифи «Ҷомеъ-ут-таворих» саъй намуда, ки маншаи пайдоиши ақвоми турку муғулро пайдо намояд, ки хеле ҷолиб ба назар мерасад. Роҷеъ ба баромади ақвоми турк фикру андешаҳои ҷолиберо зикр намудааст. Тибқи навиштаи ӯ пайдоиши ақвоми турк ба давраи ҳазрати Нуҳ (а) рафта мерасад. Муаллиф дар ин маврид чунин менависад:

*Ба муҷибе, ки аз ҳукамои эшон нақл мекунанд ва бар он муттафиқанд, ба муҷибе, ки таворихи исломиёни мазкур аст, дар Таврити бани Исроил мастур, ки Нӯҳ пайғомбар (а) заминро аз Ҷануб то Шимол се қисм кард. Аввалро ба Ҳом аз фарзандони худ дод, ки падари Савдон буда ва миёнаро ба Сом, ки падари аъроб ва фурс буда ва савумро ба Ёфис, ки падари **атрок** буд [90].*

Сабаби ба қавму қабилаҳои гуногун ҷудо шудани ин қавмҳоро муаллиф дар он мебинад, ки онҳо аксари сарзаминҳоро таҳти тасарруфи худ доштанд ва ба шуъбаҳои зиёд тақсим шуда доманаи қудрати сиёсии эшон вусъат пайдо кард. Иддаои болоро сухани зерини муаллиф собит месозад: *“Ва он ақвом ба мурури айём ба шуаби бисёр мунишаиб шудаанд ва ба ҳар замоне аз ҳар шуъбае шуъбаҳо пайдо гашта ва ҳар як ба сабабе ва иллате исме ва лақабе ёфта, монанди Уғуз, ки ҷамъи он қавмро дар ин вақт “туркмон” мегӯянд ва мунишаиб шудаанд ба қипчоқ ва қалач ва қамқалӣ ва қарлуқ ва дигар шуаб, ки ба эшон мансубанд (саҳ 40). Дар идома муаллиф ёдовар мешавад, ки то кунун касе ин қавму қабилаҳоро ба тартиби муайян то охир зикр накардааст ва ӯ низ он қабилаҳоеро овардааст, ки дар замони ӯ машҳуранд: “Ва ҳарчанд аксари ин шуабро то ғоят кас ба тартиб забт накардааст” [41].*

Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» этнонимҳои дигаре аз қавми турк корбурд шудааст, ки имрӯз низ онҳо бо ҳамон ном маълуманд. Вале чанде аз ин этнонимҳо дар тӯли таърих бо сабабҳои гуногуне аз байн рафтаанд ва имрӯз ба як қабилаи кӯчак табдил ёфтаанд. Бархе аз ин ақвом бошанд бо гурӯҳҳои этникии аз худ бузургтар омехта шуда, дар ташаккули дигар ақвоми турк ҳамроҳ шудаанд. Масалан, дар мисоли зер, ки номи чанде аз ақвоми туркро зикр намудааст, имрӯз ҳамаи онҳо чун қавм вучуд надоранд:

*Дар таърих ва ҳикояти ақвоми **оғӯз** ва бистучаҳор шуъбаи мазкур аз фарзандзодагони ӯ баъзе бародарону аммазодагонаш, ки бо ӯ муттафиқ*

буданд ва аз эшон ақвоми ӯйғур ва қипчоқу қанқалӣ ва қорлуқу қалх пайдо шудаанд [89].

Муаллиф дар радифи нақли ҳикояти мусалмон шудани ин қавм, ҳамчунин сабаби ном гирифтани “Ўғуз”-ро ишора кардааст ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки дини Ислом миёни ин ақвом бо саъю талоши Ўғуз ҳукмрон гардидааст ва гӯё ин тифл дар синни яқсолагӣ ба суҳан даромада худаширо ном ниҳодааст. Аз ҷумла мефармояд: “Қарохон қоиммақоми падар шуд ва ўро писаре дар вуҷуд омад ва се шабонарўз пистони модар намеситад ва шир намехўрд. Бад-он сабаб модараш мегиристу тазарруъ мекард ва ҳар шаб дар хоб чунон дида, ки он бача бо вай гуфтӣ, ки эй модари ман, агар худонараст шавӣ ва муҳибби Худо гардӣ, шири ту бихўрам...ва ҷиҳати ном ниҳодани вай бо эшон машварат карданд, он бачаи яқсола ба овоз омад ва гуфт: номи ман Ўғуз ниҳед. Ҳозирон аз он ҳол бағоят мутааҷҷиб монданд ва ба мўҷибии суҳани ў, ки асари иршоди Ҳақ таъоло буд, ўро Ўғуз ном карданд...” [49].

Оғўз ва ё ғўз аз ақвоми турктабор аст, ки дар замони Султон Санҷар дар Эрон қувват гирифтанд. Вожаи ғўз дар назму насри форсӣ низ роҳ ёфта, бархе онро туркманон гуфтаанд. Баъди барҳамхўрии Хоқонии турк қабилаҳои уғўз тадричан ба самти ғарб ҳаракат карда, қисмашон дар Туркистони Чин ва қисми дигарашон дар даштҳои назди Сирдарё, Бахусус, дар минтақаҳои атрофи шаҳрҳои асримиёнагии Қарачуқ, Фороб ва Сайрам сокин шудаанд. Дар осори ҷуғрофии мусулмонон аз туркони сокиншуда дар Туркистони Чин бо номи уғўз ва аз туркони Осиёи Миёна бо номи ғўз ёд мешавад. Мувофиқи маълумоти Истахрӣ, Ибни Ҳавкал ва муаллифи «Худуду-л-олам» минтақаи сукунати ғузҳо дар Шарқ Баҳри Хазар, дар Ҷануб то Бухоро ва Мовароуннаҳр ва дар Шарқ то шаҳри Сарбон мерасиданд. Ба қавли Рашидуддини Фазлуллоҳ, чеҳраи ғўзҳо бо сабаби обу ҳавои Мовароуннаҳр тағйир ёфта, тоҷикон онҳоро туркмон, яъне туркмонанд мегуфтанд. Ғузҳо дар ташаккули туркманҳо,

озарбойҷониҳо, туркҳо, гагаузҳо ва қарақалпоқҳо нақши муҳим доштанд. Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» Ўғӯз ҳамчун исми хос номи инсон шуда омададааст:

*Ўғӯз масофу муҳорибаро мустаъад шуд ва тамомати навкарону дӯстонро хабар карда, пеши худ хонд ва ҳам дар шикоргоҳ ба ҳамдигар пайвастанд ва падараш аз эъмом ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд ва аз ҷонибайн сафҳо бароростанд ва ҷанг карданд ва Қарахонро шамшиере расид ва бад-он захм намонд ва ҷиҳати он ки аз аъмому ақвом **Ўғӯз** гурӯҳе анбуҳ бо вай муттафиқ шуда буданд, қариб 75 сол бо якдигар ҷанг мекарданд ва ӯлусу лашкарро тамоҷомешӣ мекараданд [100].*

Ҳамчунин Уғуз дар шакли Оғӯз низ омадааст:

*Ин писар аз миёни ақрону ақфо муаззам ва муътабар гардад ва ба маротиб комил бирасад ва ҷиҳати ном ниҳодани вай бо эшон маиварат карда он бачаи яксола боовоз омада ва гуфта, ки номи ман **Оғуз** ниҳед. Ҳозирон аз он ҳол бағоят мутааҷҷиб монданд ва ба муҷибии сухани ӯ ки асари иршоди Ҳақ Таоло буд, ӯро **Оғуз** ном карданд.*

Дар асар инчунин дигар этнонимҳои қавму қабилаҳо турку муғул, ба монанди ӯйғур, қипчоқ, қанқалӣ, қарлуқ ва қалх омадаанд:

*...Ва аз эшон ақвоми **уйғур** ва **қипчоқу қанқалӣ** ва **қорлуқу қалх** пайдо шудаанд [89].*

Хоҷа Рашидуддини Фазлуллоҳ дар мавриди пайдоиши ӯйғурҳо чунин назар дорад: «Дар вақте ки миёни Ўғуз ва падари ӯ муҳолифат афтод ва ҷанг оғоз карданд. Баъзе хешони Ўғуз бо ӯ яке шуданд ва ҷониби ӯ гирифта мадад ва муовинат мекарданд ва баъзе ҷониби падар ва бародарони ӯ гирифтанд. Он тоифа, ки ба вай пайваста буданд ва мадади ӯ шуда Ўғуз эшонро ном ӯйғур ниҳод ва маънии он ном, ки луғати туркӣ аст, ба порсӣ он аст, ки ба мо пайваст ва мадад ва мувофиқат кард» [52]. Хони турк Уйғурхон нуҳ писар доштааст, ки чамъи онҳоро уйғур гуфтаанд. Дар луғатҳо низ уйғур анҷумане

муташаккил аз нуҳ қабила аст. Баъзеҳо дар бораи Уйғурхон ва бистучаҳор қабилаи он хабар додаанд. Дар «Доиратулмаорифи Ислом» уғӯз ва уйғурро ба ҳам хеш ва наздик донистаанд ва чунин гуфтаанд: «Ғӯз луғати туркӣ аст, ки ба қабилаи туркони уғуз итлоқ мешавад. Зоҳиран қавми бузурге, ки дар қарни шашум ҳамаи қабоили сокини Чин то дарёи Сиёхро ба сурати императории воҳиде аз саҳронишинон даровард, бад-ин ном хонда шудааст. Ин қавм аз тавоифи мутаадид мураккаб буданд, ки аз чиҳати касрати хонавода ва вусъати арозии бо якдигар ихтилофи бисёр доштаанд ва муҳимтарини ин тавоиф иборат буданд аз тавоифи нуҳгонаи уғуз: уғуз, уйрот, орлод, ҷалоир, тотор, қанқарот, қаёт, кароит ва муғул». Алиакбари Деҳхудо дар луғатномаи худ роҷеъ ба қавми ўйғур аз як «Қомуси туркӣ» чунин меорад: «Ўйғур яке аз ақвоми турк ва тотор аст ва дар қарни панҷуми милодӣ аз Осиё ба қитъаи Аврупо таҷовуз намуданд...» [156, 510].

Қипчоқ номи қабилаҳои қадимаи туркӣ буда, барои шакл гирифтани қавму қабилаҳои туркӣ, чун ўзбек, қазоқ, қирғиз, қарақалпоқ, тотор, бошқирд, туркман, нуғой, балқар асос гузоштааст. Мардумони қипчоқ дар асрҳои 4-7 дар даштҳои Олтой ва Тянь-Шини шарқӣ мезистанд. Тибқи нигоштаҳои манбаъҳои таърихӣ қипчоқҳо аз асри XI инҷониб дар соҳили Сирдарё зиндагӣ доранд [133, 78,]. Дар «Чомеъ-ут-таворих» ҳамчунин аз ин этноним этнотопонимияи Дашти Қипчоқ сохта шудааст. Дашти Қипчоқ минтақаи таърихӣ, ки марзаш аз Урал то Сибир, ҳавзаи баҳри Арал ва поёноби Сирдарё (ҳудуди Қазоқистон ва қисме аз сарзамини имрӯзаи Руссия)-ро фаро мегирифт. Мувофиқи маълумоти маъхазҳои таърихӣ асрҳои 11–16 ҷуғрофияи таърихӣ Дашти Қипчоқ минтақаи биёбониеро аз поёноби Сирдарё ва кӯли Балхаш то соҳилҳои Дон дар Аврупо дар бар мегирифт. Номи минтақаи таърихӣ аз исми халқияти туркзабон – **қипчоқҳои** сокини Дашти Қипчоқ баромадааст. Бори аввал Носири Хусрав дар давраи

ҳаракати қабилаҳои қипчоқ аз соҳилҳои Иртиш ба самти Хоразм (1030) аз Дашти Қипчоқ ном бурда буд. Дашти Қипчоқ ба ду бахш: шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо мешуд. Марзи бахши шарқии Дашти Қипчоқ аз поёноби Сирдарё то кӯҳҳои Улуғтоғ ва Кучактоғ, дар ғарб то сарзаминҳои қабилаҳои гугсард (тобеи Ботухон буданд), дар шимол то сарзамини узбакон (тобеи Шайбон буданд) ва дар ҷануб то биёбони Қарақум тӯл мекашид. Бахши ғарбии Дашти Қипчоқ ноҳияҳои баҳамоии дарёи Волга ва Донро фаро гирифта, сарҳаддаш дар шарқ то кӯҳҳои Аралск ва баҳри Хазар, дар ғарб то дарёи Дунай ва дар ҷануб то Баҳри Сиёҳ тӯл мекашид. Муғулҳо дар асри 13 бахши ғарбии Дашти Қипчоқро ишғол карда, бо аҳолии маҳаллӣ омезиш ёфтанд. Баъди тохтутози муғул Дашти Қипчоқ бо номи Кукурда (Урдаи Тилоӣ) ба ҳайати улуси Ҷучӣ – писари бузурги Чингиз шомил гардид. Аз солҳои 70 асри 14 дар натиҷаи муборизаҳои Урусхон (1361–75) – хони Урдаи Тилоӣ бо Туқтамишхон (бо пуштибонии Темурланг) ва баъдан Туқтамишхон бо Темурланг парокандагии сиёсӣ дар Дашти Қипчоқ густариш ёфта, минтақа ба мулкҳои хурд тақсим шуд. Дар нимаи аввали асри 14 қисми зиёди Дашти Қипчоқ ба ҳайати улуси нуғай (манғит) бо сарвари Едигей ва улуси Шайбон дохил мешуд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар миёнаҳои асри 15 аксарияти бошандагони Дашти Қипчоқ аз қабилаҳои бодиянишини турку муғул иборат буда, барои ба даст овардани чарогоҳ миёни онҳо мубориза мерафт. Дар нимаи дуюми асри 15 қабилаҳои кӯчии Дашти Қипчоқ ба 92 қабила, аз ҷумла киёт, манғит, дурман, найман, уйғур, қарлуқ, қунғрот, таймас, хитой ва ғайра ҷудо мешуданд.

Муаллиф сабаби пайдоиш ва ба худ ном гирифтани қавми қипчоқро хеле ҷолиб шарҳ додааст: «Дар вақте ки Ўғуз аз қавми иптбароқ, ки бо ҳам масоф дода буданд, бишикаст ва дар ҷазираи миёни ду рӯд монда буд ва он ҷо мақом карда, зане ҳомила, ки шавҳари ӯро дар ҷанг кушта буданд, дар миёни дарахте бузурги миёнпӯсида рафт ва бача овард. Он

ҳол бо Ўғуз гуфтанд. Бар вай тарахҳум кард ва гуфт чун ин авратро шавҳар нест, ин фарзанд писари ман бошад ва ба масобат фарзанди Ўғуз шуд. Ўро қипчоқ ном ниҳод» (53). Ҳамчунин дар идома кӯшида, ки вожаи қипчоқро шарҳи этимологӣ диҳад: «Ва қипчоқ аз қабуқ муштақ аст, ки ба туркӣ дарахти пӯсида бошад» (53).

Ба ҳамин монанд шарҳҳои ҷолиби дигареро дар мавриди қавмҳои дигари турку муғул меоварад, ки хеле диққатҷалбкунанда ҳастанд. Аз ҷумла, чунин шарҳу тавзеҳотеро барои қавми қорлуқ меорад: «Меғӯянд, ки чун Ўғуз аз вилояти Ғӯр ва Ғарчистон ба юрти қадими худ мурочиат кард дар роҳ ба кӯҳе бузург расиданд ва барфе азим биборид. Чанд хона ба сабаби борандагӣ аз ӯ таҳаллуф карданд ва чун Ёсоқ набуда, ки касе боз монад, Ўғуз напосандид ва фармуд, ки чӣ гуна ба воситаи борандагӣ касе боз монад. Ва он чанд хонаро, ки бимонд қорлуқ ном ниҳод, яъне худованди барф ва тамомати ақвоми қорлуқ аз насли ин ҷамоати мазкур пайдо шудаанд» (54).

«Ҷомеъ-ут-таворих» намунаи барҷастаи насри форсии қарни 14-и милодӣ маҳсуб гардида, инъикоскунандаи хусусиятҳои забонии асри худ мебошад. Муаллифи он бошад аз донандагони хуби забони форсӣ буда, аз калимаву вожаҳои нодири форсӣ корбаста намуда, таркиби луғавии асарашро бой намудааст. Ҳамчунин аз худ маҳоратеро нишон дода, ба шарҳу решашиносии вожаҳо, ба хусус, қавму қабилаҳои турку муғул пардохтааст, ки имрӯз ҳам қобили қабул аст.

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” қариб тамоми мардумоне ки аз насли Ёфисанд, яъне ақвоми атроқ бо номи саркардагон ва қабилашон зикр гардида, аз онҳо маълумоти муфассал дар бораи пайдоиш ва ҳукуматашон дода шудааст: **ғуз**, **турк**, **муғул** (саҳ. 90), **уйғур** (103), **қанқалӣ**, **улҷихо**, **қанқалӣ** (саҳ. 104), **чалоир**, **уйрот**, **тотор**, (130), **қатақин**, **сойлҷут** (677), **қанқарот**, **тотор** (678).

Ғуз калимаи туркӣ-муғулӣ аст. Ин калима дар матни мавриди таҳлил ҳам ба маънои одам ва ҳам қабила омадааст, зеро Оғуз ё Уғуз сарқабилаи қавми ғузҳо мебошад. Дар баҳши аввал, ки “дар таърихи ақвоми оғуз” аст 12 маротиба калимаи Оғуз омадааст.

Дар таърих ва ҳикояти ақвоми оғуз ва бистучаҳор шубҳаи мазкур аз фарзандзодагони ӯ баъзе бародарону аммазодагонаш, ки бо ӯ муттафиқ будаанд... [89].

Оғузҳо, уғузҳо, қабилаҳои турктабор дар ибтидо ба ҳайати иттиҳоди қабилаҳои туркҳои шарқӣ – Туғуз уғуз (нуҳ қабила) шомил буданд. Баъди барҳамхӯрии Хоқонии турк қабилаҳои Туғуз уғуз тадриҷан ба самти ғарб ҳаракат карда, қисмашон дар Туркистони Чин ва қисми дигарашон дар даштҳои назди Сирдарё, баҳусус, дар минтақаҳои атрофи шаҳрҳои асримиёнагии Қарачуқ, Фороб ва Сайрам сокин шуданд. Дар осори ҷуғрофии мусулмонон аз туркони сокиншуда дар Туркистони Чин бо номи Туғуз уғуз ва аз туркони Осиёи Миёна бо номи ғузҳо ёд мешавад. Мувофиқи маълумоти Истаҳрӣ, Ибн Ҳавкал ва муаллифи «Ҳудуду-л-олам» минтақаи сукунати ғузҳо дар Шарқ Баҳри Хазар, дар Ҷануб то Бухоро ва Мовароуннаҳр ва дар Шарқ то ш. Сарбон мерасиданд. Истаҳрӣ минтақаи сукунати ғузҳоро дар шимоли баҳри Хазар «Мағозату-л-ғуз» ва Ибни Фазлон сарзамини Ғузон тавсиф кардаанд.

Чи гунае ки аз мутолиаи матн бармеояд, то давраи Оғуз қавмаш ҳама ғайри мусалмон будааст. Ҳангоми яқсола буданаш ба суҳан даромадааст, ки номашро Оғуз монанд. Чун бузург шуд тарафдорони худро ҳамагӣ мусулмон кард.

...Лекин туркон Ёфисро Булуҷахон хондаанд ва муҳаққа намедонанд, ки ин Булуҷахон писари Нуҳ (а) буд ё фарзандодаи ӯ [90].

...Дар он замон шуъбаи муғул қавме аз атрок будаанд ва ин замон давлату азамат ва шавкати эшон дигар ақвомро ҷумла бо ин ном махсус гардониданд [130].

Дар асри 20 туркшиноси барҷастаи даниягӣ Вилгелм Томсон дар китоби “Таърихи забоншиносӣ то охири асри 19” навиштааст, ки калимаи турк аз вожаи “торух” ё “турук” гирифта шуда, маънояш ба бисёре аз забонҳои туркӣ “ростистода” ё “сахт”, “пурқувват” мебошад. Таърихнигори барҷаста В.В. Бартолд дар китоби “Ташкилшавии империяи Чингизхон” то як андоза назарияи Вилгелмро рад намуда, бо далелҳои мазбут менависад, ки калимаи турк аз вожаи “туру” буда, маънояш “барқароршуда, қонунӣ” мебошад. Дар матни мавриди таҳлили мо ин калима дар ду шакл: ҳам дар шумораи танҳо (турк) ва ҳам дар шумораи чамъ (атрок) омадааст. Атрок нисбатан ба турк васеътар буда, дарбаргирандаи ақвоми дигаре мебошад, ки аз туркон реша гирифтаанд.

*...Ин Булуҷахон писари Нӯҳ (а) буд ё фарзандзодаи ӯ Илло он ки муттафиқанд бар он, ки аз насли ӯ буда ва қарибулаҳд будӣ ва тамомаат муғулон ва аснофи **атрок** ва саҳронишинон аз насли ваянд [90].*

*Дар зикри ақвومه аз **атрок**, ки ин замон муғул мегӯянд, лекин дар замони қадим ҳар як қавм аз эшон ғалалинфирод ба лақабе ва исме махсус будаанд [129].*

*...Ва баъд аз он чанд қавм аз **муғули** дур, лекин бо вай муттафиқ шуданд ва мусаххари ӯ **гаитанд** [676].*

Калимаи муғул дар матни мавриди таҳлил 14 маротиба дар шакли муғул ва 6 маротиба дар шакли чамъи муғулон истифода шудааст, ки ҳама калимаҳо ифодагари маънои як қавм ва миллат мебошанд. Як қатор муҳаққиқон бад-он назаранд, ки этноними муғул аввалин маротиба дар сарчашмаи таърихии чинӣ “Дзю Тан шу” (“Таърихи қадимаи сулолаи Тан” соли таълифаш 945) дар шакли “му ғу ша вэй”,

яъне муғулҳо шивеҳо ва дар “Син Тан шу” (“Таърихи нави сулолаи Тан” 1040-1060 соли таълифаш) дар шакли “Мун ва бу”, яъне қабилаи мун ва бу мебошад. “Дар асри 12 қабилаи аристократи Ҳобулхон номи Бурцигойро гирифт ва худро муғул номид” [20, 142]. Шояд номи қабилаи мангут (муғ. мангуд) шакли пешинаи калимаи муғул будааст.

*...Чамъе аз ақвом ки аъмом, ки бо ӯ муттафиқ гашта буданд, **ӯйғур** лақаб ниҳод, ки маънии он ба назкӣ ба ҳам пайвастан ва мадад кардан аст ва тамомат ақвоми аз насли эшонанд [102].*

*...Меғӯянд юрти эшонро таассуб он аст, ки шутурони Наркурхонро ки подшоҳи **ӯйғур** буда, равған медодаан. [229].*

Вожаи **ӯйғур** дар матн 9 маротиба зикр шудааст ва номи як қавме аз ақвоми муғул мебошад. Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” сабаби чунин ном гирифтани ин қавм бад-ин тафсил аст: “...*Ва чун Уғузро он мулк мусаххар ва мусаллам гашт ва подшоҳии он ҷо бар вай қарор гирифт хиргоҳе заррин бизад ва туйи бузург бикард ва хешону умароро таширф дод ва ҳама лашкариёнро бинавохт ва чамъе аз ақвом ки аъмом, ки бо ӯ муттафиқ гашта буданд, ӯйғур лақаб ниҳод, ки маънии он ба наздикӣ ба ҳам пайвастан ва мадад кардан аст ва тамомат ақвоми ӯйғур аз насли эшонанд*” [160].

Агар дар ин ҷо мо истинод ба “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” оварем, мебинем, ки қавми **ӯйғур** ҳамон қавме ҳаст, ки Оғуз онҳоро ин ном гузоштааст, яъне касоне, ки барои мадад пайвастанд.

Вожаи қанқалиён дар матни мавриди таҳқиқ чор маротиба истифода шудааст.

*...Ва қавме дигарро **қанқали** ном кард ва ақвоми **қибчоқ** ва **қалх ағочорӣ** ҳам аз насли он ҷамоатанд, ки бо Уғуз муттафиқ шуда буданд [102].*

Номҳои одамон. Қисми бузург ва муҳими луғати “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-ро номи одамон ташкил медиҳад. Бетардид ягона бахше дар

асар мебошад, ки вомвожаҳои туркӣ-муғулӣ дар он зиёд ба кор рафтааст. Чиҳати дигари муҳим ва арзишманди ин бахш зикри номи шахсиятҳои таърихии ақвоми муғул мебошад. Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” номҳои Оғуз, Ёфис ё Булуҷахон, Қарахон, Чинккизхон, Юсукой баҳодур, Ҳулокухон ва Ҷалоир нисбат ба номҳои дигар мутааддад мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ, таҳлилу баррасии вожашинохтии онҳо муҳимтаранд. Ёфис (Булуҷахон), Қарахон, Урхон (91), Казхон, Курхон, (92), Қоидухон, Чинккизхон, Куёнк, Буғул, Уқтой қоон, Навмухон, Қоиду (133), Умуқ, Ҷуҷӣ, Қувқуқату, Қувдуқадар, Кундарқой, Илқой, Аралан, Уруғ (134), Чағатоқ, Обоқхон, Тубхоқ, Дилхӣ (Дилҷӣ), Қунадқой (Қунадғой), Қураҷӣ (Қуразин), Буғун Темурбуқо (саҳ. 135), Ҳулокухон, Туғон, Қубҷӣ (Юйҷӣ), Уврум, Шейқтура, Чингту, Ҷила (Ҷала), Ҷиту, Ҷувмақар, Қотун (Кутун), Кунҷақ (Кунҳанг) (саҳ. 136), Нангқийёдой (Тақийёдой), Итқун (Ийқун), Кинашу, Туқу, Ҷалоири Той (Ҷалоирбой), Қаробуқо, Туғонбуқо, Яғловув, Ҷиланҷӣ, Руқту, Кихоту (саҳ. 137), Оқбуқо, Бойду, Куркон, Мусоил, Удунҷоинд, Шуктур, Туғон, Туғони Буқо, Мавқалун, Қадон, Элуки, Уқтой, Уқтой қоон, Азғун (саҳ. 138), Эйлу, Қитоили, Элҷӣ (саҳ. 139), Шейки қутуқу, Элҷойдой, Манқаку қоон (саҳ. 140) Қубилой қоон (сҳ. 141), Бувсу (Бувғу, Саросу), Солҷӣ, Сомувқа, Алтон хон (саҳ. 673), Суинҷӣ (Савсанҷӣ), Есукой (Юсугай), Ҷомуқа, Элҷӣ (саҳ. 677), Манан (Мӯсо), Ночин, Ҷарқа, Линқум, Ҷалоир, Санқавр, Тумбашахон (саҳ. 683), Қадучина, Қаъдуд, Қутули қоон (саҳ. 684), Кундучина, Улқичина, Қадон тойши (саҳ. 686).

ХУЛОСАИ БОБИ I

Баъд аз таҳлилу баррасии вижагиҳои вожағони «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидаддини Фазлуллоҳ вазъи забони адабии тоҷикӣ дар душвортарин марҳалаи таърихӣ, яъне ҳамлаи муғул маълум гардид. Забони адабии тоҷикӣ дар ин аср идомаи ҳамон забоне аст, ки дар асрҳои пеш шоирону нависандагон, донишмандону файласуфон ва таърихшиносон бо он забон асарҳо эҷод мекарданд. Вале таркиби луғавии забон баъзе тағйиротро паси сар намуд. Аз ҳамин нуқтаи назар мо таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро мавриди пажӯҳиш қарор додем. «Ҷомеъ-ут-таворих» ҳамчун намунаи осори хаттии асри XIII дорои чунин вижагиҳои луғавию маъноӣ аст:

Ҳамлаи харобиовари лашкари муғул ба халқи тоҷик ва илму фарҳанги он чунон шикасти азиме расонд, ки ин мардум пас аз он дигар садсолаҳо натавонист шукӯҳу азамати пешинаи худро на дар сиёсату давлатдорӣ ва на дар илму фарҳанг дубора барқарор кунад. Юриши муғул таъсири бештарини худро, пеш аз ҳама, ба забони тоҷикӣ гузоштааст, ки то имрӯз калимаҳои туркиву муғулӣ ҷойи чанде аз вожаҳои нобу куҳани тоҷикиро гирифтааст.

«Ҷомеъ-ут-таворих» аз бештарин осори таърихӣ ба забони форсӣ маҳсуб мешавад, ки ганҷинаи вожағони форсии асри XIII-ро дар худ ҷиғз намудааст. «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидадин аз ҷиҳати сабку забон нисбат ба асарҳои таърихӣ пеш ва баъдина бартарӣ дорад. Забони асар чунон ки дар ин боб таҳлил шуд, сода ва шево буда, бештари вожагонаш барои хонандаи имрӯз ошноост, ба истиснои чанде аз калимаҳои арабӣ ва туркиву муғулӣ.

Таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих» аз осори пешина бо истеъмоли зиёди вожаҳои арабӣ ва туркӣ-муғулӣ фарқ дорад. Калимаҳои арабие, ки дар асар ба кор рафтаанд, дар ин асрҳо алақай ба таркиби луғавии забон ворид гардида, ба қоидаву қонунҳо ва меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ

шуда буданд ва дар ҳамаи сабкҳо ба кор мерафтанд. Вале дар баробари ин баъзе аз калимаҳои арабиеро ба кор бурдааст, дар осори асрҳои пеш мустаҳмал набуд. Муаллифи асар чун олиму донишманд буд ва аз имлҳои пизишкӣ таърихнигорӣ табаҳхуре комил дошт, забони арабиеро неку медонист, бинобар ин забон ва баёни ӯ бетаъсир намондааст.

Таъсири забонҳои бегона ба таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих» ба таври гуногун аст. Пас аз забони арабӣ таъсири забони туркӣ ба таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих» бештар аст, ки ин ба вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ давр вобаста аст. Дар асар калимаҳои туркиву муғулии зиёде ба кор рафтааст, ки дар осори хаттии асрҳои пеш ба назар намерасанд. Аз ин бобат «Ҷомеъ-ут-таворих» шоёни омӯзишу таҳқиқи алоҳида аст.

БОБИ II

ҚАБАТҲОИ ЛЕКСИКИЮ СЕМАНТИКИИ ТАРКИБИ ЛУҒАТИ АСАР

3.1. Муқаррароти умумӣ

Нутқи мо аз калимаҳо иборат аст. Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон ба ҳисоб мераванд. Забон гуфта мо, пеш аз ҳама, калимаҳоро дар назар дорем, ки дорои маъно ва шакл аст. Забоншинос Ҳ. Маҷидов маънои калимаро чунин таъриф додааст: «Инъикоси бевосита ё бавоситаи шайъ ва ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ дар шуури одамон, ки бо қиёфаи овозии калима ифода карда мешавад, маъно ном дорад» [52, 24]. Ба назари ин забоншинос, маъноҳои луғавии калимаҳо инъикоси бевоситаи шайъҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳои ҳаёти объективӣ ва муносибатҳои мухталифи байни онҳо мебошанд [52, 24].

Муҳимтарин хусусияти калима он аст, ки вай тасаввури умумӣ ё мафҳумро, ки воҳиди тафаккур аст, муҷассам месозад. Забоншинос Ж. Гулназарова зимни омӯзиши маънои калима чунин қайд мекунад: «Маънои калима чун мафҳум дар шакли махсуси инъикоси воқеият – ҷамъбасти ва муҷаррад ҷой дорад. Дар пояи калима ва мафҳум ҳамеша хулоса, яъне инъикоси ҳамон умумияти доимӣ ва муътақид, ки он дар гуногунӣ ва тағйирёбии беохори зухурот ниҳон аст, ҷой дорад. Дар пояи калима ва мафҳум ҳамеша хулоса, яъне инъикоси ҳамон умумияти доимӣ ва муътақид, ки он дар гуногунӣ ва тағйирёбии беохори зухурот ниҳон аст, ҷой дорад» [25, 17].

Таҳлили луғавӣ-маъноӣ навъе аз таҳлили забонӣ аст, ки ба маънои аносири вожагонӣ ва лексемаҳо мепардозад. Калимаҳоро аз рӯи маъно ва мафҳум гурӯҳбандӣ мекунад. Воҳидҳои маъноӣ ва вожагони забон воҳидҳои луғавӣ номида мешаванд.

Маъношиносии вожагонӣ аз ин қисматҳо иборат аст:

- гурӯҳбандӣ, таҷзия ва таҳлили калимот;
- шарҳи тафовутҳо ва шабоҳатҳо дар сохтори маъноии вожагонӣ;
- тасвири аносири вожагонӣ дар ҷумла, ки аз тариқи он маъноии вожа ба маъноии ҷумла марбут мешавад.

Гурӯҳҳои луғавию маъноии вожагон бахше аз таркиби луғавии забон аст. Вожагони таркиби луғавии забон дар заминаи маъноҳо зуҳур мекунанд. Дар солҳои охир рӯйкардҳои густурдае барои таҳлили гурӯҳҳои луғавию маъноии воҳидҳои луғавӣ мавриди таваҷҷуҳи рӯзафзун қарор гирифтааст. Дар ҳамин росто бархе аз муҳаққиқон таркиби луғавии ин ё он асари адабиरो ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ ҷудо карда, таҳлили маъношиносӣ намудаанд.

Дар таҳқиқоти вожашиносии муосир ба омӯзиши вожагони давраҳои алоҳида дар асоси осори мушаххас аҳамияти бештар дода мешавад. Аз ҷумла, дар забоншиносии тоҷик тайи солҳои охир бисёр пажӯҳишҳои ҷолиб пайдо шудаанд, ки дар онҳо забон ва хусусиятҳои услубӣ, сарфиву наҳвӣ (грамматикӣ) ва вожагонӣ (лексикӣ)-и асарҳои ҷудогонаи насри бадеӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Бояд таъкид дод, ки дар таҳқиқотҳои анҷомдодашуда асосан таркиби вожаҳои осори манзуму мансур, ҷудо кардани калимаҳо ба гурӯҳҳои мавзӯӣ ва вожагониву маъноӣ диққат дода мешавад.

Дар забоншиносӣ маъноии калима аз унсурҳои асосӣ ба шумор рафта, дар қисмати маъношиносӣ (семантика) омӯхта мешавад. Маъношиносӣ аз соҳаҳои мустақили забоншиносӣ маҳсуб ёфта, калимаҳоро аз ҷиҳати ифодаи маъно мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Ҷунончи, вобаста ба маъно калимаҳо метавонанд якмаъно ва сермаъно шаванд.

Ба гурӯҳи калимаҳои якмаъно, калимаҳои дохил мешаванд, ки ҳамчун истилоҳи илму фан ба кор мераванд. Истилоҳот калимаҳои махсус буда, дорои як маъноанд ва бо ин хусусияти худ аз калимаҳои сермаъно фарқ мекунанд.

Хусусияти сермаъноии калимаҳои бештар дар дохили матн зухур мекунад. Ин хусусияти вожагон ба нависандагон имконият медиҳад, ки аз сарвати маъноии забон истифода карда, фикру эҳсосот ва майлу рағбати иродавии худро ифода намояд.

Дар ҳамаи пажӯҳишҳои забоншиносӣ зери мафҳуми хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ категорияҳои маъноӣ дар назар аст. Категорияҳои маъноиро бидуни матн наметавон таҳлилу ташхис намуд, зеро вожагон дар матн паҳлуҳои нави луғавию маъноӣ мегирад.

Дар забоншиносии тоҷик солҳои охир забоншиносон таркиби луғавии ин ё он асар ва ё ашъори ягон шоир ва ё умуман ягон марҳилаи инкишофи забонро аз рӯи маънояшон ба категорияҳои маъноӣ – сермаъноӣ, муродифот, мутазод ва омонимҳо ҷудо намуда, таҳлилу баррасӣ менамоянд. Чунончи, забоншиносон Н.Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, Б.Камалиддинов, Х.Хусейнов, А.Муъминов, А.Абдуқодиров, А. Давронов Ш. Кабиров, М. Саломов (ҳоло Саломиён), Ш. Ҳайтова, Ш. Каримов, Ф. Шарипова, Қ. Мухторӣ, М. Чумаев, У. Саъдуллоев хусусиятҳои луғавию маъноии осори адабии классикӣ аз устод Рӯдакӣ то адибони муосирро мавриди таҳқиқ қарор дода, категорияҳои маъноии ҳар як асари мушаххасро таҳлил намудаанд. Чунин равиш имкон медиҳад, ки таркиби луғавии ҳар як асар ва ё шоирро вобаста ба маъноҳояшон таснифот намуда, таҳлили пурра намоем. Мо низ дар ин боб аз ҳамин равиш кор хоҷем гирифт. Ҳадафи таҳқиқи мо таҳлили семантикии таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих» аст.

2.1. Таҳлили семантикии калимаҳои асар

Нутқи мо аз калимаҳо иборат аст. Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон ба ҳисоб мераванд. Забон гуфта, мо пеш аз ҳама, калимаҳоро дар назар дорем, ки ба воистаи онҳо одамон мубодилаи фикр мекунанд. Ҳамаи калимаҳои забон дорои маъно мебошанд. Забоншинос Ҳ. Маҷидов маънои калимаро чунин таъриф додааст: «Инъикоси бевосита ё бавоситаи шайъ ва ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ дар шуури одамон, ки бо қиёфаи овозии калима ифода карда мешавад, маъно ном дорад» [52, 24]. Ба назари ин забоншинос «маъноҳои луғавии калимаҳо инъикоси бевоситаи шайъҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳои ҳаёти объективӣ ва муносибатҳои мухталифи байни онҳо мебошанд» [52, 24].

Муҳимтарин хусусияти калима он аст, ки вай тасавури умумӣ ё мафҳумро, ки воҳиди тафаккур аст, муҷассам месозад. Забоншинос Ж. Гулназарова зимни омӯзиши маънои калима чунин қайд мекунад: «Маънои калима чун мафҳум дар шакли махсуси инъикоси воқеият – чамбастӣ ва муҷаррад ҷой дорад. Дар пояи калима ва мафҳум ҳамеша хулоса, яъне инъикоси ҳамон умумияти доимӣ ва муътақид, ки он дар гуногунӣ ва тағйирёбии беохирӣ зухурот ниҳон аст, ҷой дорад. Дар пояи калима ва мафҳум ҳамеша хулоса, яъне инъикоси ҳамон умумияти доимӣ ва муътақид, ки он дар гуногунӣ ва тағйирёбии беохирӣ зухурот ниҳон аст, ҷой дорад» [25, 17].

Забони осори классикӣ муҳимтарин омили ғановат ва сарвати бебаҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ ба шумор меравад. Ба ин далел, ки маҳз тамоми ҷанбаҳои луғавию семантикии забони тоҷикӣ дар забони осори классикӣ инъикоси пурраи худро ёфтааст. Калимаҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар осори манзуму мансури адабиёти тоҷику форс тобишҳои гуногуни семантикӣ пайдо намудаанд. Забоншинос М. Саломов пас аз таҳқиқи забони ғазал ба ин натиҷа мерасад, ки “манзараи умумии тобишҳои луғавию семантикии вожаҳо

дар давраҳои гуногуни рушди забони адабӣ моҳиятан дар забони манзум инъикос меёбад” [103, 185]. Ин гуфтаи забоншинос воқеӣ аст, чун дар назм калимаҳо имкониятҳои бештари ифодашавӣ доранд, ки дар наср чунин нест. Таркиби луғавии забони адабӣ дар рафти инкишофи худ тағйироти муайянро аз сар гузарондааст, ки он бештар дар осори хаттӣ инъикос ёфтааст.

«Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ навигарӣ ва тағйироте, ки то асри XIII дар забони адабии тоҷикӣ пайдо шуда буд, дар худ инъикос намудааст ва сарвату бойигарихои таркиби луғавии пешинаи онро ифода мекунад.

Муаррихон танҳо ровии ҳодисаю воқеаҳои гузаштаю замони худ набуда, балки зимни баёни қиссаю дostonҳо нисбати ҳама гуна ҳодисаю воқеа ва шахсиятҳои таърихӣ нигоҳи фардии худро баён намудаанд, ки дар натиҷа тавассути калимаҳо ифодаҳои наву нотакрор дар забон зухур намудааст.

Мақсади асосии ҳар нависанда зимни таълифи ин ё он асар, пеш аз ҳама ин аст, ки бо интиҳоби дурусти калима ва маъноӣ луғавии он ба хонанда таъсир бахшад. Рашидуддини Фазлуллоҳ низ ҳангоми таълифи “Ҷомеъ-ут-таворих” саъй намуда, ки бо интиҳоби бамавриди вожаҳои сермаъно, муродифот ва зидмаъно ҳодисаю воқеаҳои таърихиро ба хонанда бозгӯ намояд. Ҳар яке аз ин категорияҳои луғавӣ дар “Ҷомеъ-ут-таворих” мавқеи махсуси худро дошта, ба нависанда имконият додаанд, ки бо истифода аз онҳо ба тасвири ҳодисаю воқеаҳо ва шахсиятҳои таърихӣ бипардозад. Дар ин боб мо ба таҳлили семантикии категорияҳои луғавии асар, чун сермаъноӣ, синоним ва антоним мепардозем.

Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ ҳодисаҳое дида мешавад, ки ҳамон як маънӣ бо калимаҳои гуногун ифода шудаанд, ё як калима барои ифодаи чандин маънӣ хизмат кардааст. Агар якчанд калима барои

ифодаи як маънӣ хизмат кунанд, онро муродифот, вале агар як калима барои ифодаи чандин маънӣ хизмат кунад, сермаъноӣ мегӯянд. Ин навъ калимаҳо дар “Ҷомеъ-ут-таворих” фаровон ба кор рафтаанд. Ин категорияҳои номбаршуда барои муайян кардани тобишҳои маъноӣ услубии калимаҳо мусоидат карда метавонад.

2.1.1. Калимаҳои сермаъно

Дар ҳар забоне калимаҳое мавҷуданд, ки хусусияти ифодакунии якчанд маъноро доранд. Дар забоншиносии умумӣ чунин калимаҳоро бо истилоҳи полисемия (polysemy аз юнонӣ πολυσημεα - – ишора, маъно) ном бурдаанд. Дар забоншиносии тоҷик ба ҷойи калимаи полисемия истилоҳи сермаъноро ба кор бурдаанд. Чунончи, забоншинос Ҳ. Маҷидов зимни таърифи калимаҳои сермаъно чунин гуфтааст: «Ҳамаи калимаҳои мустақилмаъноӣ забон аз бобати ифодаи маъноҳои луғавӣ ба моносемӣ (аз юн. monos-як+sema-аломат)-якмаъно ва полисемӣ-сермаъно ҷудо мешаванд. Ҷиҳати муҳими калимаҳои сермаъно он аст, ки паҳлуҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунад ва ҳамаи он маъноҳо бо ҳам алоқамандӣ доранд. Маъноҳои ҷудогонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд» [52, 48]. Дар китоби “Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ” низ истилоҳи сермаъно шарҳ дода шудааст [157, 175]. Дар забоншиносии Эрон полисемия ва ё сермаъноиро чандмаъноӣ гуфтаанд.

Алоқаи семантикии калимаҳоро аз муносибати байни маъно ва мафҳуми онҳо муайян намудан мумкин аст. Мафҳуми асосии маъно мебошад, лекин на ҳама вақт мафҳуми маънии асосии калимаро ифода карда метавонад.

Яке аз сабабҳои асосии сермаъношавии вожа истифодаи онҳо барои ифодаи мафҳумҳои гуногун мебошад, ки дар натиҷа вожаи мазкур аз маъноӣ номинативии худ қисман ё тамоман дур мешавад, вале дар асл ҳама маъноҳои дигар аз ин вожа сарчашма мегиранд.

Сермаъноии вожаҳо ҳамчун категорияи луғавӣ дар таърихи забони адабии тоҷикӣ мавқеъ ва доираи васеи истифода доштааст. Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ як гурӯҳи муайяни калимаҳо ба ғайр аз маънои аслии худ боз маъноҳои иловагӣ касб намудаанд. Сермаъношавии калимаҳо дар таърихи забони адабии тоҷикӣ бо ду роҳ пайдо шудаанд: нахуст калимаҳо дар забони гуфтугӯӣ сермаъно шуда ба забони адабӣ ворид шудаанд; дувум шоирону нависандагон дар осори бадеии худ ба калимаҳо тобишҳои нави маъноӣ додаанд ва дар натиҷа калимаҳо сермаъно шудаанд.

Забони осори мансур, бахусус осори таърихӣ низ то андозае метавонад хусусиятҳои муҳими луғавии забонро дар худ инъикос кунад. Яъне, дар он тамоми категорияҳои луғавию семантикӣ ба назар мерасанд. Ҳарчанд ки сермаъноии вожаҳо бештар дар осори бадеӣ, бавижа осори манзум дида мешавад, вале дар осори таърихӣ низ калимаҳоеро метавон пайдо кард, ки бо чанд маъно омадаанд. Масалан, дар “Ҷомеъ-ут-таворих” калимаҳое истифода гардидаанд, ки аз рӯи ифодаи семантикии худ чанд чанд маъноро ифода кардаанд.

Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ ва забони муосири тоҷикӣ вожаҳои ифодагари узви бадани инсон дар муқоиса ба дигар гурӯҳи вожаҳо бештар сермаъно шудаанд. Сермаъноии ин гурӯҳи вожаҳо ба хусусияти сермаҳсулии онҳо рабт дорад, яъне ҳар қадар, ки калима дар забон серистеъмол гардад, доираи маъноии он низ васеъ мешавад. Масалан, вожаҳои **сар**, **дил**, **чашм**, **даст** ва **забон** ҳам дар фарҳангҳои тафсирии гузашта ва ҳам муосир бо чанд маъно шарҳу маънидод шудаанд. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” низ вожаҳои ифодагари узви бадани инсон сермаъно ҳастанд. Чунончи, вожаи **сар** дар асар ба чанд маъно омадааст:

1. Сар ҳамчун узви бадани инсон:

Абуиброҳим чодари канизаке, ки ба таахҳуд ва тафаққуди эшон қиём менамуд, дар сар кашид ва аз маҳбаси хеш бигурехт [89].

2. Сар ба маънои фикру хаёл:

Мо агар боди ғуруре дар сар доштем, берун кардем ва ба бандагӣ иқдом намудем ва минбаъд пой аз чодаи хидмат барнадорем [48].

3. Раис; сарвар; сардори лашкар:

Ва писареро ба наво боз гирифт, то аз ўҳдаи қарор мувофиқат берун ояд ва ўро сар дар вилоят хеш дод [103].

4. Сар ба маънои аввал ва оғоз:

Чун ба Ҳирот расид, мукотибати бародар аз сар гирифт ва аз ваъду ваид ва лутфу унф сухан ронд [74].

5. Болои чизе; рўйи чизе:

Ва уммолро бар сари аъмол фиристод ва мутолибати амволу истихроҷи муомилот оғоз ниҳод [91].

6. Сар ба маънои шумора ва миқдор:

Ва он кофири фочир бо дувоздаҳ ҳазор савор ва сӣ ҳазор пиёда ва сесад сар фил, ки замин аз осеби пойи эшон менолид, ба мувозоти роёти султон омад [102].

Ва понсад тахт чомаҳои мулавван бо чанд сар аспони тозӣ ва астарони зинӣ бо музофоти он аз созу силоҳ ва зиреҳу ҷавшан ва худу баргустувон ва сипарҳои зару теғҳои муҳаннад ва амсоли он бад-ӯ тухфа кард [32].

7. Сар ба маънои ба ҷониби, ба назди:

Ва ҳар як ба сари вилояти хеш рафтанд [28].

8. Сар ба маънои барои..., ҷиҳати...:

Яминуддавла Маҳмуро истеътоф кард, то аз сари интиқоми эшон бархост ва моле муқаррар кард [15].

Дигар аз узвҳои бадани инсон, ки дар “Чомеъ-ут-таворих” ва умуман забони тоҷикӣ дорои чанд маъно аст, вожаи **чашм** ба ҳисоб меравад. Дар асар вожаи **чашм** ба чунин маъноҳо омадааст:

1. Ба маънои узви бадани инсон:

*Ва Носируддин ибни Азирро ба қалъаи Ҷардиз маҳбус кард, мақоме, ки агар дар хоб [ва] ҳаёл ваҳшати он мавзеъ бидидӣ, зиндагонӣ бар ӯ мунафғас шудӣ ва ҷаҳон бар **чаши**ми ӯ торику муставҳаши гаитӣ [63].*

2. Чашм ба маънои нигоҳ, назар:

*Ва ҳамон фил баробари **чаши**ми ӯ шахсеро ба хартум аз пушти асп даррабуд ва миқдори ду найза боло барандохт [104].*

3. Чашм ба маънии умед доштан, умедвор будан:

*Фахруддавла дар Нишонур ба интизори вусули ӯ **чаши**м ба роҳ медоштанд ва бар умеди тақвият ва анҷоду маунат ва имдоди ӯ рӯзгор мегузоштанд [27].*

4. Вожаи чашм дар ҳамнишинӣ бо вожаи об ба маънии “чашми гирён”, “чашми ашкрёз” омадааст:

*Ҳозирони он маҷлис аз риққати он калима ва ваҳшати он ҳол об дар **чаши**м оварданд ва дилҳо бар оташи ғам бирён шуд [43].*

5. Вожаи чашм дар ҳамнишинӣ бо вожаи басират ба маънии ҳақиқатбин омадааст:

*Қазо **чаши**ми басирати Абуалӣ бозбаст ва гӯши ҳуши ӯро аз истимои он насоеҳ кар сохт, то мусоидати Фоиқ фурӯ гузошт ва роҳи мубоадат пеш гирифт [58].*

6. Вожаи чашм дар ибораи чашми оламбин ба маънии “чашми бино” омадааст:

*Ҷро бад-ин ҳилат ҳозир карданд ва бигирифтанд ва **чаши**ми ҷаҳонбини ӯ доғ карданд ва бар фурӯғи ҷамолу талъати чун ҳилоли ӯ набахшуданд [81].*

Дар забони тоҷикӣ баробари вожаҳои **сар** ва **чашм** вожаи **дил** низ сермаъно буда, истифодаи васеъ дорад. Дар “Ҷомеъу-т-таворих” нисбат ба калимаи **сар**, ки дар силсилаи вожаҳои сермаъно дар ҷойи аввал меистад, вожаи **дил** ҳамчун калимаи сермаъно истифодаи васеъ дорад. Дил узви хунгардонӣ (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст, қалб. Маслан:

Ўғўз гуфт: Дилхоҳи ман он аст, ки чунон мефармоям, ки ту ба Худой имон оварӣ ва муҳиби Ў бошӣ [97].

Дар ин ҷумла калимаи дил бо вожаи шакли замони ҳоҳзираи феъли хоستان якҷоя шуда, ба маънии мақбул ва писанд омадааст. Вожаи **дил** дар ҷумлаи овардашуда то ҷое аз маънии асли худ дур рафтааст.

...Мо инкор кардем ва ба сухани ӯ илтифот нанамудем, бад-он сабаб дили ӯ бо мо бад шуд ва он арӯси бознасин ба Худо имон оварда ва бо ӯ мувофиқ ва муттафиқ шуда лочарам уро дӯст медорад [99].

Дар ин ҷумла бошад вожаи дил аз маънии аслии худ тамоман дур рафтааст ва ба маънии ноумед шудану ранҷидан ва душман шудани омадааст.

*...Бо вай муттафиқ мебуд ва кинаи эшон дар **дил** дошта ва тотор мутеъ ва мутобеъи ӯ буданд [147].*

Дар ин ҷумла бошад, **дил** аз маънии аслии худ на он қадар дур рафтааст, зеро дил ба ғайр аз як узви инсон будан, инчунин ба маънии маҷозӣ ҷои нигоҳдошти ғаму ғӯсса ва нигоҳ доштани кина низ ҳаст. **Кинаи эшон дар дил дошт** – гуфта, адоват варзидан ва душманӣ доштанро мефаҳмонад.

*...Фарзандони Киюкхон бо Манкакуқоон мухолифат андешиданд, ёрғуҷии бузург ӯ буд, рӯй ва дили **нодида** борик нарасида ва гуноҳи каронро биёсо расонида [142].*

Дар ин ҷумла ибораи дили нодида ба маънии касе, ки гурусначашму ҳарис аст, омадааст.

Вожаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон, дар бисёри маврид аксарашон қобилияти сермаъношавӣ доранд. **Даст** низ аз гунаи вожаҳои мебошад, ки ин хусусиятро доро мебошад ва ба гунаи мутааддад дар «Ҷомеъу-т-таворих» мавриди истифода қарор гирифтааст:

Ва аз тамомати ақвоми ҷалоир маишуртар ва бузургтар дар аҳди Чинккизхон муқликуёнк буда, аз қавми ҷот ва тамоमत лашқари дасти чапи Чинккизхон ӯ доништа ва фарзандони ӯро лақоби Кӯёнк мегӯянд [137]

Ибораҳои **дасти чап** ва **дасти рост** бисёртар ба маънии қувват ва неру истифода мешаванд. Аз рӯйи мақому мартабат ба маънии қувва дасти рост нисбат ба дасти чап бартарӣ дорад. Мавридҳои дигаре низ ҳаст, ки ин ду ибора ба маънои эътимод ва наздик далолат мекунанд. Дар ҷумлаи боло **дасти чап** ба маънии қувва ва неру истифода шудааст.

...Акнун доиразу мегӯянд бо он лашқари хитой ба ҳам, ки айл шуда буданд муҳосират кард, то биистанд ва молу хазоину ва умарои Алтон хон, ки дар он ҷо буданд, ба даст оварданд [674]

Дар ин ҷумла «ба даст овардан» мафҳуми аз худ кардан, зери итоат даровардан ва мусаллат шуданро мефаҳмонад.

Калимаи дигар, ки дар таркиби луғавии «Ҷомеъ-ут-таворих» бо чанд маъно омадааст, калимаи замин маҳсуб мешавад. Дар матн вожаи замин чунин маъноҳоро ифода намудааст:

1. Хок; сатҳи хок: *То поёни кӯҳ, ки рӯдхонаи бузург аст, чандон чаҳорпой бойистодӣ, ки замин аз суми эшон пур шудӣ, гуфтӣ тамои ҷамъ аст [175]. Ва замини он ҷӯл аст, беоб ва муқимони он ҷо ба барф қаноат кунанд [279]. То аз меғ қаҳри даҳр қатраи хуне бар замин рехт [11].*

2. Кишвар, мамлакат: *Баъд аз ҳафтдаҳ сол ба замини Эрон омад ва он мамоликро мусаххар карда ва баъд аз солҳои бисёр ба вилояти худ рафт [34]. Шаҳаншоҳии Эронзамин, ки мағбути ҳама подшоҳони ҷаҳон аст [64].*

3. Дунё, олам: *Мамолики рӯи замин гирифта ва хазоину амвол ва чаҳорпойи бешумор дошта [37]. Нуҳ пайғамбар алайҳи салом заминро аз ҷануб то шимол се қисм кард [29].*

Ҳамин тариқ, калимаҳои сермаъно дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба таври фаровон ба кор нарафта бошад ҳам, вале ҳамин миқдори кам аз

забондонӣ ва суханвари Рашидуддини Фазлуллоҳ шаҳодат медиҳад. Нависанда ҳар як калимаи сермаъноро бамаврид дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои дигар ба кор бурдааст.

2.1.2. Муродифоти луғавӣ

Синонимҳо яке аз воситаҳои муҳими пурра баён намудани фикр мебошад. Синонимҳо калимаҳои аз ҷиҳати шакл гуногун ва аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик буда, мафҳуми як предмет, ҳодиса ва воқеаро ифода мекунад. Дар байни забоншиносон таърифи умумиву яклухти синонимҳо то дер боз вуҷуд надошт. Гурӯҳе онҳоро калимаҳои аз ҷиҳати талаффуз гуногуну аз ҷиҳати маъно як ва гурӯҳи дигаре онҳоро калимаҳои аз ҷиҳати талаффуз гуногуну аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик таъриф меоданд. Забоншиноси тоҷик М. Муҳаммадиев перомунӣ ин масъала менависад: “Ҳар як калимаи синонимӣ, ба ғайри аз бо синоними худ умумияти маъноӣ доштан, хусусиятҳои ба худ хос низ доштааст” [60, 5]. Ӯ дар идома ба ақидаи мутафаккири бузурги рус В. Г. Белинский таъкид карда, иттиҳоди як маъно доштани синонимҳоро рад мекунад: “Чунон ки дар табиат ягон барги дарахт ба барги дигар монанд нест (ҳар як барги дарахт аз ягон ҷиҳат аз баргҳои дигар фарқ мекунад), ҳамчунин дар забон ҳам калимаи бо калимаи дигар айнан монанд, баробар, якхела нест. Ҳар як калима бо ягон хусусияти худ фарқ дорад” [60, 6]. Барои ҳамин, мо низ тарафдори ақидаи аксари забоншиносон, аз ҷумла Белинский ва М. Муҳаммадиев, дар ростоӣ як набудани маъноҳои калимаҳои синонимӣ мебошем, зеро он қуллан ба таърифи дурусту саҳҳеҳи синонимҳо мувофиқат мекунад. Дар баробари ин умумияти муродифҳо аз ҳамдигар бо чунин хусусиятҳояшон фарқ мекунанд:

- 1) Бо баъзе тобишҳои хоси маъноӣ, яъне бо маъноӣ луғавӣ;
- 2) Бо маъноӣ пуртаъсири ҷозибанок;
- 3) Аз рӯйи услуб мансуб будан ба ягон жанри нутқ;
- 4) Бо дараҷаи истемол;

5) Дар алоқа бо калимаҳои дигар.

Гурӯҳбандии боло дар аксари китобу рисолаҳои забоншиносӣ, ки дар онҳо тасрифи синонимҳо аз рӯйи хусусияташон оварда шудаанд, мавҷуд аст [60, 215].

Раванди иқтибоси калимаҳо маъноӣ онро дорад, ки дар забон ғайр аз калимаҳои худӣ боз калимаи муродифӣ ё муродифмонанд пайдо мешавад.

Дар забони адабии тоҷикӣ дар асри XIII-XIV, аз он ҷумла дар “Ҷомеъ-ут-таворих” таъсири забони бегона сабабгори ифодаи серистеъмоли як мафҳум бо калимаҳои гуногун гаштааст. Дар натиҷаи чунин тарзи истеъмол боз сабаби пайдоиши калимаҳои нав, маъноҳои нав дар таркиби луғавии забон гардидаанд.

Синонимҳои “Ҷомеъ-ут-таворих”-ро аз рӯйи истеъмол ба гурӯҳҳои зерин метавон ҷудо кард:

Синонимҳои ҷуфтистеъмол. Ду ва зиёда калимаҳои ҳаммаъно ва наздикмаъно, ки барои пурра ифода кардани предмети муайян, ҳодиса ва воқеае истифода мешаванд. Ин гуна муродифот дар матн пайи ҳам омада, бо пайвандакҳои пайваस्तкунандаи ва, -у, -ю васл мешаванд. Вале бар хилофи қоида дар асари мазкур синонимҳои ҷуфтистеъмоле дида мешаванд, ки ба воситаи бандакӣ изофӣ тобеъ шудаанд. Синонимҳои ҷуфтистеъмол барои комил кардани ягон паҳлуи маъноӣ калима омада, парадигмаи лексикӣ-семантикиро ташкил медиҳад. Мисол:

Балучахон саҳронишин буда ва ё айлоқи ӯ дар Уртоқ ва Кузтоқ, ки кӯҳҳои азими бузург баланд аст ва дар он ҳудуд шахрест Инонҷ ном [90].

Дар ҷумлаи боло ба ғайр аз калимаҳои азиму бузург, бо калимаҳои саҳрову айлоқ низ синоним шуда метавонанд, вале мо ин ҷо ба таҳлилу баррасии вожаҳои **азиму бузург** мепардозем. Маъноӣ калимаи **азим** кабир, ҳангуфт, зиёд аст, вале онро дар мавридҳои гуногун вобаста ба матн ба маъноҳои тануманд, мутаадад, обистан ва ғ. метавон корбурд

кард. Дар ҷумлаи боло калимаи азим ба маънои боҳашамат ва калон омадааст. Калимаи бузург бошад, айнан ба ҳамон маъниҳои ба калимаи азим тааллуқ дошта шарик аст. Муаллиф ин ҷо вожаҳои ду забон – арабӣ ва тоҷикӣ, ки як маъноро ифода мекунанд, ҳамчун луғати ҷуфтистеъмол истифода кардааст.

Ўғӯз масофу муҳорибаро мустаъад шуд ва тамомаат навкарону дӯстонро хабар карда, пеши худ хонд ва ҳам дар шикоргоҳ ба ҳамдигар пайвастанд ва падараш аз эъмом ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд [100].

Калимаи **масоф** чунин маъноҳоро ифода мекунад: ҷанг, муҳориба, майдони ҷанг. Муаллифи Фарҳанги форсии Амид ин вожаро чунин шарҳ додааст: “арабии масоф, ҷамъи масаф. 2. Ҷанг [қадимии] майдони ҷанг, сафи сипоҳ дар майдони ҷанг”. Алиакбари Деҳхудо дар луғатномаи худ калимаи мазкурро ба маъниҳои оразм, ҷанг, разм, ғазо, ғазва ва набард нишон додааст [184, 112].

Калимаи муҳориба исми масдари забони арабӣ буда, ба маънии ҷанг аст. Асли калима аз **ҳарб кардан** реша мегирад. Аз ҷиҳати решапажӯҳӣ фарқи ин ду калима дар баромади аслишон ҳаст, вагарна дар истилоҳ ба як маънӣ кор фармуда мешаванд. Калимаи масоф аз саф оростан дар майдони ҷанг пайдо шуда, муҳориба бошад, ҷангро ифода мекунад. Аксари калимаҳои забони мо тобишҳои гуногуни маъноӣ доранд. Дар асар чунин ба назар мерасад, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ зиёдтар муродиф шудаанд.

Дар замони қадим ҳар як қавм аз эшон алалинифирод ба лақаб ва исме махсус будаанд [130].

Дар ҷумлаи мазкур низ ҳар ду калима вожаи арабианд. Ҳар ду ба ном далолат мекунанд, вале дар байнашон мухтасоти фардӣ дида мешавад. Исми айни ҳамон ном аст, ки мо дар забони тоҷикӣ истифода мекунем. Лақаб бошад номе ҳаст, ки ғайр аз номи асли фарде ба он шуҳрат пайдо мекунад. Аксари лақабҳо ба феъл ва амали махсус ва

барҷастаи соҳибаш тааллуқ дошта, аз он мебарояд. Хоҳ далолат ба бадӣ кунад хоҳ ба некӣ. Дар матни мазкур ҳам истифодаи вожаи лақаб номи қабила, ки аз хусусияти он қавм бармеояд, далолат мекунад. Аз таърихи ақвоми муғул медонем, ки ҳар қавму қабиларо аз рӯйи хусусияташон ном ва лақаб мегузоранд. Дар ин маврид низ лақабу исм ба матлаби боло алоқаманд аст.

Дар боло зикр кардем, ки аксарияти муродифот ва билҷумла муродифоти ҷуфт иборат аз калимоти арабианд, вале ҳолатҳоро дар асар мушоҳида мекунем, ки муродифи ҷуфт шудани калимаи тоҷикӣ бо арабиҳо нишон додааст:

*Бад-он сабаб баъзе аз эшонро ба қатл оварданд ва баъзеи дигар **асиру бандаи Қоидухон** писари дувуми Дутумманан ва фарзандону хешони эшон шуданд [131].*

Асир лафзи арабӣ буда, чамъи он усаро аст. Боздоштшуда, маҳбус муродифоти дигари онанд. Калимаи бандӣ бошад вожаи тоҷикӣ ва маъноӣ ба пой завлонадошта, басташуда ва зиндониро ифода мекунад.

*Ва бисёре аз эшон дар замони ӯ оғӯз ва амир ва **муътабар** ва **муҳтарам** гаштаанд ва ҳар як ба сабабе чунонк шарҳ он дода шавад [132].*

Калимаҳои ишорашуда (муътабар ва муҳтарам) дар алоҳидагӣ маъноҳои гуногунро ифода мекунанд, вале ҳангоми ба ҳамдигар пайвастан мафҳуми ба ҳам наздикро ифода мекунанд.

Калимаи муътабар вожаи арабӣ буда, аз эътибор сарчашма гирифтааст. Яъне қадр доштан, боиси ҳурмат будан ва ғ. Муҳтарам низ вожаи арабӣ ҳаст ва маъноӣ эҳтиромдоштаро дорад. Ҳарду калима дар забони тоҷикӣ синоними умумии **бообрӯро** доранд.

*Бо Ҳалокухон ин ҷо омаду **маъруф** ва **машҳур** ва ӯро даҳ писар буда [136].*

Маъноӣ калимаи маъруф шинохташуда, ошно ва дар маъноӣ дувум некӣ ва кори нек мебошад. Дар “Луғатномаи Деҳхудо” ба маъноҳои

машҳур ва шинохта, хилофи мункар аст. Асли калима арабӣ буда, дар забони тоҷикӣ синонимҳои зиёд дорад, ки чанде аз онҳоро номбар кардем, вале беҳтарин намунаи синоними мувофиқаш дар забони тоҷикӣ калимаи **номвар** аст.

Калимаи **машҳур** бошад, тамоман ҳамон маъниҳоро ифода мекунад, ки дар ростии калимаи маъруф овардем. **Машҳур** вожаи арабӣ буда, маънои баном, забонзад, ханиданом, баландном, шуҳра, шаҳир, маъруф, номвар, номиро дорад. Ҳарчанд, ки ин калима ба захираи луғавии забони тоҷикӣ дохил шудааст, вале ҳамон синоними тоҷикии худро дорад. Калимаҳои **номдор** ва **номвар** синонимҳои тоҷикии он мебошанд.

Синонимҳои силсилавӣ. Дар забоншиносии тоҷику хориҷӣ таҳлилу баррасии синонимҳои силсилавӣ аз назари пажӯҳишгарон дур намондааст. Маҷмӯи калимаҳои бо ҳам синонимро силсилаи муродифӣ меноманд. Дар силсилаи муродифӣ, одатан, калимаҳо бо яке аз маъноҳои луғавии худ бо ҳам алоқаманд шуда, бо арзишҳои хоссаи худ аз ҳам тафовут доранд. Ба ии сабаб аст, ки дар ин ё он силсилаи муродифӣ калимаҳои зиёди бо доираи истемол ва рангубори ҳиссии худ аз ҳам фарқкунанда гирд омаданд. Дар силсилаи муродифӣ яке аз калимаҳо маънои умумиро, ки робитаи байни калимаҳои ба ҳам муродифро ба вуҷуд меоварад, нисбатан пурратар дар бар гирифтааст. Ин калима сарсилсилаи синонимӣ ном дорад. Забоншиноси барҷаста Ҳ. Маҷидов дар хусуси синонимҳои силсилавӣ ё силсилаи синонимҳо, ки яке аз онҳо ба сифати сарсилсила баромад мекунад чунин менависад: «Сарсилсила аз ҷиҳати хосиятҳои барҷастаи умумиистемол, муътадилоҳанг ва оммафаҳм будани худ тафовут дошта, дар мавридҳои зиёд калимаҳои дигари силсиларо дар матн иваз карда метавонад. Аъзоҳои дигари силсилаи муродифӣ маънои сарсилсиларо тақвият медиҳанд, онро пурра мегардонанд. Онҳо ба паҳлуҳои мухталифи

мафҳуме, ки маънои сарсилсила ба он нигаронида шудааст, ишора мекунанд» [52, 79].

Дар асар калимаҳое вомехӯранд, ки бо якчанд муродифҳояшон омадаанд ва ин гурӯҳи муродифотро муродифоти силсилавӣ мегӯянд. Дар ин гуна калимаҳо як калима ҳамчун сарсилсила омада, калимаҳои боқимонда бо тобишҳои гуногуни маъноӣ, ки яке аз ин маъноҳо ҳаммаънои сарсилсила мебошанд, дар атрофи он давр мезананд. Барои намуна мо муродифҳои калимаи Худоро дида мебароем.

*Пинҳонӣ имон ба Худой оварда ва бо иҳалоси тамои муҳиби **Ҳақ Чаллу ало** шуда ва он ба чи пистони модар гирифта ва шир хурда [93].*

*Ҳозирон аз он ҳол бағоят мутаҷҷиб монданд ва ба муҳиби сухани ӯ ки асари иршоди **Ҳақ Таоло** буд, ӯро Оғуз ном карданд [93].*

*Бо вай гуфтӣ, ки модари ман агар **Худонараст** шавӣ ва муҳиби **Худо** гардӣ шири ту бихӯрам ва он зан ба воситаи он ки шавҳараи ва тамомати ақвоми эшон кофир буданд, тарсида, ки агар изҳори худонарастӣ кунад, ӯро бо бача ҳалок кунанд [92].*

Духтар ҷавоб дод, ки ман Парвардигорро намешиносам ва намедонам, лекин аз сухану фармони ту таҷовуз накунам ва мутеъ ва маноқиди амри ту бошам [96].

*Пайваста номи **Худой** ба лафзи арабӣ, ки **Аллоҳ** аст, ба забон рондӣ ва кас намедонист, ки маъни он лафз чист ва ӯ ҳамвора бо овози хуш **Аллоҳ** гуфтӣ ва он қавм пиндоштанд, ки ҷиҳати илҳон самоъ ва лаҳу бозӣ он лафз мегӯяд [98].*

Ҳамаи ин муродифҳои дар боло овардашуда ба як маънӣ далолат мекунанд. Дар силсилаи муродифӣ ё синонимии калимаҳои мазкур **Аллоҳ** ва **Худо** номи зотии офаридгор мебошанд. Ин ду калима якее вожаи арабӣ ва дигаре тоҷикӣ аст. Аллоҳ дар шакли Илаҳ низ истифода мешавад. Калимаи **Худо** бошад сирф тоҷикӣ. Парвардигор, офаридгор, Зоти пок, **Ҳақ**, **Ҳақ Чалла** ва ғайра номҳои сифотии **Худо** ё

Оллоҳ мебошанд, ки шумораашон хеле зиёданд. Муаллифи “Луғатномаи Деххудо” ба такя аз “Бурҳони қотеъ” ин калимаро чунин маънидод кардааст: паҳлавии мутааххир *xvatau*, паҳлавии ашконӣ *xvatadh*, Позанд *xvadaī* (524). Баъзе ин калимаро аз авастоии *xvadhaya* (*hudhaya*) муштақ донистаанд.

Худо – Аллоҳ (Оллоҳ) – Ҳақ (қ) – Оффраидгор – Парвардгор

Калима **зан** низ дар асар мақоми сарсилсилавии хубро пайдо кардааст ва мавридҳои истифодааш зиёд мебошад. Ин вожа аслан тоҷикӣ аст, ки дар забони паҳлавӣ ба гунаи *žan* истифода мешуд ва то имрӯз бе тағйир дар истифода аст.

Қарохон чун дид, ки Оғуз ба он духтар ҳам майле надорад ва пеши ҳеч кадом аз он ду зан намеравад... [95].

Қарохон қоиммақоми падар шуд ва ўро писаре дар вуҷуд омад ва се шабонарӯз нистони модар намеситад ва шир намехурд [91].

Чун уро Оғӯз таслим карданд, бо вай ҳамон сухан гуфт ва духтар қабул накард ва ба Худой имон наовард ва Оғуз ўро низ дӯст надошт ва пеши ў намерафт [94].

Он ду арӯс чун аз шавҳар нохушнуд буданд ва ғайрати тамом доштанд, фурсат ёфтанд ва эйқоқи шавҳар карданд ва гуфтанд ў дини дигар гирифта ба Худои осмон ва замин имон оварда ва муҳиби ў шуда ва хост то низ бо ў мувофиқат намояд мо инкор кардем [99].

Калимаҳои мазкур ҳамагӣ ба ҷинсият далолат карда, салсилсилаи синонимии онҳо вожаи **зан** мебошад. Ба ғайр аз далолати ҷинсият, вобаста ба тарзи талаффуз ва интонатсия калимаи зан маънои дигарро низ ифода мекунад.

Агар ҷумлаҳои мазкурро дар ҳар асари давраи нав дохил кунем, дар сабки нигориш ва истифодаи калимаҳо фарқе дида намешавад. Зеро сабки нигориши асар тамоман ба давраи нави забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад. Аз ҷиҳати истеъмоли калимаҳои бо сарсилсилаи **зан**

овардашуда гуногунанд. Истифодаи калимаи зан дар мавриди назардошти чинсият ва ҳамсар рост меояд. Масалан, мегӯянд “фалонӣ зан гирифт”, “вай зани хуб аст”. Калимаи **модар** дар забони адабӣ доираи васеи истифода ва истеъмолро соҳиб аст. М. Муҳаммадиев дар “**Луғати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ**” менависад: “Калимаи **модар** маънои нисбат ба калимаҳои дигар умумикунанда дорад, дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ баробар дар истеъмол аст. Калимаҳои **оча** ва **она** низ нисбат ба **модар** ва **модар** калон истифода мешавад” [59, 118]. Аммо муаллифи мазкур, ки “дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ баробар дар истеъмол аст” мегӯяд, шубҳаовар аст. Аз таҳлил ва барассии ғӯйишҳо ва лаҳҷаҳои минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон чунин ба назар мерасад, ки истифодаи калимаи **модар** зиёдтар дар ғӯйиши марказӣ ба назар мерасад. Дар лаҳҷаи ҷануб **оча** (минтақаи Кӯлоб) ва **бвӣ** (минтақаи Ғарм). Дар қимси шимолии Тоҷикистон **ая**, **она**, **оча ва бува** истифода мешавад. Ба ҳеҷ вачҳ истифодаи калимаи **модарро** бо **оча**, **она** ва **бува** баробар наметавон арзёбӣ кард. Аммо пофишори он ҳам набояд буд, ки калимаи **модар** дар минтақаҳои номбурдамон истифода намешавд. Истифодаи ин вожа дар сартосари ҳудуди Тоҷикистон ба назар мерасад, вале зиёдтар дар забони адабӣ қорбурд дорад. Аз вижагиҳои дигари насри “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” он аст, ки бо вучуди инъикоси таъриҳ ва зиндагии ақвоми турку муғул, нависанда кӯшидааст, то ба забони адабии ҷочикӣ эҷод кунад. Истифодаи калима **арӯс** бошад, зиёдтар дар мавриди духтарони нав ба шавҳар баромада истифода мешавад:

Илло он ки муттафиқанд бар он ки аз насли ӯ буда ва қарибулаҳд будӣ ва тамомати муғулон ва аснофи атрок ва саҳроншинон аз насли ваянд [90].

Булучахонро писаре буд номи ӯ Дибёқавӣ, маъниш диб мавзеи баҳс ва ҷойи муносиб бошад ва ёқавӣ, яъне бузурги ҷумҳури қавм ва ин писар ба шавкату асбоб иш зиёдат аз падар буда ва чаҳор писар дошта [92].

Аз фарзандони Қувтуқату дар тумони Оладулқавн амири ҳазор буда, фарзандони Қувтуқадар пеши Уруғ Чағатоқ будаанд ва аз фарзандони ӯ Бувлоудари (Ювлоудар) номиро бароқи боялчӣ ба ҳазрати Абоқохон фиристод [135].

Дар калимаҳои боло писар сарсилсила мебошад. Ин калима аслан тоҷикӣ аст. Муаллифи “Фарҳанин форсии Амид” дар забони паҳлавӣ ҳамчун **pusar** истифода шудани онро зикр кардааст. Дар катибаҳои Бесутун ҳангоми ҳузвориш, ки Дорошоҳ худро муаррифӣ мекунад, калимаи пусра (**pusra**) истифода шудааст, ки писар мебошад. Вожаи фарзанд низ калимаи аслии тоҷикӣ аст. Ин калима дар забони паҳлавӣ дар шакли frazand (фразанд) дар истифода буд, ки мисли имрӯз писар ва духтарро ифода мекард. Калимаи насл арабӣ буда, маънои фарзанд, зот ва авлодро дорад. Дар ҷумлаи мазкур насл ба маънои фарзанд ва авлод истифода шудааст.

Дар забоншиносии тоҷик перомуни синонимҳо чанде аз асарҳои илмӣ навишта шудаанд, вале таассуфовар аст, ки донишмандони мо дар таҳқиқи синонимҳо танҳо ҳиссаҳои номии нутқро (исму сифат) ба назар гирифтаанду ҳалос. Ҳол он ки феълҳо низ синонимҳои гуногун доранд. Аслан, истифодаи синонимҳои феълӣ ба ҳунари нависанда пайванди ногусастанӣ дорад. Мо инро дар мисоли “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” дида мебароем:

Баъзе аъмом, бародарон ва бародарзодагон, ки бо ӯ муттафиқ гашианд, ба ҷониби Шарқ мақом сохтанд ва назди эшон ҷунон муқаррар аст, ки маҷмуи муғулон аз насли эшонанд ва дар он аҳд ҷумлаи кофир буданд ва бо мурури айём эшон низ бо уруғ муваҳҳид гашианд [101].

Лаишари хитой он баъзро (мавзеъро) ҷунон қатл кардаанд, ки андаке тавонистаанд ҷаст ва ҷун гурехта мерафтанд, мавулунро хотун Дутум манан буд, бикӯштанд... [131].

Дар ҷумлаи аввал ҷумлаҳои “муттафиқ гаштанд” ва “мувахҳид гаштанд” синонимҳои феълӣ мебошанд. Ҳарду таркиби феълӣ дар алоҳидагӣ маъноҳои гуногунро доро мебошанд, вале дар ин матн ҳарду ба маънии воҳид гаштан, якҷоя шудан, ҷамъ шудан омадаанд.

Дар ҷумлаи дувум феълҳои “қатл кардан” ва “куштан” муродифи феълӣ мебошанд. “Куштан” феъли умумиистеъмоли буда, маънои умумии ин силсиларо дорад, ки феълҳо ва таркибҳои феълии қатл кардан, ба шаҳодат расонидан, заҳри марг чашонидан, ба қатл овардан ва ғайра дар атрофи ҳамин “куштан” муттаҳид мешаванд.

Рашидаддини Фазлуллоҳ барои ифодаи низоми давлатдории ақвоми турку муғул ва мансабҳои онон калимаҳои ҳаммаъноӣ зиёдеро истифода кардааст. Зимни интиҳоби калимаҳои ҳаммаъноӣ нависанда, пеш аз ҳама, ба тобишҳои маъноии вожагон диққат дода, баъд якеро интиҳоб мекунад. Дар ин маврид Рашидаддини Фазлуллоҳ ҳам аз сарвати луғавии забони тоҷикӣ ва ҳам аз калимаҳои иқтибосӣ истифода намудааст. Масалан, нависанда барои ифодаи мафҳуми **шоҳ** синонимҳои он – подшоҳ, шоҳаншоҳ, амир, молик, ҳоким, салотин, хонро овардааст:

*Ва ҷамоати туркманон муайян донанд, ки ҳар **подшоҳе** ва ҳар **амире** аз кадом шаъби ин ақвоманд [44].*

*Ва дар ин диёр **подшоҳон** ва умарои бузурги бисёр маъруфу машҳур ва муътабар ҳастанд, лекин ҳар касеро маълум на ки аз фарзандон – Ўғӯзанд [44].*

*Аз миёни худ **подшоҳе** ва **хонеро** насаб мекардаанд [151, с. 178].*

*Чаҳор ҳазор сол бошад тамомати анбиё ва **мулук** ва хоси аҳли адён [50].*

*Чандин ҳазор анбиё ва авлиё ва **салотин** ва **мулук** аз заррияти ӯ дар вуҷуд орад [49].*

*Мамолики дуру наздик, ки дар ҳеч аҳде **подшоҳони** қоҳир ва **хонони** ҷаббор бар он қодир набуда бошанд [19].*

Аз ҳукамои давлат ки мулозимони ҳазратанд ва доноён ва муаррихон ҳар синфе иқтибос намуда [70].

*Тулӯи кавокиби давлаташ муқаддима ва сулси мавокиби салтанати Чингизхон ва аз он авлод ва ўруғи номдор ва аҳфод ва иқоби бузургвори эшон оли алҷасус **шаҳаншоҳи** аном, **подшоҳи** ислом, Насриддин Султон Маҳмуди Ғозон ... афрод имдоди нусрат ва иқболаш бемунтаҳӣ ва номаъдуд [201].*

Чунонки маълум шуд, нависанда дар ин силсилаи синонимӣ ҳам калимаҳои тоҷикӣ ва ҳам арабию турикро овардааст. Чанде аз синонимҳои овардаи муаллиф аз рӯи баромадашон ба забони тоҷикӣ (подшоҳ, шоҳаншоҳ) ва чанде ба забони арабӣ (амир, молик, ҳоким, салотин) мансубанд. Танҳо як синонимро аз забони туркӣ (хон) истифода намудааст.

Ба ҳамин монанд, барои ифодаи мафҳуми давлат аз силсилаи синонимӣ корбаст намудааст, ки аз забондонии муаллифи таърихнома гувоҳӣ медиҳад. Чунончи:

*Лекин дар авоили **давлати** Чингизхон ва баъд аз он ҳар ақвоми муғул ва ғайримуғул аз тотор духтарон чиҳати худ ва ўруғи худ хоста буданд, [62].*

*Аҳволи падарони Чингизхон ва зуҳури **давлати** эшон, ки аз куҷо ва кӣ будааст [165].*

*Вақте ки азми гирифтани дигар мамолик кард, эшонро аз ҳудуди дарбанд бигардонид, то дар он ҳудуд нишафта ва муҳофизати он **мулк** мекунанд, то замоне ки ў муроҷиат намояд [33].*

*Бо баъзе ақвоми муғул, ки душманони Чингизхон буданд бар **мамлақати** Туркистон ... муставлӣ гашта [221].*

Дар забони осори классикӣ вожаи замин ба ғайр аз маънои асли боз маънои иловагӣ низ дошт, ки дар аксар мавридҳо ба маънои кишвару давлат омадааст. Дар фарҳангҳои чи гузашта ва чи муосир ҳамин маъно

ҳифз шудааст [ниг. ба ФЗТ Ҷ. 1. 433; ФТЗТ Ҷ. 1. 526] Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» низ ҳамин вижагӣ ба назар мерасад. Чунончи, муаллиф Эронзамин гуфта, кишвари Эрон ва мамлакати Эронро дар назар дорад:

Шаҳанишоҳи Эронзамин, ки мағбути ҳама подшоҳони ҷаҳон аст [64].

Баъд аз ҳафтдаҳ сол ба Эронзамин омад ва он мамоликро мусаххар карда ва баъд аз солҳои бисёр ба вилояти худ рафт [34].

Аз таҳлилу баррасии силсилаи синонимӣ маълум шуд, ки муродифот аз воситаҳои муҳим дар ҷозибнок тасвир намудани ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ будааст. Нависанда тавониста, ки калимаҳои ҳаммаъно ва наздикмаъноро дуруст интихоб намояд ва бамавқеъ орад. Як хусусияти муҳими муродифоти ҷуфт ва силсилаи муродифотӣ дар «Ҷомеъ-ут-таворих» он аст, ки муаллиф ҳам аз калимаҳои тоҷикӣ ва ҳам аз калимаҳои арабӣ истифода намудааст. Ин вижагӣ далели ин аст, ки дар асрҳои XIII-XIV забони арабӣ ба ҳама қабатҳои луғавии забони тоҷикӣ таъсир расонда будааст. Аз ҷониби дигар, калимаҳои арабӣ яке аз роҳҳои зуҳури муродифоти луғавӣ дар забони тоҷикӣ гардидааст.

2.1. 3. Калимаҳои зидмаъно

Антонимҳо аз воситаҳои муҳими ифодаи фикр буда, бархурди андешаҳоро ба вучуд меорад. Онҳо калимаҳои гуногунталаффуз буда, маъноҳои муқобил ва мафҳумҳои ба як мавзӯъ муносибат дошта мебошанд. Ин навъи категорияи муҳими луғавиро дар адабиётшиносӣ санъати тазод ва муқобала меноманд. Дар ин маврид забоншинос В. Н. Комиссаров чунин таъкид кардааст: «Зидмаъноӣ дар муносибат бо калима ягон чизи зоҳирӣ нест, балки бевосита ба сохтори маъноӣ мансуб буда, дар худ тағйирёбии муайяни сифатии маъноӣ луғавии калимаро фаро мегирад» [45, 169]. Дар забоншиносии муосири тоҷикӣ назарияи антонимҳо то андозае аз ҷониби забоншиносон мавриди таҳлилу тадқиқ қарор гирифтааст ва аз ҷониби забоншинос Х. Маҷидов ин назарияҳо то андозае ҷамъбаст гардидаанд. Ин забоншинос мафҳуми мазкурро

мутагодҳои луғавӣ номида, чунин ибрози андеша кардааст: «Мутагодҳо ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зидди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами воқеиро дар шакли воҳидҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунонад. Аз ҳамин нуқтаи назар маъноҳои ба ҳам зидди калимаҳои гуногун ва ё маъноҳои ба ҳам зидди ҳуди як калимаи ҷудогона мутагод ё антонимҳо номида мешавад» [52, 86]. Мутагодҳо ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зиди табиат **ва** ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонунияти ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами воқеиро дар шакли воситаҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунанд. Аз ҳамин нуқтаи назар маъноҳои ба ҳам зиди калимаҳои гуногун ва ё маъноҳои ба ҳам зиди ҳуди як калимаи ҷудогона мутагод ё антонимҳо номида мешаванд. Забоншинос Д. Хоҷаев дар рисолааш андешаҳои Насируддини Тусиро доир ба тазод таҳлил намуда, чунин овардааст: «Насируддини Тусӣ ҳодисаи антонимияи лексикиро дар нисбати зиддияти аслии ҳодисаю воқеият васеътар медонад. Аксар хусусияти антонимии лафз ба қаринаи калом вобаста аст» [127, 54].

Муллифи китоби «Антонимҳои забони тоҷикӣ» Ҳ. Талбакова дар хусуси тавлид шудани антонимҳо чунин менависад: «Мутобиқат дар асоси мантиқи муқобилгузори ашё ва рӯйдодҳо ба вучуд меояд ва ҷуфтҳои антонимиро тавлид мекунад ва онро чунин шарҳ додаанд: тазод аз рӯи маънои калима чизи зид аст, мутобиқа, ба ҳам мувофиқ омадани чизҳои ба ҳам зидро меғӯянд» [174, 79].

Манзур аз гуфтаҳои фавқ ин аст, ки дар калимаҳои муқобилмаъно бояд мантиқан маъноҳои муқобили онҳо ба ҳам мутобиқат кунанд,

чунки худи тазоду муқобала ба асар обурани зиёде дода, ҳиссиёти муаллифро возеҳтару равшантар инъикос менамояд. Чунин мутобиқатро дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” васеъ мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи:

... Дар Таврити бани Исроил мастур, ки Нуҳ пайғомбар (а) заминро аз Ҷануб то Шимол се қисм кард [90].

Дар ҷумлаи боло калимаҳои шимол ва ҷануб антоним мебошанд. Ин калимаҳо низ аз ҷиҳати хусусияти ва аломати худ берун аз контекст низ ифодаи тазодии байниҳамдигарӣ доранд. Инҳо ду самт ва ду қутби ба ҳам зид мебошанд ва дар муқобили якдигар ҷойгиранд. Асоси ин тазод хусусияти хос ва умумии ҳамон як сифат, ҳаракат, ҳолат ва амал мебошад. Яъне антонимҳо аз рӯи семантика калимаҳои бо ҳам муносибатдошта буда, ҳар гуна хусусиятҳои сифатӣ, масалан, зебӣ, ранг, таъм ва ғайраро мефаҳмонанд.

Антонимҳо аз ҷиҳати сохт ва таркиби луғавӣ ва вазифаҳои луғавию услубӣ аз ҳам фарқ мекунанд ва навҳои гуногуни худро доранд.

Антонимҳои гуногунреша. Ба гурӯҳи чунин антонимҳо вожаҳои шомиланд, ки онҳоро маъноҳои мутақобилаи ҳамон як ашё, хусусият ва амалу ҳолати он алоқаманд месозад. Антонимҳои гуногунреша бештар исм, сифат, феъл ва зарф мешаванд [174, 77].

Антонимҳои исмӣ: Хусусияти муҳимми ин навъи антонимҳо дар он аст, ки ҳарду вожаи муттазод танҳо ба исм дахл доранд. Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” ин навъи антонимҳо нисбат ба дигар навъашон зиёдтар ба кор рафтаанд:

... Дар Уртоқ ва Кузтоқ, ки кӯҳҳои азими бузургу баланд аст ва дар он ҳудуд шаҳрест (90) Инонҷ ном ва қишлоқи ӯ ҳам дар он ҳудуд ба мавозъе, ки номи он Бурсун ва Қоқиён ва Қорқарм аст [90].

Вожаҳои **шаҳр** ва **қишлоқ** макони зист мебошанд, ки аз рӯи сатҳи зиндагӣ, маданият ва як қатор самтҳои дигар аз ҳамдигар фарқ доранд. Калимаи **қишлоқ** аслан вожаи туркӣ-муғулӣ буда, дар забони мо ҳамчун

иктибос истифода мешавад, вале муодили машхур ва маъмули серистеъмолаш деҳа мебошад. Онҳоро хусусиятҳои тазодии **деҳа** ва **шаҳр** антоним кардааст, яъне дар антонимҳои исми номи предмет не, балки хусусияти дохилии ин мафҳум онҳоро муқобил сохтааст. Ҳодисаи мазкурро дар мисоли калимаҳои **шаб** ва **рӯз** метавон нишон дод:

Қарахон қоиммақоми падар шуд ва ўро писаре дар вучуд омад ва се шабу рӯз пистони модар намеситад ва шир намехӯрд [91].

Шаб ва **рӯз** ҳолат доимии тағйирёбии вақт мебошад, ки ба ҳодисаи давр задани Замин дар гирди меҳвари худ вобастагӣ дорад. Дар натиҷа гурӯҳи мухтассоти ба мисли ранг, рушноӣ ва гармиву сардӣ, ки дар воқеият дар зеҳни мо мафҳумҳои мутақобилаи тазодиро гирифтаанд, дар матнҳо низ ба ҳамин маъно истифода мешаванд. Корбурди вожаҳои **шаб** ва **рӯз** дар “Ҷомеъ-ут-таворих” ба тариқи гуногун аст, ки шаклҳои аз ҳама серистифодааш **шабу рӯз** ва **шаб то рӯз** мебошанд. Дар натиҷаи гардиши маъмулиафлок ба ҷои якдигар меояд. дар натиҷа ҷамъи хусусияту аломатҳои мисли ранг, рушноӣ ва гармиву сардӣ дар воқеият ба зеҳни мо маънои муқобили антонимро гирифтаанд ва ба ҳамин шакл дар матн истифода мешавад. Дар ҷумлаи фавқ аз маънои луғавӣ ва семантикии вожаҳои **шаб** ва **рӯз** бармеояд, ки онҳо мафҳуми замониرو ифода мекунанд.

*...Меғӯянд аз **ибтидо** то **интиҳо** он якрӯза роҳ аст ва чиҳил дарвоза дорад ва дар ин вақт атроқи мусулмон он ҷо муқиманд [91].*

Дар ҷумлаи боло калимаҳои **ибтидо** ва **интиҳо** антоними якдигаранд. Калима **ибтидо** саршавии ҳар чизе ва **интиҳо** бошад хотима ва анҷоми онро мефаҳмонад. Аз рӯйи мансубияти забонӣ вожаҳои арабиянд.

*...Фурсат ёфтанд ва эйқоқи шавҳар карданд ва гуфтанд ў дини дигар гирифта, ба Худои **осмон** ва **замин** имон оварда ва муҳиби ў шуда.. [99].*

Вожаҳои антонимӣ дар ин ҷо заминро осмон мебошанд. Ин ду мафҳум аз ҳисоби мавқеи ҷойгиршавиашон нисбат ба доираи биниши

инсон антоним мебошанд. Ҳарду вожа ҳам калимаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд.

Антонимҳои сифатӣ. Нисбат ба дигар гурӯҳи унтонимҳои забони тоҷикӣ антонимҳои сифатӣ аз серистеъмолтарин гурӯҳи антонимҳо мебошанд. Забоншинос Ҳ. Маҷидов дар баҳши антонимҳо маҳз гурӯҳи алоҳида бо номи “антонимҳои сифатӣ” ҷудо накардааст, вале барои мувофиқати сохториву мафҳумӣ шарт будан дар антонимҳо чунин менависад: “Ҷиҳати муҳими дигари калимаҳои бо ҳам антоним сохтори онҳост. Пеш аз ҳама калимаҳои антонимӣ низ чун муродифот дар доираи як гурӯҳи луғавию грамматикӣ калимаҳо вучуд доранд. Яъне калимаҳои ифодагари аломату хусусияти шайъҳо бо ҳамин гуна калимаҳои дигар: **хурд-калон, ғафс-борик, дароз - кӯтоҳ**” [52, 35]. Ин навъи антонимҳо дар “Ҷомеъу-т-тавориҳ” низ дида мешавад. Антонимҳои сифатӣ мухтассоти предметҳоро дар қиёси якдигар нишон медиҳад:

*Писраи ӯ Новарҷӣ Бетакҷиқоон аст ва қавми тутуқаливут муътабартарин ақвоми тоторанд ва одат чунон аст, ки ҳар шахс, ки аз ин қавм бошад, агар **нарина** буд ӯро Тутуқалитой гӯянд ва агар **модина** буд ӯро Тутуқаличин* [145].

Дар ҷумлаи фавқ хусусияти ҷинсии инсон оварда шудааст, ки аз ҷиҳати мансубияти ҷинсӣ ин ду вожа антониманд.

Антонимҳои феълӣ. Ба гурӯҳи чунин антонимҳо вожаҳои мансубанд, ки амалу ҳаракати шайъро бо маъниҳои зидди ҳам нишон медиҳанд, яъне ин амалҳо аз рӯйи вуқӯъ ба ҳамдигар зиданд:

*Қибчоқоонро гирифта дар он ҷанг ки ҷо мешинӣ карда, эшонро бештар **бибурд** ва **биоварду** расонд дар он боб сайъи балеғ намуда дигар дар он замон, ки фарзандони Киюкхон бо Манкаку қоон муҳолифат андешиданд* [152].

Дар феъли “**бибурд**” амали бурдани шахс ифода шудааст ва феъли дигари “**биовард**” амали оварданро ифода мекунад, ки хилофи амали

бибурдан аст. Яъне муҳимтарин хусусияти асосии антонимҳои феълӣ муқобил будани ду амал мебошад. Антонимҳои феълӣ бо ёрии пешванди би- (бо-и зинат), бибурд, биёвард тобиши таъкиди маъно гирифтаанд.

Антонимҳои якреша. Навъи дигари калимаҳои зидмаъно антонимҳои якреша мебошанд. Ин навъи антонимҳо як мафҳумро ифода карда, аз як реша ташкил мешаванд, вале аз рӯи маъно муқобили якдигаранд. Перомуни ин навъи антонимҳо дар илми забоншиносӣ, хосатан қисми лексикология баҳсҳо зиёданд. Калимаҳои ҳастанд, ба монанди энантиосемаҳо, ки ду маънои муқобилро ифода мекунанд, мавриди омӯзиш қарор доранд. Дар атрофи ташаккули маъноҳои муқобили сохти семантикии як калима забоншиноси машҳури чех Шерсел В. И. солҳои 1883–1884 кори худро анҷом дод [174, 107]. Тақрибан 70 сол пас забоншиносон Булаховский Арсен Лионидович ва В. В. Виноградов ин намуди калимаҳоро омоантоним номгузорӣ карданд [21, 295]. Маънои калима танҳо аз матн бармеояд. Масалан, калимаи **бурдан** маънои гирифтани ва ба даст овардани ифода намуда, дигар маънои он дур кардани ва рафъ кардани мебошад. Забоншинос Ҳ. Талбакова тамоми антонимҳои, ки аз як реша ба воситаи пасванду пешвандҳо сохта мешаванд, антонимҳои сифати мешуморад, вале антонимҳои феълӣ аз як реша таркибёфтаре сарфи назар кардаанд [174, 8]. Перомуни масъалаи хусусиятҳои муқобилгузориҳои ин шакли антонимҳои феълӣ забоншиносон андешаҳои гуногун доранд, ки баъзе мувофиқ ва баъзе мухалифи якдигаранд. Антоними феълӣ вақте истифода мешавад, ки дар нисбати фоил, аз як тараф мавқеи тасдиқӣ ва аз дарафи дигар, инкорӣ ишғол карда бошад. Мавқеъгирии муҳаққиқони тоҷик ба муносибати субъект асос меёбад ва мавқеи объект сарфи назар мегардад. Аммо муҳаққиқони рус ин масъаларо объективона баҳо додаанд. Онҳо мавқеи фоилро дар нисбати объект аз эътибор дур намегузоранд. Ба ақидаи Булаховский калимаҳои ҳам

антоним шуда метавонанд, ки амал ва ҳолатро ифода карда, хосияти инкоршавиро дошта бошанд. Аксарияти антонимҳои якрешаро сифатҳои бо аффиксҳо (пасванду пешванд ва миёнвандҳо)-и пайвастшуда ташкил медиҳанд, аз ин рӯ онҳоро антонимҳои лексикӣ-грамматикӣ мегӯянд.

Маҳз ҳамин хусусияти инкоршавиро антонимҳои феълии якреша, ки аз феълҳои содда бо иловаи пасванду пешвандҳои калимасоз сохта мешаванд, ифода мекунанд.

Антонимҳои ҷуфтистеъмол. Гоҳо барои муаммал ва пуртаъсир кардани фикр ё матлабе муаллиф якчанд антонимҳоро пайхам овардааст. Ин гурӯҳи антонимҳоро антонимҳои ҷуфтистеъмол меноманд. Ин антонимҳо ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунандаи ва, -у, -ю васл мешаванд. Мисол:

Ба мӯҷиби таълими ӯ дар торикӣ рафтанд ва то се шабу рӯз меронданд [17].

ХУЛОСАИ БОБИ II

Дар маҷмӯъ, таҳлилу баррасии пурраи хусусиятҳои лексикӣ-семантикии матни мавриди таҳқиқ дар ин боб имкон дод, то паҳлӯҳои гуногуни семантикии “Ҷомеъ-ут-таворих” ошкор карда шаванд. Таҳлилу баррасиҳо нишон доданд, ки муаллиф аз гурӯҳи калимаҳои сермаъно, синонимӣ ва антонимӣ ба таври васеъ истифода бурдааст.

Калимаҳое, ки нависанда барои тасвири ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ ба кор бурдааст, аз ҷиҳати семантика серпахлуву сермаъно буда, маъноҳои гуногунро ифода кардаанд. Ҳарчанд ки «Ҷомеъ-ут-таворих» асари таърихӣ аст ва бо наср таълиф шудааст, нависанда калимаҳои сермаъноро бамаврид истифода намудааст.

Калимаҳои аслан тоҷикӣ асоси лексикаи матни асарро ташкил дода, қисми хеле ками онҳо тағйири маъно кардаанд ва аксарияташон бо ҳамон маъно, ки дар асри таълифи асар истеъмол мешуданд, ҳамон гуна имрӯз низ дар истеъмоланд. Категорияҳои семантикӣ – синонимҳо ва антонимҳо дар қолабҳои тоҷикӣ-тоҷикӣ, тоҷикӣ-арабӣ, арабӣ-арабӣ корбурд шудаанд. Аммо бояд қайд кард, ки бештари мутазодҳое, ки муаллиф ба кор бурдааст, дар қолаби тоҷикӣ-тоҷикӣ буда, калимаҳои сирф тоҷикӣ мебошанд. Аз қабилӣ мутазодҳои дӯст-душман, андак-бисёр, кофир-худошинос, осмон-замин ва ғ. Дар баробари ин, дар асар истифодаи муродифоти луғавӣ зиёд ба назар мерасад. Бояд қайд кард, ки бештари муродифоту мутазодҳои луғавӣ дар ин китоб дар қолаби ҷуфт корбурд шудаанд, ки ин услуб бадеияти асарро афзудааст. Бо истифода аз ин навъи услуб муаллиф тавонистааст ба кӯтоҳбаёнӣ ва мушаххасбаёнӣ роҳ ёбад. Ғайр аз ин, муаллиф бо истифода аз сермаъношавии калимаҳо ва ифодаҳои маҷозӣ ба асари худ ранги тоза бахшидааст.

БОБИ Ш

ХУСУСИЯТҲОИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР АСАР

3.1. Муқаррароти умумӣ

Калимасозӣ яке аз қисматҳои муҳимми забоншиносӣ ба ҳисоб рафта, барои рушду инкишоф ва тараққиёти забон заминаи мусоид фароҳам меорад. Ба ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ин қисмати забоншиносӣ калимаҳои гуногунсохту гуногунтаркиб ба вуҷуд омада, ба ин васила таркиби луғавии забон бою ғанӣ мегардад. Ҳанӯз аз давраҳои қадими забони тоҷикӣ – форсии бостон ва форсии миёна бо роҳу воситаҳои гуногун дар забони тоҷикӣ калимаҳо сохта мешуданд. Ба назари забоншинос Д. Саймиддинов ин равиш идома аз пешинаи забони форсӣ аст: “Ин равиш дар забони форсии миёна аз роҳҳои асосӣ ва мустаъмали воҷасозӣ ба шумор меравад” [98, 114]. Вале дар давраи классикии забони тоҷикӣ, баҳусус, аз асрҳои IX-X калимасозӣ дар забони тоҷикӣ густариш намуда, тавассути қолибҳои гуногуни калимасозӣ вожаҳои зиёд сохта шудаанд ва яке аз роҳҳои бой гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

Таркиби луғавии забон, ки бойгариӣ ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил меёбад: якум аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, усули калимасозӣ ва дувум бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар.

Барои забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ, манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ, маҳсуб мешавад, зеро ин усул имконияти фаъолияти забонро бештар месозад [93, 73].

Мавзӯи калимасозӣ аз оғози пайдоиши илми забоншиносӣ тавачҷуҳи олимону муҳаққиқони забоншиносро ба худ ҷалб намудааст. Доираи таҳқиқи ин баҳши забоншиносӣ низ хеле васеъ ва доманадор мебошад. Дараҷаи омӯзиши масъалаҳои калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик хеле васеъ аст. Дар мавриди калимасозии забони тоҷикӣ таҳқиқот ва пажӯҳишҳои муфассали забоншиносӣ аз ҷониби ҳам муҳаққиқони тоҷик ва ҳам хориҷӣ ба анҷом расидааст ва то ҷое ин мавзӯъ ҳаллу фасли

худро ёфтааст [Дар робита ба ин ниг. ба: Ниёзӣ, 1964; Рустамов, 1981; Саймиддинов, 2001; Касимов 2016; Рахматуллозода, 2016; Пейсиков, 1975; Чхеидзе, 1969; Чавчавадзе, 1981]. Забоншиносони тоҷик дар мавриди калимасозӣ, аввалан, пажӯҳишхоеро, ки бевосита ба масъалаҳои умумии калимасозӣ дар забони тоҷикӣ дахл доранд, монография нашр намудаанд. Баъдан, дар асоси ин ё он асари шоиру нависандагон вижагиҳои морфологию калимасозии забони тоҷикиро мавриди таҳқиқ қарор додаанд.

Забони осори классикӣ яке аз муҳимтарин омилҳои ғановат ва сарвати бебаҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ ба шумор меравад, зеро тамоми паҳлуҳои луғавию семантикии забони адабӣ маҳз дар забони осори классикӣ имкониятҳои бештари ифодаи худро зоҳир намудааст. Дар ҳамин замина, калимасозӣ яке аз хусусиятҳои забони осори классикӣ ба шумор рафта, муҳимтарин воситаи ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ низ мебошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки нақши шоиру нависандагон, олимону файласуфон ва муаррихон, ки асарҳои гуногунмазмун таълиф менамуданд, дар бой гардонидани таркиби луғавӣ бо роҳи калимасозӣ хеле калон аст. Шоирону нависандагони форсу тоҷик дар давоми зиёда аз ҳазор сол калимаҳои зиёде сохтаанд, ки таркиби луғавии забони тоҷикиро бою ғанӣ гардонидаанд. Дар ин росто нақши муаррихон, ки таърихномаҳои зиёде навиштаанд, дорои аҳамияти вижа аст. Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ таърихномаҳои зиёде навишта шудаанд, ки нақши онҳо дар рушду инкишоф ва ғанӣ гардонидани забони тоҷикӣ аз дигар осор камтар нест.

«Ҷомеъ-ут-таворих» ё «Таърихи Рашидӣ» аз ҷумлаи таърихномаҳои арзишманде ба забони форсӣ маҳсуб мешавад, ки дар таҳқиқ ва омӯзиши таърихи забони форсӣ нақши боризеро адо хоҳад кард. «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддин аз ҷиҳати сабку забон нисбат ба асарҳои

таърихии пеш ва баъдина бартарӣ дорад. Ин асар “намунаи беҳтарини забони насри адабии классикии форсу тоҷик аст” [9, 261].

“Ҷомеъ-ут-таворих” ганҷинаеро мемонад, ки дар он вожаҳои нобу асили тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Аз як ҷониб, муаллифи он дар “Ҷомеъ-ут-таворих” вожаҳои нобу асили тоҷикиро ҳифз намуда бошад, аз ҷониби дигар, бо роҳи калимасозӣ калимаҳои зиёдеро сохта, вориди забони тоҷикӣ намудааст. Бинобар ин, омӯзишу пажӯҳиши ҳамачонибаи ин асари безавол аз аҳамият холӣ нахоҳад буд. Аз ин асари гаронарзиш метавон вожаҳои зиёдеро гирдоварӣ намуд, ки барои забони ҳозираи тоҷикӣ низ ба кор раванд.

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” маҳз ба воситаи калимасозӣ ва роҳҳои гуногуни морфологии сохта шудани калимаҳо мафҳум, ашё ва ҳодисаю воқеаҳои гуногун номгузорӣ шудаанд. Бинобар ин, дар ин боб тавачҷуҳи асосии мо ба калимасозӣ, баҳусус калимасозии пасвандӣ ва тарзи мураккаби калимасозӣ дар асоси шавоҳиди ба дастамада аз “Ҷомеъ-ут-таворих” равона шудааст. Асари гаронарзиши “Ҷомеъ-ут-таворих” имкониятҳои калимасозии давраи классикии забони форсии тоҷикиро фаро гирифтааст, ки барои муайян намудани меъёри забони адабӣ дар сатҳи луғатшиносию калимасозӣ аз сарчашмаҳои муътамад маҳсуб мешавад.

3.2. Пасвандҳои калимасоз дар “Ҷомеъ-ут-таворих”

Дар дарозии таърихи пайдоиш ва ташаккулу рушди забони тоҷикӣ пасвандҳо бо сохтани калимаҳои нав дар ғановати таркиби луғавии забон ҷойгоҳи хос касб кардаанд. Калимасозии пасвандӣ яке аз воситаҳои бой шудани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба шумор меравад.

Калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳими такмили таркиби луғавии забони адабӣ маҳсуб мешавад. Маҳз бо ҳамин роҳ таркиби луғавӣ аз ҳисоби имконияти дохилӣ инкишоф меёбад. Адибони форсу тоҷик дар тӯли асрҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти худ бо истифода аз

қолабҳои гуногун калимаҳои зиёде сохтаанд, зеро дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ, маданӣ ва умуман пешравии ҷомеа забон низ ҳамзамон рушду такомул меёбад. Пас, зарурате пеш меояд, ки одамон барои пурраву мукамал ифода кардани мафҳумҳои нави дар равиши ин дигаргуниҳо бавучудода аз ҳамаи воситаҳо, махсусан, аз усули калимасозӣ, ба таври фаровон истифода кунанд. Ин талабот ба инкишофи калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу ибораорӣ асоси омилҳои муҳиме ба шумор меравад.

Дар забони тоҷикӣ дар қиёс бо миқдори пешвандҳо пасвандҳо хеле зиёд буда, ҳар кадоми онҳо дар калимасозӣ мақому мавқеи махсус доранд.

Забони порсии дарӣ меъёр ва қолабҳои муайяни вожасозӣ дорад, ки идома аз давраҳои пешинаи забон буда, дар форсии классикӣ рушду инкишоф ёфта, то ба имрӯз расидаанд. Дар забони порсии дарӣ аз тариқи пасвандҳо сохтани калимаҳо густариши бештар пайдо кардааст, ки намунаашро дар осори таълифшуда ба забони порсии дарӣ мебинем. Ин равиш дар асрҳои XIII-XIV низ идома пайдо кардааст, ки намунаашро дар осори назму насри ин давра мебинем. Яке аз манбаҳои муҳим дар баррасии калимасозии пасвандӣ дар асрҳои XIII-XIV “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ба ҳисоб меравад. Калимасозии пасвандӣ дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аз равишҳои маъмул ва мустаъмали вожасозии забони тоҷикӣ, ба вижа марҳилаи рушду инкишофи забон доништа мешавад. Аз ин рӯ, баррасии роҳу равиши калимасозӣ дар асоси як асар метавон вазъи таркибу луғавии забонро дар як давраи муайян равшан намуд.

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” калимаҳои зиёде бо пасвандҳо сохта шудаанд, ки дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ бо ҳамон шаклу маъно ба кор мераванд. Барои возеҳу равшан нишон додани нақши пасвандҳо дар калимасозӣ зарур медонем, ки ҳар як пасвандро бо мисолҳо таҳлилу баррасӣ намоем. Ҳангоми баррасии пасвандҳо мо тасмим гирифтаем, ки

ҳар як пасванди калимасозро на дар доираи як ҳиссаи нутқ, балки дар алоҳидагӣ таҳлилу баррасӣ намуда, мавқеъ ва дараҷаи калимасозии онро дар “Ҷомеъ-ут-таворих” муайян намоем.

Пасванди -а. Яке аз пасвандҳои сермахсул дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, ки дар доираи ҳиссаҳои гуногуни нутқ – исм, сифат, зарф ва сифати феълӣ ҳамчун унсури калимасоз иштирок мекунад [23, 12]. Забоншинос Ш. Рустамов дар мавриди корбурди пасванди -а дар забони тоҷикӣ чунин мегӯяд: «Суффикси -а дар забони адабии ҳозираи тоҷик суффикси сермаъно, оморфема ва синоморфема ба шумор меравад. Сермаъноии суффикси -а танҳо дар исмсозии ҳуди ин суффикс, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад» [93, 40]. Вале бояд гуфт, нақши ин пасванд дар калимасозии исм бештар аст.

Баромади пасванди -а аз гунаи форсии миёнаи -ag мебошад, ки дар осори форсии миёна дар ташкили исмҳои мушаххас ба кор мерафт [ниг. ба 98, 119]. Дар забони форсии нав ин пасванд гунаи “-а”-ро мегирад, ки дар адабиёти классикӣ доираи корбурди васеъ дошт.

Дар робита ба вазифа ва мавридҳои истифодаи пасванди -а донишмандону адабиётшиносони гузаштаи форсу тоҷик низ ишораҳо кардаанд. Чунончи, адабиётшинос Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам”, ки ба илми арӯз, қофия ва нақди шеъри форсии тоҷикӣ бахшидааст, пасванди “-а”-ро чунин шарҳу тавзеҳ додааст: «Ва он «ҳо»-е аст, ки дар авоҳири баъзе асмо (номҳо) навъеро аз ҷисме мумтоз (ҷудо) гардонад ва онро таҳсисуннавъ минал ҷинс хонанд, чунон ки «дандона» аз «дандон» ва «чашма» аз «чашм» ва «забона» аз «забон» ва «пойа» аз «пой» ва «гӯша» аз «гӯш» ва «даста» аз «даст» ва «нохуна» аз «нохун» ва «тана» аз «тан» ва «пушта» аз «пушт»...[143, 198]. Шарҳу маънидоди ин унсури калимасоз аз ҷониби адабиётшиносони асримиёнагии форсу тоҷик далели он аст, ки шоирону адибони форсу тоҷик дар осорашон барои калимасозӣ аз ин пасванд ба таври густурда истифода мекардаанд.

Абдурауфи Фитрат, ки китоберо барои сарфу наҳви тоҷикӣ таълиф намудааст, пасвандро бо истилоҳи “часпак” ном бурдааст. Чунончи, пасванди “-а”-ро “часпаки -а” гуфтааст: «-а - ин часпак дар забони тоҷикӣ чанд тариқа истеъмол мешавад. Дар охири феъли замони гузашта омада сифати феълӣ месозад: **рафт+а, омада+а, расид+а, гузашт+а, бархост+а, барҷаст+а** ва дигарҳо [110, 122].

Забоншинос ва муҳаққиқи шеваҳои ҷануби забони тоҷикӣ С. Раҳматуллозода зимни пажӯҳиши шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ нақши пасванди «-а»-ро дар калимасозӣ нишон додааст. Муҳаққиқ қайд мекунад, ки ин пасванд дар калимасозии ҳиссаҳои нутқ каммаҳсул аст ва 10 калимаро аз шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ мисол меоварад [81, 51].

Рашидуддини Фазлуллоҳ аз ин пасванд дар насри таърихии худ истифода намуда, калимаҳои зиёде сохтааст. Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» пасванди **-а** бештар дар калимасозии исм ба кор рафтааст. Чунончи, ба воситаи ин пасванд чунин исмҳо сохта шудаанд:

а) пасванди **-а** аз исм исми маънӣ месозад: **овоз+а, замон+а:**

Овозаи азамат ва шавкати ӯ шойеъ гаит (653).

*Бо дирафи мушт мазан ва офтоб ба гил маяндоз, ки **ранҷа** шавӣ (380).*

б) пасванди **-а** аз исм исмҳои моддӣ месозад, ки аз ягон ҷиҳат ба решаи калима алоқамандӣ дорад: **дон+а; дар+а:**

*Ва маро **донаи** дирҳами нуқраи абзани аст (356).*

*Ёғиён дар **дарае** рафтанд ва эшон боло ва шеби дара фурӯ гирифтанд (324).*

в) аз исм исми макон сохтааст:

*Мардум дар **гӯша**ҳо атъима ба зар мефурӯхтанд (432).*

*Шаҳзода дар **кӯча** ва **маҳалла** нидои амон ба **гӯши** адонӣ ва **ақосӣ** расонид (89).*

г) аз шумораҳои аслии номи моҳҳо ва солҳо сохта шудааст:

...*Ва ин ақвомро вилоят аз он ҷониб Қирқиз буда ба қурби якмоҳа роҳ* (106).

...*Ва чаҳорҳазора* лашкари Чалоирро эшон медонистанд (100).

...*Дар вақте, ки сездаҳсола* буд, сутуда (94).

...*Бад он сабаб якҳазора* медонистаанд ва *гӯспандони* хосро нигоҳ медошта (71).

д) аз асоси замони гузаштаи феъл исмҳои гуногун месозад, аммо камистеъмол аст: **дид+а; мурд+а; офарид+а:**

Инони истибор аз даст дода, қатароти абарот аз фаввораи дуда равон карданд [76].

Чун он ҳол арза доштанд, фармон шуд, ки ӯ марде муҳили мутаҳармиз аст, юмкин, ки худро **мурда** сохтааст, то бошад, ки халос ёбад (800).

*Баъд аз он ҳукми ярлиғ ноғиз гашт, ки ҳеҷ **офарид*** музоҳим ва мутаарризи мутааллиқони Аҳмад нагардад [722].

е) аз асоси замони гузаштаи феъл сифат месозад: гурехта:

*Ғуломони **гурехта*** низ бо эшон мепайвастанд ва рунуду авбоиш шаҳрҳо пеши эшон мерафтанд [14].

Пасванди -гор. Пасванди -гор дар забони форсии нав идома аз -gar-и форсии миёна мебошад. Ин пасванд аз исмҳои маънӣ ва мушаххас исми шахс ва ё исми фоил месозад. Бештар вожаҳои аз исмҳои маънӣ бо ин пасванд шакл гирифта сифат низ мебошанд. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ ин пасвандро беаҳсул гуфтаанд. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” Рашидуддини Фазлуллоҳ бо ин пасванд чанде аз исмҳои шахс шакл гирифтаанд. Чунончи, офаридгор, парвардигор...

*Ҳамд ва санои фаровон ва шукру ситоси бепоён мар **Офаридгори*** бе чуну муъбади саноъеи кунфаякунро... [121].

*Ва зоҳиран ба ҳамд ва ситоиш **Офаридгор*** ва *Парвардигори* хеш қоил ва зокиранд [21].

Дар мисоли боло пасванди -гор бо асоси замони гузаштаи феъли офарид ҳамроҳ шуда, калимаи офаридгор сохта шудааст. Шоирону

нависандагони форсу тоҷик ба воситаи ин пасванд калимаҳои **Офаридгор** ва **Парвардигорро** сохтаанд, ки муродифи калимаҳои арабии **Аллоҳ** ва **Раб(б)** шудаанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, бахусус дар забони гуфторӣ ин вожаҳои сохташуда корбурди фаровон доранд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ин вожаҳо ҳанӯз дар асри X низ мавриди корбурд қарор доштанд, ки намунаашро дар ашъори Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Таърихи Табарӣ» ва «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» мебинем.

Бо ин пасванд дар «Ҷомеъ-ут-таворих» ҳамчунин аз исми маънии **парҳез** исми шахси **парҳезгор** сохта шудааст:

*Дар Банӣ Исроил марде буд, ки ӯро Абӯсолеҳ мегуфтанд ва ӯ марде муттақӣ ва **парҳезгор** буд [777].*

Пасванди **-гор** бо калимаи рӯз омада, исми замони рӯзгор сохта шудааст:

*...Дигаронро тарк гирифтун **рӯзгор** бо ӯ ба сар мебуд [122].*

Пасванди -ор: Ин пасванд дар забони тоҷикӣ бемаҳсул буда, бо он калимаҳои кам сохта шудааст. Ин пасванд бо асоси замони гузаштаи феъл омада, исми шахс ва маънӣ месозад, ки амалу ҳолат, натиҷаи амал ва ё ба амале дучор шуданро ифода менамояд. Ин пасванд дар сарчашмаҳои илмӣ камистеъмол қаламдод шудааст. Забоншиносон ин пасвандро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бемаҳсул гуфтаанд. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (нашри академӣ) бо ин унсури калимасоз 5 калима дарҷ шудааст. Чунончи: **рафтор**, **гуфтор**, **куштор**, **сӯхтор**, **гирифтор** [23, 116]. Унсури калимасозии **-ор** аз пасванди исми феълии форсии миёнаи *-tar, -tār* сарчашма мегирад.

Забоншинос Д. Хоҷаев ҳангоми таҳқиқи забоншиносии суннатӣ қайд намудааст, ки донишмандони форсу тоҷик “**-ор**”-ро лафзе доништаанд, ки «баъди сиғаи мутлақ (асоси замони гузаштаи феъл) дароранд ва масдари таркибӣ созад, чун «гуфтор», «рафтор»» [127, 265].

Роҷеъ ба хусусиятҳои калимасозии пасванди **-ор** ва вазифаҳои он дар китобҳои ба илми арӯзу қофия бахшидаи донишмандону

адабиётшиносони гузаштаи форсу тоҷик ва муаллифони фарҳангҳои тафсирии гузашта маълумоти хеле ҷолиб аст.

Донишманди форсу тоҷик Шамси Қайси Розӣ дар иртибот ба вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои сарфии ин пасванд чунин маълумотро овардааст: «Ва он «алиф»-у «ро» аст, ки дар авохири баъзе афъол (феълҳо) маънои масдарӣ диҳад, чунонки «рафтор»-у «гуфтор»-у «кирдор» ва дар баъзе калимот маънии сифат диҳад, чунонки «куштор»-у «мурдор»-у «гирифтор»-у «хостор»-у «фурӯшор» [143, 181].

Муҳаммадхусайни Бурҳон дар «Бурҳони қотей» дар баробари пасвандҳое, ки исми шахс месозанд, пасванди “-ор”-ро низ шарҳу тафсир додааст. Чунончи: «Ва калимоте, ки ифодаи маънии фоилият кунад, яке - **гар** аст, ҳамчу **шамшергар** ва **коргар** ва дигаре “ор”, ҳамчу: **харидор** ва **падиор** » [167, 31].

Хоча Ҳасани Нисорӣ низ зимни шарҳи исми масдар, ки онро ба ду гурӯҳ тақсим намудааст, чунин қайд мекунад: «Аввал баъди сиғаи мозии мутлақ лафзи -ор дароранд, чун «гуфтор» ва «рафтор...» [126, 54].

Муҳаммад Ғиёсуддин ҳангоми шарҳу тафсири калимаи кирдор ҳамзамон доир ба вазифаҳои дастурии пасванди -ор маълумоти муфассалеро овардааст: «Кирдор - тарз ва равиш (аз «Сироч») ва дар «Ҷаҳонгирӣ» ва «Бурҳон» кор ва амал ва феъл ва баъзе навишта, ки кирдор, агарчи ба каср машғул аст, магар қиёс мехоҳад, ки билфатҳ (яъне кирдор) бошад, чаро ки чун ба лафзе ор, ки ифодаи маънии масдарӣ кунад, сиғаи мозиро бисёранд, мозӣ ба маънии масдар шавад, чунонки гуфтор ва рафтор ва дидор» [169, 164].

Бояд қайд кард, ки пасванди калимасозии -ор яке аз он пасвандҳоест, ки дар осори шоирону адибони классики форсу тоҷик каммаҳсул аст. Ҷарчанд ки шоирону адибон ҳангоми калимасозӣ аз ин пасванд истифода кардаанд, вале миқдори калимаҳои сохтаи онҳо он қадр зиёд нест. Масалан, дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ 7 калима [128, 303] ва

дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ 10 калима бо ин пасванд сохта шудааст [66, 65].

Мо зимни ҷустуҷӯ дар “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ чанд калимае пайдо намудем, ки бо ин пасванд сохта шудааст. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ пасванди -**ор** каммаҳсул буда, бо он калимаҳои нав кам сохта шудааст. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” пасванди -ор дар бештари маврид ба охири асоси замони гузаштаи феъл омада, исми амал сохтааст: **рафтор, гуфтор, кирдор, дидор**:

Ва таҷдиди зикри кирдор ва гуфтори аслоф ҷуз ба Юмни саъйи авлоди гузида ва ахлофи писандида, ки ба таъйиди раббонӣ ва тавфиқи яздонӣ мумтоз ва махсус бошанд, натавонад буд [36].

Пасванди -ҷӣ. Пасванди -ҷӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ яке аз пасвандҳои серистеъмоли маҳсуб мешавад, ки ба воситаи он исмҳои зиёде сохта мешавад. Вале дар робита ба баромад ва замони корбурди ин пасванд миёни забоншиносону муҳаққиқон баҳсҳои зиёде мавҷуд аст. Бархе аз забоншиносон бар ин боваранд, ки ин пасванд баромади туркӣ дошта, пас аз солҳои 20-уми асри ХХ дар вожасозии забони тоҷикӣ мустаҳкам шуд [ниг. 149, 361-362; Саймиддинов 98, 114-126]. Гурӯҳи дигаре аз забоншиносон бар ин назаранд, ки дар забони тоҷикӣ ду пасванди -ҷӣ – -ҷӣ¹ ва -ҷӣ² мавҷуд аст, ки яке баромади эронӣ ва дигаре туркӣ дорад [73, 194-198,].

Ҳарчанд ки дар китобҳои грамматикаи забони тоҷикӣ ин пасвандро “сермаҳсултарин суффикс” гуфтаанд, вале дар робита ба баромади он чизе гуфта нашудааст. Дар бештаре аз пажӯҳишҳои забоншиносӣ баромади туркӣ доштани ин пасванд зикр шудааст. Абдурауфи Фитрат дар асараш “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ” дар мавриди баромад ва вазифаҳои ин пасванд чунин менависад: “Ин часпак ба забони тоҷикӣ аз ўзбакӣ гузаштааст. Дар охири калима омада, сифати машғулӣ месозад: ташвиқотҷӣ, пахтаҷӣ, адабиётҷӣ ва дигарҳо” [110, 125].

Муаллифони фарҳангҳои форсии тоҷикии асримиёнагӣ низ кӯшиш намудаанд, ки дар мавридҳои зарурӣ пасванди “чӣ”-ро шарҳу тавзеҳ диҳанд. Ҷолиб ин аст, ки баромади ин пасвандро аз забони туркӣ донистаанд. Муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” дар робита ба ин пасванд чунин қайд мекунад: «...лафзи -чӣ, ки калимаи туркист, дорои соҳиб ва худованд ва доранда аст» [170, 329].

Дар “Луғатномаи Деҳхудо” низ баромади туркӣ доштани пасванди “чӣ” зикр шудааст: “-чӣ дар туркӣ пасванди нисбати шуғл аст ва доранда ва мутассадӣ маънӣ медиҳад. Чун дар охири калима дарояд, ба маънии “гар” ва “кор”-и форсӣ бошад ва гӯё ҳамон аст ва мо дар “гувонҷӣ” ва “миёнҷӣ” дорем ва туркон низ аз мо гирифтаанд....” [156, Ҷ. 6].

Донишманди фарҳангшинос тоҷик М. Шакурӣ дар робита ба пайдоиш ва корбурди пасванди «чӣ» чунин назар дорад, ки ин пасванд дар забони тоҷикӣ тавассути калимаҳои туркӣ роҳ ёфта, дар қарни XX, яъне замони Шӯравӣ дар калимасозӣ фаъол гардид. Ба андешаи ин донишманд сабаби серистеъмолии ин пасванд чунин буд: “Пас агар дар садаи бист, ба вижа дар замони шӯравӣ, -чӣ якбора фаъол шуда, аз ҷумла чунончи дар осори устод Айнӣ аз -гар бештар ҷой ёфта бошад, инро натиҷаи нерӯафзудани меъёри классикиву халқӣ, нишонаи қувват гирифтани халқияти забон набояд донист. Баски дар аҳди шӯравӣ аз рӯи принципи интернационализми нӯғизабонӣ ба хотири “дӯстии халқҳо” падидаи таъсири халқҳои шӯравӣ ба якдигарро намоиш додан лозим буд, дар осори устод Айнӣ ва забони тоҷикии солҳои 30-50-уми асри бист пасванди -чӣ бениҳоят фаъол шуд ва ин падида аз сиёсӣ ва идеологӣ шудани забон буду бас” [149, 361-362].

Забоншинос Д. Саймиддинов роҷеъ ба пасванди “чӣ” мақолаи пажӯҳиши муфассалеро бо унвони “Корбурди пасванди -чӣ дар забони тоҷикӣ” навиштааст. Тибқи пажӯҳишу баррасиҳои муаллиф ин пасванд ба забони тоҷикӣ аз забони туркӣ ворид шуда, пас аз солҳои 20-уми асри

XX яке аз пасвандҳои фаъол дар вожасозии забони тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Муҳаққиқ мутаассиф аз он аст, ки “ин пасванд қолабҳои фаровони суннатиро, ки дар осори гузашта дорои собиқаи хаттӣ мебошанд, маҳдуд ва мансӯх сохтааст” [100, 125]. Забоншиноси номбурда дуруст қайд мекунад, ки иситифода аз ин равиш дар вожасозии забони тоҷикӣ ба манфиати рушди забон набуда, балки маҳдуд кардани забон аз имконоти дохилӣ ва равишҳои суннативу таърихии он мебошад. Забони тоҷикӣ-форсӣ дар вожасозии хеш дорои равишҳо ва қолабҳои гуногун буда, ин қолабҳо ҳамчун мероси қарнҳо дар рушди забон ва таркиби луғавии он истифода мешаванд ва набояд ба унсурҳои бегона маҳлут ва ё омезиш дода шаванд. Муҳаққиқ чанде аз қолабҳои вожасозии суннатиро меоварад, ки метавонанд ҷойгузини равиши вожасозӣ бо пасванди “чӣ” бошанд:

-чӣ = гаро: миллатчӣ = миллатгаро; маҳалчӣ = маҳалгаро; халқчӣ = халқгаро..

-чӣ = гир: қолабчӣ = қолабгир; андозчӣ = андозгир.

-чӣ = гӯй: дурӯғчӣ = дурӯғгӯй, ҳазлчӣ = ҳазлгӯй, ҳазлбоз...

-чӣ = дор: иштирокчӣ = иштирокдор, ширкаткунанда, хазиначӣ = хазинадор; ҳисобчӣ = ҳисобдор...

-чӣ = зан: доирачӣ = доиразан; таблакчӣ = таблакзан; нақорачӣ = нақоразан ва ғ. [ниг. ба 100, 114-126].

Забоншинос ва шевашиноси тоҷик С. Раҳматуллозода дар асару мақолаҳои пажӯҳишиаш дар асоси маводи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар робита ба корбурди пасванди “-чӣ” дар шеваҳо иттилооти зиёд додааст. Зимни пажӯҳиши шеваи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ ба ин натиҷа мерасад, ки пасванди мазкур дар вақтҳои охир доираи корбурдаш васеъ гардидааст [81, 12].

Аз андешаву назари муҳаққиқони забоншинос ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар забони тоҷикӣ ду пасванди -чӣ аст. Пасванди

–чӣ₁ ба номи маҳалу минтақа ҳамроҳ шуда, мансубияти шахсро ба он минтақа мефаҳмонад: фарғоначӣ, зиддеҳчӣ, ваҳҷӣ ва ғ., ки дар ин ҳолат синоморфемаи пасванди “-ӣ” мебошад (муқоиса кунед: ҳисорӣ, кӯлобӣ, хуҷандӣ). Пасванди -чӣ₂ туркӣ аст ва ба асосҳои гуногун илҳоқ гардида, ба машғулияти шахс далолат мекунад [ниг. ба Раҳматуллозода 2016, 8]. Таърихи корбурди он ба осори классикӣ рафта мерасад, вале ба нудрат ба кор рафтааст. Намунаи корбурди ин пасвандро дар калимасозии насри таърихии Рашидуддини Фазлуллоҳ мебинем, ки он ҳам хеле кам ба назар мерасад. Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” пасванди “-чӣ”, асосан, бо калимаҳои будёдашон туркӣ омада, калимаи нав сохтааст. Чунончи:

Яке аз пеши Мозуқи қушчӣ расид, бо вай гуфт: Агар қудрат ва маҷол дорӣ, бигурез (680).

Агад то сад соли дигар хоҳанд, ки онро истифо ва эътибор кунанд, муҳосабаи битикчиёро бо олот, ки ба кор бурдаанд, муқобала кунанд, филҳол ҳақ аз ботил возеҳ гардад (802).

Элчиён ва арбоби ҳаловат баравот дар даст бо девон омадандӣ (128).

Аз мисолҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, ки калимаҳои қуш, битик ва эл аслан туркӣ буда, ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд. Корбурди ин пасвад бо калимаҳои туркӣ ба мо далели қотей мешавад, то битавонем бигӯем, ки дар ин ҳолат пасванди «-чӣ» баромади туркӣ дорад. Ба ин хотир, ки «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» яке аз асарҳои аст, ки дар он калимаҳои туркӣ зиёд ба кор рафтааст ва агар бигӯем, ки ба воситаи ин асар калимаҳои туркии зиёде вориди забонамон шуданд, хато намекунем. Мутолиа ва баррасии «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» нишон медиҳад, ки дар баробари воҳидҳои луғавии туркӣ бархе аз унсурҳои сарфии туркӣ, ба монанди пасвандҳо низ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд.

Пасванди -истон. Пасванди калимасозии **-истон** яке аз морфемаҳои сермаҳсули забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ин пасванд дар пажӯҳишҳои забоншиносӣ ҳамчун пасванди исмсоз зикр гардидааст. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ” [1985] дар робита ба

пасванди **-истон** чунин гуфта шудааст: “Ин суффикс ҳам мисли суффикси **-зор** бо исм омада, макон ва фаровонии предмети асосии калимаро мефаҳмонад, аммо мавқеи истеъмоли **-истон** ва **-зор** фарқҳо низ дорад” [23, 114]. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ идома аз забони форсии миёна мебошад. Забоншинос Д. Саймиддинов пасванданҳои **-stān/-estān**, **-zār**, **-sār**-ро пасвандҳои форсии миёна медонад, ки исми макон месохтанд [98, 125].

Пасванди **-истон** бо исмҳои гуногуни модӣ омада, макон ва фаровонии шаъро (предметро) ифода мекунад. Морфемаи мазкур дорои се қарина (вариант) мебошад: **-истон**, **-стон**, **-сон**. Дар “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ гунаи **-сон** дар калимасозии исмҳои макон ба кор рафтааст. Чунончи:

Хирадманд мардум аз он **шорсон**

Гузида ба ҳомун яке хорсон

[Фирдавсӣ].

Ҳамон **хорсон** ин сарои сипанҷ,

Ки ҳам нозу ганҷ асту ҳам дарду ранҷ

[Фирдавсӣ].

Тарзи истифодаи ин олломорфҳо чунин аст: агар асоси калима бо овози ҳамсадо тамом шуда бошад, пасванди **-истон** (гулистон, регистон) ва агар бо овози садонок тамом шавад, пасванди **-стон** қабул мекунад: **бӯстон**. Дар назм бо тақозои вазн дар шакли **-ситон** омадани ин пасванд низ мушоҳида мешавад.

Донишмандони гузаштаи тоҷикӣ форс низ дар асарҳои худ, ки доир ба улуми адабӣ таълиф намудаан, кӯшиш намудаанд, ки бархе аз масъалаҳои дастурии забони тоҷикиро шарҳ диҳанд. Чунончи, Шамси Қайси Розӣ дар охири исмҳо омадану маънии махсуси мавзеъ додани пасванди **-истонро** қайд кардааст. Аз ҷумла мефармояд: «Ва он «син»-у «то» ва «алиф»-у «нун» аст, ки дар авохири асмо (номҳо) маънии тахсиси

(махсуси) мавзеъ диҳад, бад-он чиз, чунон ки «Туркистон»-у «кӯҳистон»-у «бемористон» [143, 190].

Вижагиҳои дастурии забони форсии тоҷикӣ аз назари фарҳангшиногон гузашта низ дур намондааст. Муаллифони фарҳангҳои тафсирии дар баробари шарҳи луғавию маъноии воҳидҳои забон сайъ намудаанд, ки ҳар як воҳиди забониро шарҳи дастурии низ диҳанд. Чунончи, Муҳаммадхусайни Бурҳон ва Муҳаммад Ғиёссиддин вазифаҳои дастурии пасванди **-истонро** шарҳу тавзеҳ додаанд.

Муҳаммадхусейн Бурҳон дар баробари морфемаҳои **-бор**, **-зор**, **-сор** ва **-лоҳ** пасванди **-истонро** низ ба гурӯҳи калимаҳое, ки бисёри ва ба қавли худ муаллиф анбӯҳиро ифода мекунад, дохил кардааст. Чунончи «Ва калимоте, ки ғоидаи бисёри ва анбӯҳӣ диҳад, яке **-бор** аст, ҳамчу: дарёбор ва рӯдбор; ва дигаре **-зор**, ҳамчу: гулзор ва лолазор... ва дигаре **-стон** (-истон), ҳамчу гулистон, бўстон» [168, 30-31].

Муҳаммад Ғиёсидин пасванди **-истонро** ба маънии остон ва ҷойи анбӯҳии чизҳо шарҳ дода, чунин таъкид кардааст: «Ситон ба маънои остон ва ҷойи анбӯҳии чизҳо, чун дар **гулистон** ва гоҳе ин лафз ба маънии мутлақи ҷойи чиз истеъмол кунанд, чун **шабистон** ва **адабистон...**» [170, 413-414].

Чи тавре ки маълум шуд, ин пасванд дар адабиёти классикии форсу тоҷик маъмулу машҳур буда, дар осори адабӣ фаровон истифода мешудааст ва аз мадди назари донишмандону суҳаншиносони гузашта дур намондааст.

Пасванди **-истон** асосан дар забони адабӣ ба кор меравад. Дар забони адабии тоҷикӣ бо ин пасванд исмҳои ифодакунандаи макон сохта шудаанд. Забоншинос С. Хоркашев (ҳоло Раҳматуллозода) дар асоси маводи шеваи чануби шарқӣ ба чунин натиҷа мерасад, ки ин пасванд дар шеваи мазкур чандон маъмул набудааст ва танҳо калимаи “пийостун”-ро, ки ихтисори “пиезистон” аст, мисол меоварад [113, 95].

Пасванди **-истон** дар забони адабиёти классикӣ аз ҷумлаи пасвандҳои сермахсул ба шумор меравад. Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” пасвандаи **-истон** дар муқоиса бо дигар пасвандҳое, ки исми макон месозанд, корбурди густурдатар дорад.

Пасванди **-истон** дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” чунин мавридҳои корбурд дорад:

а) бо исмҳои ифодагари миллату халқият омада, номҳои ҷуғрофӣ месозад. Дар ин асари таърихӣ номи ақвому халқиятҳои гуногуннаҷоду гуногунзабон, хусусан номи қавму қабилаҳои муғул ва турк аз ҳама бештар ба назар мерасад, зеро асар баъд аз ҳамлаи муғул ба сарзамини Осиёи Миёна ва Эрон таълиф гардидааст, ки ба ҳамин далел муаллиф номи ин ақвомро бисёр зикр менамояд. Дар баробари зикри миллату қавмҳои гуногун муаллиф ҳамчунин номҳои ҷуғрофӣ онҳоро ба воситаи пасванди **-истон** сохтааст. Чунончи, Муғулистон, Уйғуристон, Фарҷистон, Туркистон, Гурҷистон:

*...Писари аввал Туғон дар вилояти **Муғулистон** бимонд ва ин ҷо наёмад... [68].*

*Чунон овардаанд, ки дар вилояти **Уйғуристон** ду кӯҳи бағоят бузург аст... [139].*

*Ва ҳикоети тавориҳи Гӯрхонон, Қарохитой, ки подшоҳони **Туркистон** ва Мовароуннаҳр буданд...[63].*

*...Чун Ўғуз аз вилояти Ғур ва **Фарҷистон** ба Юрти қадими худ муруҷиат кард... [54].*

*Он ҷо намонд ва фарзандони ӯ Дилхӣ номе ҳаст пеши ҳилла мебошад ва тисраи Қунадқой Қураҷӣ буғун саҳнаи **Гурҷистон** буд ва тисари Буғун Темурбуқост [135].*

Бархе аз номҳои ҷуғрофӣ, ки аз номи қавму миллатҳо бо пасванди **-истон** сохта шудаанд, имрӯз низ дар забони адабии тоҷикӣ бо ҳамин шакл ҳамчун номи давлати алоҳида истифода мешаванд. Чунончи, Муғулистон ва Гурҷистон дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳамчун

номи давлат мавриди истифода қарор дорад. Вале Туркистон, Уйғуристон ва Ғарбистон ҳамчун номҳои чуғрофие, ки дар гузашта ба кор мерафтанд, дар осори адабию таърихӣ маҳфуз мондаанд.

б) бо исмиҳои моддӣ омада, макону фаровонию ифода мекунад.

Ва дар ҳудуди Бирваҷд Абӯбақри Додқубодиро, ки волии Ҳамадон буд, баъд аз суботи гуноҳ ба ёсо расониданд ва ба тарафи кӯҳистони Кардон берун рафта... [1285].

...Ва фармуд, ки ҳафт дарвозаи дигарро баста доранд ва лашқариён дар боғистон нагарданд ва харобӣ накунанл [1294].

Дар мисоли боло калимаи кӯҳистон, ки исми моддӣ аст, бо гирифтани пасванди **-истон** ба исми макон бадал гардидааст. Ҳамчунин калимаи боғ низ бо илова шудани пасванди **-истон** маънои фаровонию зиёдии боғро гирифтааст.

Пасванди -гоҳ. Яке аз пасвандҳои дар исмҳои фаъоли забони тоҷикӣ, ки исми макон месозад, пасванди **-гоҳ** ба шумор меравад. Дар робита ба ин пасванд миёни забоншиносон фикру ақидаҳои гуногун вучуд дорад. Бархе аз забоншиносон “гоҳ”-ро калимаи мустақил донистаанд ва бархеи дигар онро ҳамчун пасванд гуфтаанд.

Дар фарҳангҳои тафсирии тоҷикӣ-форсии пешина “гоҳ” ҳамчун калимаи мустақилмаъно шарҳ дода шудааст. Чунончи, Муҳаммади Ғиёсиддин “гоҳ”-ро ба маънии “тахти подшоҳӣ” ва ба маънии вақт ва ҷой ва хайма; ва ба маънии дови қимор” шарҳ додааст [170, 188]. Аз ин ишораи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» бармеояд, ки ин пасванд дар асл калимаи мустақилмаъно будааст.

Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» низ зикр намудаанд, ки “гоҳ” дар асл вожаи мустақил буда ва дар чараёни инкишофи забон ба унсури калимасоз гузаштааст [ниг. ба 30, 141-142].

Забоншинос Ш. Рустамов дар мавриди калимаи мустақилмаъно будани пасванди **-гоҳ** чунин менависад: «Гоҳ аслан калимаи мустақилмаъно буда, бо мурури замон маънои мустақили лексикӣ

худро гум карда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба суффикси сермаҳсул табдил ёфтааст» [93, 132].

Забоншинос О. Қосимов низ дар асоси таҳқиқи «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ ба ин натиҷа мерасад, ки “гоҳ” таърихан калимаи мустақилмаъно буда, дар забони ҳозираи тоҷикӣ ҳам мустақилияти худро нигоҳ доштааст ва ба маънии замон истифода мешавад. Муҳаққиқ дар «Шоҳнома» 450 маротиба ҳамчун калимаи мустақил ба маънои ҷою тахт истифода шудани ин пасвандро зикр кардааст. [ниг. ба 43, 112].

Муҳаққиқ М. Бобомуродова зимни таҳқиқи вожаҳои ороишии занона “гоҳ”-ро чун вожаи ифодакунандаи “як навъ зарф, ки дар вай тилло ё нуқра гудозанд” муаррифӣ мекунад, ки барои истифодаи ашё омадааст [17, 148].

Аз андешаҳои муҳаққиқон метавон чунин натиҷа гирифт, ки пасванди **-гоҳ** дар адабиёти гузашта ҳамчун калимаи мустақилмаъно бештар истифода мешудааст ва рафта-рафта вазифаи калимасозиро низ ба худ гирифтааст. Ин вижагӣ дар асари “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” низ инъикос ёфтааст. Дар асар “гоҳ” пеш аз ҳама ҳамчун калимаи мустақилмаъно буда, сипас ҳамчун пасванди калимасоз барои сохтани исмҳои макон ба кор рафтааст. Чунончи, дар мисоли зер “гоҳ” ҳамчун калимаи мустақил омада, маънои замонро додааст:

...Ва бад-он восита дарёи фитна дар тамаввуч ояд ва ҷаҳони орамида музтараб гардад ва нойираи бало мултаҳаб шавад ва он гоҳ надомат суд надорад [839].

Рашидуддини Фазлуллоҳ бо ин унсури калимасоз барои сохтани калимаҳои нав дар асар эҷодкорона истифода карда, чунин калимаҳои нав сохтааст: **даргоҳ, боргоҳ, шикоргоҳ, хиргоҳ, зиёратгоҳ, ҷойгоҳ** ва ғ.

*Уғуз масофу муҳорибаро мустаъад шуд ва тамомат навкарону дӯстонро хабар карда, пеши худ хонд ва ҳам дар **шикоргоҳ** ба ҳамдигар пайвастанд ва падараш аз эъмом ва хешон ба қасди ӯ барнишастанд ва аз ҷонибайн [100].*

Фармуд, то дар лашкаргоҳ овоза андохтанд, ки Ёғӣ расид... [291].

...Ва ба ҷӯби гардун Кучугурро зада, хуфтангоҳ Қутуқу расида [85].

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” бо пасванди -гоҳ калимаи сиёсатгоҳ сохта шудааст, ки ба назари мо, ин вожа сохтаи муаллифи асар буда, пеш аз “Ҷомеъ-ут-таворих” собиқаи корбурд надоштааст:

Дар ҳоле ки ўро ба сиёсатгоҳ мебурданд ... пайғом дода, ки маро ба мардӣ ва ҳунари худ нагирифтаӣ ва дигарон маро гирифта ва пеши ту овардаанд [195].

Ҳамчунин дар асар ба воситаи пасванди -гоҳ исми макони дарборгоҳ сохта шудааст. Ба назари мо, дар ин калима пасванди -гоҳ унсури зиёдати мебошад, зеро вожаи дарбор худ исми макон аст ва бидуни пасванди -гоҳ низ ҷойро ифода карда метавонад:

Фармуд то ўро бар дарборгоҳ ба ду ним карданд [253].

Азбаски «Ҷомеъ-ут-таворих» асари таърихӣ буда, давраи ҳукмронии муғулҳоро фаро мегирад, дар он вожаҳои зиёди ифодакунандаи ҷангу мубориза зиёд истифода шудааст. Рашидуддини Фазлуллоҳ дар бештари мавридҳо барои ифодаи мафҳумҳои ҷангу қаҳрамонӣ калимаҳои нав сохтааст, ки намунаашро дар вожаҳои **шикоргоҳ** ва **лашкаргоҳ** дидем.

Пасванди -зор. Пасванди -зор дар асл калимаи мустақилмаъно будааст, ки баъдан ба пасванди калимасоз табдил шудааст. Пасванди калимасози -зор дар сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди исмсоз дарҷ гаштааст. Ин пасванд таърихан аз забони форсии миёна, ки шакли -zār дошт, сарчашма мегирад. Дар адабиёти классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пасванди -зор яке аз пасвандҳои сермаҳсул ба ҳисоб меравад.

Шамси Қайси Розӣ оид ба вазифаи дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии пасванди -зор чунин ишора кардааст: «Ва он «зо» ва «алиф»-у «ро» аст, ки дар авохири наботҳо (рустаниҳо) маънии ихтисоси мавзеъ диҳад бад-он, чунон ки «киштзор»у «лолазор» ва ба ҳамин маънӣ «ҳиндбор»-у «дарёбор» [143, 181].

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба корбурди морфемаи **-зор** дар вақти ба қисматҳо чудо қарданш исми зарф дар қисмати чорум (шаш қисм аст) чунин нигоштааст: «Зор», чун «намакзор» ва «корзор» ва «лолазор» ва ғайри он» [126, 54].

Муҳаммадхусайн Бурҳон дар фарҳанги машҳури худ «Бурҳони қотеъ» дар хусуси пасванди **-зор** чунин менависад: «Зор ба маънии рӯйидан бошад, ҳамчу «гулзор» ва «лолазор» ва «ғаллазор» ва «алафзор» ва ба маънии анбӯҳӣ ва бисёри ҳам омадааст...» [167, 88].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» ин унсури калимасоз чунин шарҳу эзоҳ дода шудааст: «**Зор** макони рӯйидан ва ба маънии анбӯҳӣ ва бисёрии ҳар чиз ва маънии заифу хор ва нолон (аз «Бурҳон») ва дар «Латоиф» ба маънии аҷз ва андӯҳ ва дар «Сироч» навишта, ки зор ба маънии макон ва касрат ва анбӯҳии чизе, чунон ки лолазор, гулзор ва бозор... Ва ҳамчунин корзор ба маънии ҷанг, ки маҳалли касрати кор аст...» [170, 386].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] ду вазифаи калимасозии пасванди **-зор** қайд шудааст:

1. Ба воситаи ин суффикс аз исмҳои ифодакунандаи растаниву наботот исмҳои сохта мешаванд, ки макон ва фаровонии асоси калимаро мефаҳмонанд: тутзор, токзор, себзор, нокзор, ниҳолзор, найзор...

2. Бо ёрии суффикси **-зор** инчунин аз исмҳои ифодакунандаи предметҳои шумурданашаванда ва шумурданашон аз имкон дур исмҳои месозанд, ки макон ва фаровонии асоси худро далолат мекунанд.

Муҳаққиқ О. Қосимов ҳаигоми таҳлилу баррасии хусусиятҳои калимасозии пасванди **-зор** дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ бо ин пасванд дар асари номбаршуда истифода шудани 7 адад калимаро таъкид кардааст. Чунончи: алафзор, марғзор, лолазор, гулзор, бешазор, киштзор, корзор [43, 152]. Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” низ ин пасванд корбурди фаровон дорад. Чунончи, бо ин пасванд чунин калимаҳо сохта шудааст:

*Аввал бояд бидонист, ки дар ҳар иқлими олам мардуми шаҳрнишин ва саҳронишин алоҳида буданд ва ҳастанд, хусусан дар вилояте, ки **марғзор** бошад ва **алафзор**... [39].*

*Аз роҳи пала рва аҷдоди худ инҳироф намудай, бояд ки мустаидди разму **корзор** бошӣ [489].*

Дар ҳамаи дастурҳои форсии тоҷикӣ ва фарҳангу луғатҳои форсии тоҷикӣ пасванди “-зор”-ро ҳамчун пасванди маконсоз ва фаровонии ҳар чиз гуфтаанд. Вале бархе аз муҳаққиқон “зор”-ро дар калимаи корзор пасванд надониста, бар ин назаранд, ки “зор” дар аввал калимае мустақил будааст. Чунончи, муҳаққиқи тоҷик Ш. Рустамов калимаи корзорро дар забони адабии муосири тоҷикӣ калимаи сохта надониста, онро ҳамчун калимаи рехта маҳсуб донистааст. Бинобар андешаи ӯ калимаи корзор дар асл сохта буда, аз чузъҳои кор ва пасванди “-зор” бунёд ёфтааст. Муҳаққиқи номбурда дар идома андешаашро чунин баён мекунад: «аммо вай ба қатори исмҳои рехта дохил мешавад, чунки решаи он ба маънии аслии худ ҳоло истифода намешавад» [93, 15]. Ин андешаи забоншиноси барҷаста то андозае дуруст аст, чун дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ калимаи корзор ба маънои пештараи худ корбаст намешавад.

Пасванди -гор. Пасванди -гор дар забони форсии нав идома **-gar**-и форсии миёна мебошад. Ин пасванд аз исмҳои маънӣ ва моддӣ исми шахс ва ё исми фоил месозад. Бештар вожаҳои аз исмҳои маънӣ бо ин пасванд шаклгирифта сифат низ мебошанд. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ ин пасвандро бемахсул гуфтаанд. Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» бо ин пасванд чанде аз исмҳои шахс шакл гирифтаанд. Чунончи:

*...Ва мегуфт: агар бо ҳам бошанд, **созгорӣ** накунанд... [116].*

*Ҳамд ва санои фаровон ва шукру ситоси бепоён мар **Офаридгори** бечуну муъбади саноеъ кун фа якунро... [21].*

*Ва зоҳиран ба ҳамд ва ситоиши **Офаридгор** ва **Парвардигори** хеш қоил ва зокиранд... [21].*

Ва ба тӯли рӯзгори ҷавонон ва наврасидагони абнои умаро гофил ва ҷоҳил монанд [36].

Пасванди -иш. Дар дарозии таърихи пайдоиш ва ташаккулу рушди забони тоҷикӣ пасванди **-иш** ҳамчун яке аз воситаҳои калимасозӣ бо сохтани калимаҳои нав дар ғановат бахшидани таркиби луғавии забон ҷойгоҳи хос касб кардааст. Дар осори классикӣ пасванди **-иш** дар забони порсии дарӣ гунаи **-иштро** доштааст. Ба назари забоншинос О. Қосимов дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин пасванд гунаҳои **-аш** ва **-ушро** низ дорад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ пасванди **-иш** дар калимасозӣ мавқеи вижаеро касб намуда, ба таври густурда ба кор рафтааст. Ин пасванд ба асоси замони ҳозираи феъл ҳамроҳ шуда, исми амал месозад. Ба назари забоншинос Қосимов О. дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 80 калима бо ин пасванд сохта шудааст. Дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ 40 калима ва дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ 11 калима бо ин пасванд сохта шудааст [43, 159; 66, 49; 128, 302].

Донишмандони форсу тоҷик дар осори худ, ки ба улуми адабӣ бахшидаанд, дар робита ба пасванди **-иш** баъзе андешаҳои худро иброз намудаанд. Чунончи, Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» дар охири сиғаи феъл ҳамроҳ шудан ва маънии масдар додани пасванди **-ишро** таъкид намудааст: «Ва он «шин»-е муфрад аст, ки дар авохирӣ (охирҳои) авомир (амрҳо) маънии масдар диҳад, чунонки «равиш»-у «диҳиш»-у «парвариш»» [143, 184].

Хоча Ҳасани Нисорӣ зимни шарҳу тавзеҳи қисматҳои исми масдари таркибӣ, ки онро ба ду қисм ҷудо намудааст (сиғаи мозии мутлақ ва сиғаи амр), дар робита ба калимасозии пасванди **-иш** чунин маълумотеро овардааст: «Дувум он аст, ки баъди сиғаи амр «шин»-и муъҷама дароранд ва харфи охири амрро мақсур хонанд, чун «дониш» ва «кӯшиш» ва «пӯшиш» ва ғайри он. Инро ҳосил билмасдар низ гӯянд [126, 131].

Пасванди **-иш** дар калимасозии исм ба таври густурда иштирок намуда, мавқеи вижаеро касб менамояд. Дар «Грамматикаи забони

адабии ҳозираи тоҷик» [1985] дар мавриди ин пасванд чунин гуфта шудааст: «Суффикси **-иш** серистеъмол, вале каммаҳсул аст. Вай аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал месозад: **хониш, хориш, таркиш, ситоиш, сабзиш, сӯзиш...** Дар исмҳое, ки суффикси **-иш** сохтааст давомнокии амал низ ифода меёбад» [23, 116]. Забоншинос Ш. Ниёзӣ ин пасвандро қадимтарин пасванди калимасоз зикр намуда, бар он андеша аст, ки **-иш** шакли дигаркардаи пасванди **-ишт (болиш// болишт)** аст. Дар «Шоҳнома» пасванди **-иш** бо асоси замони ҳозираи феъл васл шуда, ба воситаи он калимаҳои нав сохта шудааст. Дар «Шоҳнома» дар 80 маврид пасванди **-иш** бо асоси замони ҳозираи феъл пайваст шудааст [43, 78].

Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» пасванди **-иш** мавқеи махсусро ишғол намуда, Рашидуддини Фазлуллоҳ бо ин пасванд калимаҳои зиёде сохтааст. Вобаста ба мисолҳои пайдонамуда исмҳое, ки ин пасвандро гирифтаанд, номи ҳаракату амалро ифода мекунанд: супориш, парвариш, чунбиш, хоҳиш, навозиш, хониш, афзоиш, ранҷиш, намоиш, ситоиш, совиш, варзиш:

*...Ба зиёдати отифат ва **навозиши** махсус фармуд [56].*

*Чун худоишинос ва бониез буд, нахостӣ, ки бо падар ва аъмом **омезиш** кунад, чӣ эшон кофир буданд [56].*

*Ва кӯдакнро, ки тинҳон дошта буданд, дар урдуҳо ва хонаҳои умаро ва хавотини эшон, ки аз қавми тотор буданд, **парвариш** ёфтанд [83].*

*Ҷро ибтило ва **озмоиш** фармуд...[24].*

Шамси Қайси Розӣ доир ба вазифаҳои грамматикӣ ва вижагиҳои калимасозии ин пасванд чунин маълумотро овардааст: «Ва он «алиф»-у «ро» аст, ки дар авохирӣ баъзе афъол (феълҳо) маъноӣ масдарӣ диҳад, чунонки «рафтор»-у «гуфтор»-у «кирдор» ва дар баъзе калимот маъноӣ сифат диҳад, чунонки «куштор»-у «мурдор»-у «гирифтор»-у «хостор»-у «фурӯшор» [143, 181].

Пасванди -гар. Ин пасванд гунаи дигари пасванди **-гор** ба ҳисоб меравад. Ин пасванд низ дар забони форсии нав идома аз **gar//kar**-и

форсии миёна мебошад [98, 123]. Пасванди **-гар** дар шаклгирии исмҳои шахс ба кор рафтааст, ки бештари онҳо ифодакунандаи касбу кор ҳастанд. Чунончи:

...Ва пӯсти дуруст аз он кашода ва дамҳои оҳангарон сохта... [149].

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” Рашидуддини Фазлуллоҳ пасванди “**-гар**”-ро бо калимаҳои туркию муғулӣ низ ҳамроҳ намуда, калимаҳои нав сохтааст. Чунончи:

Овозаи ёгигарӣ ва фитнаи Наврӯз ба афвоҳ афтод [417].

Пасванди -ин /-гин. Ин пасванд дар калимасозии сифат ба кор меравад ва аз исмҳои маънӣ ва баъзан мушаххас сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба маънои решаи калима монанд ва доро буданро мефаҳмонад. Забоншинос С. Ҳалимов дар робита ба корбурди ин пасванд чунин гуфтааст: «Ин суффикс пас аз ҳамсадо дар шакли **-ин**, пас аз садонокҳо, баъди овози **ҳ** ва **го** пас аз **м** дар шакли **-гин** меояд» [130, 68]. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” пасванди **-ин** дар калимасозӣ фаровон истифода шудааст. Аз исмҳои модӣ сифатҳои нисбие месозад, ки аз ҷӣ сохта шудани онҳоро ифода мекунад. Чунончи:

*...Ва подшоҳи Хитой фармуда, то Ҳамбақой Қоонро ба мисмори оҳанин бар дарозгӯии **ҷӯбин** дӯзанд [80].*

Камоне заррин ёфтанд ва се тири заррин [56].

Аз таҳлилу баррасии тарзи калимасозӣ бо пасвандҳо дар асоси маводи «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ, ки яке аз беҳтарин намунаҳои насри таърихии форсии тоҷикӣ аст, метавон чунин натиҷаҳо бардошт:

Калимасозӣ ба воситаи пасвандҳо дар забони тоҷикӣ яке аз роҳҳои маъмул ва серистеъмол буда, дар сохтани вожаҳои нав нақши намоён доранд. Калимаҳои сохташуда бо ин роҳ дар “Ҷомеъ-ут-таворих” нишон медиҳад, ки калимаҳои сохташуда бо пасвандҳо дар мутуни классикии форсии тоҷикӣ имрӯз ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мустаъмал ҳастанд. Бешак,

калимасозӣ бо пасвандҳо махсусияти забони форсии классикиро маълум менамояд, ки шоирону нависандагони форсу тоҷик бо ин роҳ таркиби луғавии забонро дар тӯли зиёда аз ҳазор сол ҳамвора бою ғанӣ мегардониданд. Рашидадини Фазлуллоҳ зимни сохтани калимаҳои сохта аз равиши калимасозии маъмулии форсии тоҷикӣ, ки пеш аз ӯ ва дар замони ӯ маъмул буд, моҳирона истифода кардааст.

3.3. Калимаҳои мураккаб дар “Қомеъ-ут-таворих”

Забон, ки аз ҷумлаи ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, ҳамвора баробари тараққиҳои ҷамъият инкишоф меёбад, захираҳои луғавии он тадриҷан зиёд мешавад, калимаҳои дар он мавҷуда илова ба маъноҳои дошташон дорои семантикаи нав мегарданд. Вале азбаски тамоми навигарии дар забон рӯйдодаро танҳо бо ёрии захираҳои дар тӯли асрҳо дар ихтиёри он вучуддошта ифода намудан ғайриимкон аст, аз ин рӯ, зарурате пеш меояд, ки чунин тағйироти бавуқӯъомада тавассути сохташавии калимаҳои нав баён карда шавад, яъне маҳз ба воситаи калимаҳои нави сохтаву мураккаб, ки онҳо тибқи талаботи қонуниятҳои дохилии забон ба вучуд меоянд, дигаргуниҳои иҷтимоӣ, инкишофи хоҷагӣ, илму маданиятро метавон инъикос намуд. Ин аст, ки аз замони қадим то имрӯз шоиру нависандагон баробари истифодаи калимаҳои дар таркиби луғавии забон мавҷуда боз худ вожа ва ибораву ифодаҳои камназир сохтаанд. Шоирону нависандагони классики форсу тоҷик дар баробари вожасозии вандӣ ба таври фаровон аз тарзи мураккаби вожасозӣ низ кор гирифтаанд.

Тарзи калимасозии мураккаб яке аз роҳҳои муҳимтарин ва серистеъмолтарини калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Ин роҳи калимасозӣ, яъне бо роҳи ба якдигар ҳамроҳ кардани калимаҳо дар забони тоҷикӣ хеле инкишоф ёфтааст. Калимаҳои мураккаб барои кӯтоҳу муъҷаз ифода кардани фикр мусоидат мекунанд,

зеро калимаҳои мураккаб на танҳо ибораҳо, балки ҷумлаҳо низ иваз карда метавонанд. Ин усули калимасозӣ барои рушду инкишофи забони тоҷикӣ аҳамияти бағоят калон дорад.

Тарзи калимасозии мураккаб яке аз қадимтарин ва сермаҳсултарин равиши калимасозӣ дар таърихи забони тоҷикӣ махсуб мешавад. Ҳанӯз ин тарзи калимасозӣ дар забони форсии бостон мустаъмал буд, ки намунаҳои онро дар осори хаттии форсии бостон мебинем. Ин қолаби калимасозӣ дар забони форсии миёна низ идома пайдо мекунад, ки «мисоли он теъдоди фаровони вожаҳои мураккаб дар осори ин давра мебошад» [98, 143]. Дар давраи нави забони форсӣ тарзи калимасозии мураккаб густариш пайдо намуда, яке аз роҳҳои ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ гардид. Густурдагии ин қолаби калимасозӣ дар се давраи таърихии забон боис шуда, ки муҳаққиқони зиёд ба таҳқиқи калимасозии мураккаб дар ҳар як давраи муайян [дар забони форсии миёна Саймиддинов 2001; дар забони форсии нав Чхеидзе 1969; Пейсиков 1973; Амонова 1982; Байзоев 2007; Касимов 2016 ва диг.; дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ Ниёзӣ 1956; Муҳаммадиев 1966; Рустамов 1981 ва диг.] пардохтаанд. Ҳамчунин ин қолаби калимасозӣ аз назари шевашиносони тоҷик низ дур намондааст [ниг. ба Расторгуева 1954; Саидова 1965; Ҷӯраев 1975; Маҳмудов 1978; Муруватов 1979; Раҳматуллозода 2016 ва диг.].

Дар бештари пажӯҳишҳои забоншиносӣ, ки аз ҷониби забоншиносони тоҷик ба анҷом расидааст, калимаҳои мураккабро аз рӯйи алоқа ва муносибати ҷузъҳои он ба ду гурӯҳ – калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ ҷудо намудаанд [30, 159]. Дар бархе аз пажӯҳишҳо калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ бо истилоҳи копулятивҳо (*copulativa*) ва детерминативҳо (*determinativa*) ном бурда шудаанд [ниг. ба Чхеидзе 1969, 75-85; Саймиддинов 2001, 144-146; Касимов 2016, 99-101; Байзоев 2016, 126-128]. Дар забоншиносии Эрон

бошад, онҳоро ба исмҳои мураккаби озод ва мураккаби вобаста ҷудо намудаанд [61, 180].

Дар забоншиносии тоҷик калимасозӣ, бахусус тарзи калимасозии мураккаб бештар дар доираи ҳиссаҳои ҷудогонаи нутқ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Чунончи, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] ин навъи калимасозӣ дар доираи ҳиссаҳои ҷудогонаи нутқ шарҳ дода шудааст.

3.3.1. Калимаҳои мураккаби пайваст

Ин навъи калимаҳои мураккаб аз ду ҷузъ таркиб ёфта, муносибати байни ҷузъҳо баробар аст, яъне меъёри асосии фарқ қардани калимаҳои мураккаби пайваст аз он иборат аст, ки дар онҳо калимаҳои содаи таркиби калимаҳои мураккаб дар муносибати байниҳамӣ мавқеи баробар доранд, вале ин хусусият дар калимаҳои мураккаби тобеъ ба назар намерасад.

Дар «Ҷомеъ-ут-таворих» калимаҳои мураккаби пайваст фаровон истифода шудааст. Онҳо аз рӯи навъи алоқаи ҷузъҳояшон гуногун буда, дар насри таърихии муаллиф ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ ҷаҳор роҳи сохта шудани исмҳои мураккаби пайваст дида мешавад [23, 42].

Калимаҳои мураккабе, ки бо роҳи такрор шудани ҳамон як калима сохта шудаанд. Ин тарзи калимасозӣ маъмултарин ва серистеъмолтарин навъи калимасозии мураккаби пайваст дар забони адабии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Калимаҳои мураккаби пайвасте, ки бо роҳи такрор ба вуҷуд омадаанд, дар муқоиса бо забони адабӣ дар забони гуфторӣ ва гӯйишҳо бештар қорбурд доранд. Чунончи, муҳаққиқ С. Раҳматуллозода зимни таҳқиқи ин тарзи калимасозӣ дар гӯйишҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ миқдори зиёди калимаҳои мураккаби пайвастро овардааст, ки бо такрор сохта шудаанд [81, 130]. Ба тӯфайли гӯйишҳо ин навъи калимаҳои мураккаби пайваст ба забони адабии тоҷикӣ ворид мешаванд. Доираи истеъмоли ин гурӯҳи исмҳои мураккаби пайваст

монанди забони адабии ҳозираи тоҷик дар насри муаллиф он қадар сермаҳсул набуда, хеле кам ба назар мерасад.

Дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” асосан, калимаҳои мураккабе, ки дорои миёнванд (инфикс)-и “о” ва “у” мебошанд, ба назар расид, ки он ҳам андак аст.

Ба воситаи миёнвандҳо сохта шудани калимаҳои мураккаби пайваст дар таърихи забони адабии тоҷикӣ мавқеи хос доштааст. Агар назаре ба фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикӣ кунем, мебинем, ки миёнвандҳои “о” ва “у” аз диди фарҳангшиногон асримиёнагии форсу тоҷик дур намондааст. Муаллифони фарҳангҳои форсии тоҷикӣ миёнвандҳои “о” ва “у”-ро ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ дар муқаддимаи фарҳангҳои худ шарҳи дастурӣ дода ва вазифаҳои онҳо бо тартиб овардаанд. Чунончи, муаллифи “Фарҳанги Рашидӣ” зимни шарҳи вазифаҳои ҳарфи “алиф” миёнванди “о”-ро “алифи иттисол” гуфтааст. Ба вазифаи миёнванд омадани “алифи иттисол” (миёнванди “о”)-ро чунин қайд намудааст: “Ва чун дар миёни ду калима воқеъ шавад, барои иттисоли маънии калимаи аввал ба калимаи сонӣ бошад, чун лаболаб, молмомол...” [155, 15].

Дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» миёнванди «о» ва «у» чунин мавридҳои қорбурд дорад:

Низомиддин Яҳё аз вилояти Байҳақ бирасид... боргоҳу саронарда ва фаршу авонӣ ва астуруну шутурон овард [234].

Яке аз муридони гуфт: Эй дарवेशи бесаруноӣ, ҳарзадари туро чӣ ҳадди он бошад, ки бо шайх муқобара кунӣ [724].

Илова ба фарҳангҳои тафсирий, донишмандон ва адабиётшиносони гузаштаи форсу тоҷик, ки асарҳои илмӣ адабиётшиносӣ навиштаанд, кӯшиш намудаанд, ки баъзе аз масъалаҳои забоншиносиро низ дар он ҷой диҳанд. Вазифаҳои дастурии миёнванди “о” аз назари донишмандони адабиётшиносии форсу тоҷик низ дур намондааст. Чунончи, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар робита ба миёнванди “о” дар “Чаҳор

гулзор” чунин гуфтааст: «Фарқ дар миёни «алиф»-и робита ва «алиф»-и атф (садонок ё миёнванди «-о-») ҳамин аст, ки «алиф»-и робита дар миёни ду феъл ва ду исм, ки як қисм бошад, меояд. Ва «алиф»-и атф дар миёни ду исм ва ду феъл, ки аз ду қисм бошад, воқеъ мешавад ва маънии «вов»-и атф (садонок ё миёнванди «-у-») пайдо менамояд, чун шабонарӯз, саропо, такодав ба маънии шабурӯз, такупӯ, сарупо, такудав» [126, 20].

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” низ исмҳои мураккаби пайваст бо миёнванди “-о-” сохта шудаанд. Ин гуна исмҳои мураккаб аз такрори асоси замони ҳозираи феъл бунёд ёфтаанд. Чунончи:

*... Як шабонарӯз **кашокашӣ** карданд, Кайқубод гурехт [42].*

*Як рӯз Темурхоҷа ва Манос маслиҳат карда, нисфи шаб карда, ба лашкари фӯлод **шабохун** заданд, то субҳ кашокашӣ карданд [43].*

*... Ҷангу **кашокашӣ** карданд, ки аз ҳад фузун ва аз андоза берун... [54].*

Ин қабил калимаҳои мураккаб аз пайвасти феъл бо миёнванд, асоси замони ҳозираи феъл ва пасванд низ сурат баста метавонанд:

*Охир ба якдигар **ҷафсокашӣ** карданд [87].*

Аз зафри сохтаю исм исми замон сохта мешаванд:

*... Чунон ҷанг карданд, ки аз хуни одам замин ранг шуд, як **шабонарӯз** кашокашӣ карданд (68).*

Миёнванди “у” дар забони форсии нав идома аз **ud**-и форсии миёна аст [61, 180], ки то имрӯз идома пайдо кардааст. Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ ин миёнванд низ мавқеи муҳим доштааст. Фарҳангниорону донишмандони гузаштаи форсу тоҷик дар фарҳангро ва асарҳои илмии худ ин миёнвандро низ шарҳу тафсир намудаанд. Муаллифи “Фарҳанги Рашидӣ” зимни шарҳи дастурии забони тоҷикӣ ҳарф (овоз)-ҳои тоҷикиро ҳамчун воҳиди хурдтарини забон шарҳу тафсир намудааст. Қайду эзоҳи муаллифи “Фарҳанги Рашидӣ”, махсусан, дар бораи “вов” ҷолиби таваҷҷуҳ аст. ӯ мегӯяд: “Ва бояд донист, ки ҳарфи “вов” хоҳ дар охир, хоҳ дар васат бувад, агар моқаблаш заммаи холис бошад, “вов”-и маъруф гӯянд ва агар холис

набошад, маҷхул хонанд. Ва низ бояд донист, ки “вов”-е, ки мактуб шавад ва ба талаффуз дарнояд, се қисм аст: аввал он ки маҳз барои баёни замма аст ва итмоми лафз, зеро ки алфоз кам аз ду ҳарф набувад: аввал – мутахҳарик; дуюм – сокин ва он дар се ҷо аст: баъд аз “то”, “дол” ва “чим”, чун ту, ду, чу; дуюм – “вов”-е, ки ҷамъи онро маъдула ном кардаанд, бад-он ҷиҳат, ки аз он удул намуда, ба ҳарфи дигар мутакаллим мешавад ва на як ба талаффуз дарнамеояд ва баъзе онро “вов”-и ишмоми замма гӯянд, бад-он ҷиҳат, ки ин “вов” баъд аз “ҳо”-и мафтӯҳа нависанд, то маълум шавад, ки фатҳи ин холис нест, балки бӯе аз замма дорад. Ва гоҳе ба тариқи нудрат мазмун ва мақсур низ ояд, чун хвеш, ки мақсур аст ва чун хуҳал ва хуҳала, ки мазмум аст. Ва ин “вов” бар ду гуна аст: яке он ки баъд аз “вов”и алиф бошад, чун хвоб ва хвоча ва Хворазм ва монанди он; дуюм он ки баъд аз “вов” яке аз ин ҳуруфи ҳаштгона бошад: дол, ро, син, шин, нун, хо, ё чун худ, хур, хуз, хуст, хуш, хуҳала, хвела. Ва хурд, ки маънии кӯчак аст, бе “вов” нависанд ва бо калимаи мазмум қофия кунанд. Сеюм, “вов”-и атф аст ва он дар миёни ду феъл дарояд, чун рафтуомад, нишастубархост, ё дар миёни ду исм, чун Муҳаммаду Маҳмуд ва хонаву боғ” [155, 23]. Тавре мебинем, ин донишманди луғатшинос ҳарфи “вов”-ро ҳам шарҳи фонетикӣ имлоӣ ва ҳам шарҳи дастурӣ дода, бо тартиб вазифаҳои онро бо мисолҳо нишон додааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки муаллифи “Фарҳанги Рашидӣ” “вов”-и атф гуфта ҳам миёнвади “-у-” ва ҳам пайвандаки пайваस्तкунандаи “-у”-ро дар назар дорад. Чунончи, дар мисолҳои овардаи \bar{u} – рафтуомад, нишастубархост миёнванди “-у-” буда, дар мисоли Муҳаммаду Маҳмуд ва хонаву боғ пайвандаки пайваस्तкунандаи “-у” мебошад.

Дар асар бо ин миёнванд низ исмҳои мураккаби пайваст шакл гирифтаанд:

*...Чунон воҳима шуд, ки ҳеҷ кас ба якдигар **рафтуомад** накарда... [103].*

Миёнванди “-у-” дар муқоиса бо миёнванди “-о-” доираи корбурдаш васеъ аст.

Калимасозии мураккаб тавассути миёнвандҳо имконияти васеи забони тоҷикиро бо ин усул нишон медиҳад. Пеш аз ҳама, ин усули калимасозӣ дар доираи як ҳиссаи нутқ маҳдуд намегардад, ҳиссаҳои гуногуни нутқ – исм, сифат, зарф бо ин усул калимаҳои нав месозанд. Дуюм, зимни аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ калимаи нав сохтан семантикаи хеле бой доранд, ба мисли калимаҳои мураккаби такрор семантикаашон маҳдуд нест.

Бо роҳи такрор сохта шудани калимаҳои мураккаби пайваст дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” каммаҳсул мебошад. Ба тарзи такрор омадани исм нишондиҳандаи фаровонии предмет аст, вале «агар як калима дар ибора ва ё ҷумла такрор ёфта бошад, ҳама вақт ҷамъро ифода кардан намегирад, вазифаи он пеш аз ҳама вобаста ба мавқеи ҳамон калима мебошад» [94, 30]. Мо аз асар чунин калимаҳои мураккаби пайвастро пайдо намудем, ки бо роҳи такрор сохта шудаанд:

*Зуд маро **пора-пора** кунед [154].*

*Се навбат **ӯро** ғорат карданд **фавҷ-фавҷ** лашкарро ҷиҳати ғорат мегузоштанд ва бар ақби **ӯ** мерафтанд [68].*

*Ҳукамо ва мунаҷҷимон ва арбобони дониш ва асҳоби тавориҳ, аҳли адён аз аҳли Хитойю Мочин ва Ҳинду Кашир ва Тибету Ўйғур ва дигар ақвоми атроку аъроб ва афранҷ дар бандагии ҳазрат осмони шуқуҳ **гурӯҳ-гурӯҳ** муҷтамеанд [7].*

Ба ин тариқ, дар ин асар бо роҳи пайваст сохтани калимаҳои мураккаб мавқеи муайян дорад. Калимаҳои мураккаби пайвасти ин асар мисли забони адабии ҳозираи тоҷикӣ калимаҳои умумистеъмол ва фаҳмо ҳастанд.

Ҳамин тариқ, аз баррасии маводи гирдомада метавон чунин натиҷа гирифт, ки ин усули калимасозӣ дар таърихи забони адабии тоҷикӣ серистеъмол будааст, ки намунаашро дар асоси мисолҳои ба

дастовардаамон аз “Ҷомеъ-ут-таворих” дидем. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ин равиш идома пайдо кардааст. Доираи имкониятҳои ҳиссаҳои гуногуни нутқ дар калимасозии мураккаби пайваст як хел нест. Маводи гирдовардашуда нишон медиҳад, ки исмҳо нисбат ба дигар усулҳои калимасозӣ дар калимасозии мураккаби пайваст имкониятҳои фаровон доранд.

3.3.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ

Яке аз маъмултарин ва серистеъмолтарин усули калимасозӣ дар забони форсии классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тарзи сохташавии калимаҳои мураккаби тобеъ маҳсуб меёбад. Ин усули калимасозӣ дар забони форсии нав идома аз забони форсии миёна аст. Бинобар пажӯҳиши муҳаққиқи забони форсии миёна Д. Саймиддинов ин равиш дар забонҳои эронии бостон низ маъмул будааст: “Равиши мазкур бар пояи қолабҳои бунёдии эронии бостон дар забони форсии миёна идома ва густариши бештар пайдо кардааст” [98, 146].

Гурӯҳи калони калимаҳои мураккабро дар “Ҷомеъ-ут-таворих”, чун умуман дар забони форсии нав, калимаҳои мураккаби тобеъ ташкил медиҳанд. Дар ин маврид яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни ҷузъҳо мушоҳида мешавад. «Дар исмҳои мураккаби тобеъ муносибати гуногуни ҷузъҳо: атрибутивӣ, объективӣ, субъективӣ, ҳолий мушоҳида мешавад» [94, 144]. Дар бархе аз пажӯҳишҳои забоншиносӣ калимаҳои мураккаби тобеъро бо истилоҳи байналмиллалии детерминатив низ ном бурдаанд.

Доир ба тарзу воситаҳои сохта шудани калимаҳои мураккаби тобеъ дар доираи ҳиссаҳои гуногуни нутқ пажӯҳишҳои забоншиносӣ шуда, рисолаю мақолаҳои илмӣ ва китобҳо таълиф шудаанд. Рисолаи забоншинос Ш. Рустамов [1972] ба калимасозии исм бахшида шуда, дар як боби он калимасозии калимаҳои мураккаби тобеъ таҳлил гардидааст ва ин рисола дар забоншиносии тоҷик дар робита ба исмҳои мураккаб,

ба хусус исмҳои мураккаби тобеъ аз сарчашмаҳои муътамад ба шумор меравад.

Бисёр масъалаҳои мубрам ва баҳсноки ин навъи калимасозӣ дар корҳои илмие, ки солҳои охир таълиф шудаанд, мавриди баррасии забоншиносон қарор гирифтааст [ниг. Касимов 2016; Байзоев 2016; Раҳматуллозода 2016].

Таҳлили муқоисавии исмҳои мураккаб ва ибораҳо нишон медиҳад, ки бисёре аз калимаҳои мураккаб дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд. Забоншиносон ҳаминро ба назар гирифта, ин тарзи калимасозиро бо унвони калимасозии синтаксисӣ, калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ ном бурдаанд [94, 58-60]. Ин ҳолат дар исмҳои мураккабе, ки ҷузъҳои муносибати муайянкунандагӣ доранд, равшан зоҳир мешавад. Исмҳои мураккаби тобеъ аз ҷиҳати муносибати ҷузъҳои ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: 1) калимаҳои, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мебошад; 2) калимаҳои, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи он аст.

Барои возеҳу равшан таҳлил ва баррасӣ намудани калимаҳои мураккаби тобеи “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” мо онҳоро ба чунин гурӯҳҳо гурӯҳбандӣ намудем:

1. Исмҳои мураккаби тобеъ;
2. Сифатҳои мураккаби тобеъ.

3.3.2.1. Исмҳои мураккаби тобеъ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тарзи тобеи калимасозӣ сермаҳсултарин роҳи калимасозии исм ба шумор меравад. Ин навъи калимасозӣ дар таърихи забони форсии тоҷикӣ таърихи куҳан дорад. Қолабҳои мушаххаси худро доштани ин навъи калимасозӣ далели он аст, ки он шакли худро хеле барвақт гирифтааст. Забоншинос Ш. Рустамов дар пажӯҳишаш – «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [1972] чор роҳи калимасозии исмҳои мураккаби тобеъро нишон додааст:

1. Аз ибораҳои исмии изофӣ: соҳибхона, модарарӯс, сарлашкар, шарикдарс.
2. Аз ибораҳои исмии ғайризофӣ: ошхона, зебосанам, тангкӯча.
3. Аз ибораҳои феълӣ: ошпаз, соатсоз, сарбанд, дудкаш, тангкӯча ва ғайра.
4. Аз феълҳои таркибӣ: коркард, нишондод, чамъбаст, қарордод [93, 61].

Рашидуддини Фазлуллоҳ барои риоя намудани назокати сухану фасоҳати маънӣ ва сареху муъҷаз ифода кардани андешаҳои ва ҳамзамон содаву равон, балиғу фасеҳ, ҷаззобу дилҷасп баромадани забони насри таърихияш аз ин қолабҳои калимасозӣ ҳеле моҳирона баҳрабардорӣ намудааст.

Заминаи асосии калимаҳои мураккаб воҳидҳои наҳвӣ, пеш аз ҳама, ибора мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат калимасозии исмҳои мураккаб масъалаи муносибати исмҳои мураккаб ва ибораҳоро ба миён мегузорад. Аз ибораҳои изофӣ бунёд гардидани калимаҳои мураккабро муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” таъкид намудааст. Муҳаммади Ғиёсиддин дар робита ба ин чунин менависад: «Ва бояд донист дар калимае, ки охири он мухтафӣ бошад, вақти изофат ва тавсиф онҳоро ба ҳамзаи мулайяна бадал кунанд, чун хӯшаи гандум ва бодаи соф ва гоҳе бинобар тахфифи калом музофилайҳоро бар музоф муқаддам наоянд, дар ин сурат касраи музоф ҳазҷ созанд ва ин услубро изофати билқалб номанд ва баъзе изофати мақлубӣ гӯянд, чунон ки: аврангзеб, яъне зеби авранг ва начҷорписар, яъне писари начҷор ва некмард, яъне марди нек ва ҷаҳонподшоҳӣ, яъне подшоҳии ҷаҳон ва гардунофтоб, яъне офтоби гардун ва гулоб, яъне оби гул» [170, 69].

Ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб, ки дар онҳо афтодани бандаки изофӣ мушоҳида мегардад ва ҷузъи дуюм эзоҳдиҳандаи ҷузъи якум аст, ҳам дар забони осори классикӣ ва ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нисбатан сермаҳсул аст. Бояд тазаккур дод, ки «дар калимасозии факки изофат ҳама

гуна ибораҳо истифода намешаванд. Бо ин роҳ танҳо аз ибораҳои изофӣ исми мураккаб ба амал омадааст, ки онҳо барои ифодаи як мафҳум ва бо як зада талаффуз шудан имконият пайдо кардаанд» [94, 146].

Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” исмҳои мураккаби тобеъ корбурди фаровон доранд, ки дар қолабҳои зерин сохта шудаанд:

1. **Исм+исм.** Ин қолиб пурмахсултарин қолаби исмҳои мураккаби тобеъ буда, дар забони тоҷикӣ бештарини исмҳои мураккаби тобеъ маҳз дар ҳамин қолаб шакл гирифтаанд. Исмҳои мураккабе, ки дар ин қолаб сохта шудаанд, номи шахс, касбу кор, машғулият ва мафҳумҳои сиёсӣ иҷтимоиро ифода мекунанд. Чунончи:

*Ҳар рӯз як **охубара** оварда ба тарбияи Манос машғул шуданд [51].
...Моҳ ба **Маширикзамин** рафт [35].*

*...Тарёқи форигро ба **дӯғоб** ҳамроҳ карда, ба даҳони Манос рехтанд [151].*

Исмҳои хона ва ҷо бо исмҳо омада, исми макон месозанд. Дар ин гурӯҳ исмҳои мураккаб ҳам ҷузъи тобеъ дар аввал ва ҷузъи асосӣ дар ҷойи дувум ҷойгир мешавад:

*Баъд аз он ҳазрати Имом инҳоро ёфта гирифта, ба гори **ибодатхона** гирифта рафтанд [133].*

*Гурҳон ба Мингҷубор рафта ба Хитой ҳамроҳ шуда, лашкарҷоро гирифта [220]. ...Ҷумла дар зери **рӯдхона**ҳое менишастанд... [76].*

*То поёни кӯҳ, ки рӯдхонаи бузург аст, **чандон чаҳорпой** бойистодӣ, ки замин аз суми эшон пур шудӣ, гуфтӣ тамом ҷамъ аст [175].*

Калимаи мураккаби “**рӯдхона**” дар забони муосири тоҷикӣ доираи истеъмоли васеъ надошта бошад ҳам, ҳар ду ҷузъи он калимаи аслии тоҷикианд ва калимаи макур дар асар ба маъноҳои дар боло ишорашуда ба кор рафтааст.

Исм+шумора: Бо ин қолаб дар асар чунин калимаи мураккаб сохта шудааст:

Чаҳорпоён ҳамаи сероб гаитанд... [63].

Калимаи “**чаҳор**”, ки ба маънои адади маълум, ки баъд аз се ва пеш аз панҷ меояд, чор (542), тафсир шудааст, якҷо бо калимаи мустақилмаънои “**пой**” ба маънои узви бадани инсон ва ҳайвон, ки воситаи рафтан аст ва бадан дар болои онҳо қарор гирифтааст (104), калимаи мураккаби “**чаҳорпой**”-ро ташкил додааст ва маънои чаҳорпой чорпо, чорво, ҳайвоне, ки чаҳор пой дорад, ҳамчун асп, гов, хар, шутур *ва ғ.* (542) мебошад, ки имрӯз низ дар ҳамин шакл мавриди истеъмол қарор дорад.

...Чун шумо ду бародари якдил набоед, Улуси Ноймонро...ба кӣ месупоред? [125].

Калимаи “**якдил**” мураккаб буда, чузъи якуми он вожаи “**як**” аст, ки ба маънои шумораи миқдорӣ адади аввалин (681) шарҳ ёфта вожаи сермаънои “**дил**” ба маънои узви марказии низоми гардиши хуни одам ва ҳайвон, ки ҳаракати хунро идора мекунад, қалб (446) шарҳ ёфтааст ва худи вожаи “**якдил**” ба маънои ҳамфикр, муттафиқ, муттаҳид; якдил шудан: муттаҳиду муттафиқ шудан (682) тавзеҳ ёфтааст ва дар матни асар низ ба ҳамин маъно ба кор рафтааст.

...Бо як соҳибдавлат кучо баробар тавонад буд [179].

Исм+асоси замони ҳозираи феъл: Дар таърихи забони адабии тоҷикӣ бо ин қолаб сохта шудани исмҳои мураккаб маъмул ва серистеъмол будааст. Ин вижагӣ махсуси забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ мебошад. Чунончи, дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ” [1985] дар робита ба ин чунин гуфта шудааст: “Аз исму асоси замони ҳозираи феъл қариб ҳамаи хелҳои исм сохта мешаванд, вале исмҳои ифодакунандаи исмҳои шахс гурӯҳи асосиро ташкил медиҳанд. Онҳо шахсро аз рӯи ихтисос, касбу кор ва машғулият ифода мекунанд” [23, 124]. Дар насри

таърихии Рашидуддини Фазлуллоҳ низ ин қолаб пурмаҳсултарин қолаби калимасозии исмҳои мураккаб ба ҳисоб меравад. Аз исму асоси замони ҳозираи феъл исми мураккаби тобеъ сохта шудааст. Дар ин сурат чузъи тобеъ исм ва чузъи асосӣ феъл муносибати объекту амалро ифода мекунад:

Писари туркони малик Алибекро ҳама сардор нишон дода, бо номи Алӣ тобеъ карданд [22].

Се роҳзан ба дасти ҳар кадом найзадор ба як шамшер азми куштан шуданд [109].

Агар саҳву хато воқеъ шавад, ба дӯсто арзи мо ин, ки ба қаламтарош афв тарошида ислоҳ дода шавад [126].

Исм+сифат. ...Агар *тандуруст* бошем, ба ҳам расем... [125].

Калимаи “тандуруст” мураккаб буда, аз чузъҳои “тан” ба маънои бадан, ҷисм ва “дуруст” ба маънои хуб, солим, сиҳат; муқобили бемор шарҳ ёфтааст.

Сифат+исм. Яке аз қолабҳои маъмули калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ аз сифат ва исм сохтани калимаҳои мураккаб мебошад. Дар насри таърихии Рашидуддини Фазлуллоҳ дар ин қолаб исмҳои мураккабе сохта шудаанд, ки маъниҳои гуногунро мефаҳмонанд. Зикр кардан бомаврид аст, ки бунёди бештари ин қабил исмҳои мураккаб ибораи изофист. Чунончи, дар «Ҷомеъ-ут-таворих»:

Анвои иртифооти гармсер ва сардсери шитавӣ ва сайфӣ бар ин насақу минвол шарҳ дода [452].

3.3.2.2. Сифатҳои мураккаби тобеъ

Яке аз роҳҳои калимасозии забони адабии тоҷикӣ ба ҳам васл гардидани решаҳо ва асосҳо мебошад. Дар натиҷаи мураккабшавии сохти калима воҳидҳои луғавии дорои маънои нав зухур мекунанд. Калимаҳои мураккаб аз рӯйи қонуниятҳои таърихан вучуддошта амал мекунанд ва калимаҳои таркибёбанда дар забон аз рӯйи ҳамон қолабҳои маъмулии таърихан ташаккулёфта сохта мешаванд.

Сифтаҳои мураккаб бо роҳи ҳамроҳ кардани ду ва зиёда калимаҳо сохта мешаванд. Калимавааслшавӣ воситаи асосии ташаккулёбии сифатҳои мураккаб ба шумор меравад. Сифатҳои мураккабро аз рӯи муносибати байни ҷузъҳои он ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: сифатҳои мураккаби пайваст ва тобеъ [ниг. ба 23, 145; 106, 71]. Усули калимасозии сифатҳои мураккаби пайваст дар забони тоҷикӣ каммаҳсул буда, тарзи сохтани сифатҳои мураккаби тобеъ бошад серистеъмол ва сермаҳсул аст [ниг. ба 23, 145].

Сифатҳои мураккаб бо роҳи ҳамроҳ кардани ду ва зиёда калимаҳои мустақил фақат бо алоқии тобеъ – детерминативӣ сохта мешаванд. Сифатҳои мураккаби тобеъ намуди сермаҳсул ба шумор мераванд. Дар китоби «Ҷомеъ-ут-таворих» бештар сифатҳои мураккаби тобеъ корбаст шудаанд. Онҳо чунин қолаб доранд:

а) аз исму исм. Ин қолиб дар забони тоҷикӣ аз қолабҳои сермаҳсули тарзи мураккаби калимасозии сифат доинста шудааст ва сифатҳои мураккаби зиёде дар ин қолаб сохта шудаанд. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” низ ин тарзи калимасозии сифат сермаҳсул аст ва сифатҳои мураккаби зиёдеро пайдо намудем, ки дар ин қолаб шакл гирифтаанд.

Он гулом бозвор ба тамаи он кабки хиромон дар риёзи ҷамолаи камари гумроҳӣ баста [523].

Ин калима ду зинаи калимасозиро тай кардааст. Аввал аз ду исм калимаи гумроҳ сохта шудааст ва баъд дар зинаи дуюм аз калимаи гумроҳ бо пасванди -й вожаи гумроҳӣ ба вучуд омадааст, ки калимаи мураккаби пасванддор аст.

Баъд аз он рӯзе сармаст буд, дастзанон ва пойкубон дар пеши Алтонхон рафт ва риши ӯ бигрифт ва бо вай музлат кард [191].

Бахтёре шаҳсавор ва динпарваре шахрёрӣ мамолик... [4].

Ӯ яке саховаттабъе ва мурувватзоте буд [151, с. 44].

б) аз сифату исм. *Моли беандоза аз нуқуд ва ҷавоҳир ва ҷомаҳои гаронмоя базл кард [327].*

Ба камоли қудрати хеш батни поки Олонқуро садафи дурри гаронмоя ва худи Чингизхон гардонид [170].

Дар баъзе адвор одамиён баландқад, азимулҷусса ва касирулумр буданд [187].

Ҳалокухон ба воситаи ҳодисаи Манқуқоон ва булғоқи Ариг Буқо мунқабизхотир буд [342].

Чун яксола шуд, бағоят покиза ва хубсурат буда... [48].

...Ва подшоҳи Хитой фармуда, то Ҳамбақой Қоонро ба мисмори оҳанин бар дарозгӯши ҷӯбин дӯзанд [80].

Калимаи мураккаби “дарозгӯш” аз ду ҷузъ, “дароз” ба маънои дорои тӯл ва ё баландии зиёд; тавил, муқобили кӯтоҳ [ФТЗТ, 417] ва “гӯш” ба маънои узви шунавоии инсон ва ҳайвон, узви ҳисси сомеа, ки дар сар воқеъ аст [ФТЗТ, 357], шарҳ ёфтааст. Калимаи “дарозгӯш” дар луғат ба маънои дорои гӯши дароз. 2. *мач.* хар, маркаб. 3. *мач.* харгӯш [ФТЗТ, 417], шарҳ ёфтааст ва дар асар ҳам ба ҳамин мазмун ба кор рафтааст.

Калимаи “нек” ба маънои хуб, нағз, хуш, бахайр; муқобили бад: [ФТЗТ, 906] ва калимаи “ном” ба маънои калимае, ки барои муайян кардани касе ё чизе махсус шудааст, исм, [ФТЗТ, 930] шарҳ ёфтааст. Ин ду калима якҷоя калимаи мураккаби “некном”-ро ташкил додаанд, ки ин вожа ба маънои касе, ки номаш ба некӣ машҳур аст; муқобили бадном омадааст ва “некномӣ” ба маънои соҳиби номи нек будан, ба хубӣ ном баровардан [ФТЗТ, 907] аст, ки дар асар ба таври зайл истифода шудааст:

...Ҳар як ному куният ва роҳи худ донанд, то мӯҷиби собити давлат ва давоми некномии эшон бошад [57].

Калимаи мураккаби “қавихол” аз ду ҷузъи мустақилмаъно таркиб ёфтааст, ки ҷузъи аввали он “қавӣ” ба маънои устувор,

мустаҳкам ва “ҳол” ба маънои аҳвол, вазъият (ФТЗТ 2010, 510) ва калимаи “қавиҳол” ба маънои давлатманд, ғанӣ. 2. пуриқтидор, зӯр, бақувват (ФТЗТ 2010, 652) маънидод шудаанд. Ин калима ба маънои ишорашуда дар асар истифода шудааст:

*...Ва ин қавм лашқаре бисёру азими ҷангӣ ва **қавиҳол** будаанд ва синфе аз муғуланд [93].*

в) аз исму асоси замони ҳозираи феъл: Яке аз қолабҳои маъмули калимасозии сифатҳои мураккаби тобеъ аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл сохтани калимаҳои мураккаб мебошад. Аз рӯи маводи ғирдовардаи мо сифатҳои мураккабе, ки аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл бунёд гардидаанд, пурмаҳсул мебошанд. Дар “Ҷомеъ-ут-таворих” дар ин қолаб сифатҳои мураккабе сохта шудаанд, ки маъниҳои гуногунро мефаҳмонанд.

*Аз ғурдони **сафшикан** ва далерони **шерафкан** ба ҳарби Мухтор фиристоданд [274].*

*Атроки **сахронишин**, ки тамомот аз паси чаҳор писари дайб ё қавӣ ... хонанд [78].*

*...Дувум ақвومه, ҳам аз ҷамоати **сахронишинон**, ки бо ин ақвоми мазкур, ки ба тозагӣ номи эшон муғул гашта монанд шуданд [83].*

*Шарори оташсони **обдораи** чун бод, хок аз диёри ашрори рӯзгор баровард ва садамоти ғурзи қалъагушой ва зарботи шамшерихунрезаи хону мони аҳли туғён зеру забар кард [214].*

*Дар ойинаи замири мубораки мунираи, ки бетаклиф ҷоми **гетинамои** олами ирфон ва таҳқиқ аст [214].*

г) аз шумора ва исм. Ин қолаб низ на он қадар сермаҳсул буда, бо он дар «Ҷомеъ-ут-таворих» чунин сифатҳои мураккаб шакл гирифтаанд: **сесола, садсола, яксар, нимхоб, ниммаст.**

*Овози ӯ монанди садоест, ки бар осмон равад ва панҷаи ӯ мисли панҷаи хирси **сесола** аст [196].*

Писаре ҳашиг-нуҳсола дошт, ўро ба ҷои надар биншонданд [236].

Ҳамин тариқ, калимаҳои мураккаби тобеъ қисмати муҳимми воҳидҳои луғавии типии мураккабро ташкил карда, дар ташаккул ва таҳаввули таркиби луғавии забон ва махсусан “Ҷомеъ-ут-таворих” ҷойгоҳи хоса доранд. Онҳо дар қолабҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ ба вучуд омадаанд ва барои таъмини баёни фикру ақида воситаи муҳимми лексикӣ ба шумор мераванд.

ХУЛОСАИ БОБИ Ш

Таҳлилу баррасии хусусиятҳои калимасозии «Ҷомеъ-ут-таворих» моро ба ин ақида водор сохт, ки қолибҳои калимасозии асар, асосан, ҳамон қолибҳои мебошанд, ки то асри XIII дар таърихи забони адабии тоҷикӣ вучуд доштаанд ва дар осори манзуму мансури тоҷикӣ-форсӣ мустаъмал буданд. Таҳқиқи сохтори морфологӣ таркиби луғавӣ «Ҷомеъ-ут-таворих» барои муайян сохтани роҳҳои такмили таркиби луғавӣ забони адабии асри XIII мусоидат мекунад, ки ин масъала дар боби сеюми рисола ба анҷом расидааст. Таҳлилу баррасиҳо гувоҳи онанд, ки таърихномаҳои форсии тоҷикӣ дар бобати калимасозӣ маводи ниҳоят гаронбаҳо медиҳанд, ки «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ба ин шаҳодат медиҳад.

Зимни таҳқиқи хусусиятҳои калимасозии «Ҷомеъ-ут-таворих» мо ба чунин натиҷа расидем, ки нақш ва мақоми калимасозии пасвандӣ ва калимасозии навъи мураккаб дар асар баробар нест. Мисолҳои аз асар ҷамъоваринамудаи мо нишон дод, ки дар асар калимасозии пасвандӣ бартарӣ дорад. Вале аз ҷӣ бошад, ки мисолҳоро бо калимасозии навъи мураккаб хеле кам пайдо намудем. Ба назари мо, сабаби асосии камистеъмол будани калимаҳои мураккаб дар «Ҷомеъ-ут-таворих» ин аст, ки нависанда дар бештари мавридҳо аз калимаҳои арабӣ истифода намудааст. Чунонки маълум аст, ки калимаҳои арабӣ дар қолабҳо рехта шудаанд ва ҳоҷат ба калимасозӣ надоранд. Чунончи, ба ҷумлаҳои зер таваҷҷуҳ кунем, мебинем, ки нависанда чанд калимаи арабиро ба кор бурдааст ва калимаҳои мураккаб насохтааст:

Мамолики дуру наздик, ки дар ҳеч аҳде подшоҳони қоҳир ва хонони ҷаббор бар он қодир набуда бошанд [19]. Агар муаррих андеша кунад, ки чизе нависад, ки муҳаққиқ ва моли калом бошад, қотееан ҳеч ҳикоятте эрод

*натвонад кард [8]. Ва ҳафт рӯз масоф буд ва аз ҷонибайн халқе ба қатл омаданд ва хонаҳо хароб карданд [240]. Мулке бисёрест аз **шаҳрҳо** ва **қасабаҳо** ва **қалъаҳо** ва **куҳҳои** бисёр аз ҷавониб дорад ва ҷумлаи он вилоят ба кӯҳе бузург қоим аст, ки дар пеши он афтода ва дар он афтода ва онро Анкишон хонанд [102].*

Доир ба тарзу воситаҳои сохта шудани калимаҳои мураккаби тобеъ дар доираи ҳиссаҳои гуногуни нутқ пажӯҳишҳои забоншиносӣ шуда, рисолаю мақолаҳои илмӣ ва китобҳо таълиф шудаанд. Рисолаи забоншинос Ш. Рустамов [1972] ба калимасозии исм бахшида шуда, дар як боби он калимасозии калимаҳои мураккаби тобеъ таҳлил гардидааст ва ин рисола дар забоншиносии тоҷик дар робита ба исмҳои мураккаб, ба хусус исмҳои мураккаби тобеъ аз сарчашмаҳои муътамад ба шумор меравад.

Бисёр масъалаҳои мубрам ва баҳсноки ин навъи калимасозӣ дар корҳои илмие, ки солҳои охир таълиф шудаанд, мавриди баррасии забоншиносон қарор гирифтааст [ниг. Касимов 2016; Байзоев 2016; Рахматуллозода 2016].

ХУЛОСА

Дар хулосаи диссертатсия масъалаҳои ба риштаи таҳқиқ кашидашуда ба таври мухтасар баён шудаанд. Муҳимтарин хулосаҳои кор чунинанд:

1. Баъд аз мутолиа ва таҳлилу баррасии “Ҷомеъ-ут-таворих” маълум гардид, ки бо вучуди ҳуҷуми хонумонсӯзи муғул дар асрҳои XIII-XIV инкишофи забони адабӣ қатъ нагардида, аҳли илму адаби тоҷику форс анъанаҳои забони адабиро на танҳо дар сарзаминҳои мардумони форсу тоҷик, балки берун аз ҳудудҳои он ҳам давом додаанд ва осори гуногуни бадеӣ, панду ахлоқӣ, таърихӣ, фалсафӣ, илмӣ офаридаанд. Воқеаҳои сиёсии ин давра ба инкишофи забони адабӣ бе таъсир намонд. Ин воқеаҳо ва дигар омилҳо боиси он шуданд, ки забони тоҷикӣ дар марказҳои гуногуни сиёсӣ, дар Осиёи Сағир, дар Шимоли Ҳинд ҳам инкишоф меёбад, эҷодкорони он аз Мовароуннаҳру Эрон буданд [1-М].

2. “Ҷомеъ-ут-таворих” аз бехтарин осори насрии асрҳои XIII-XIV -и тоҷику форс ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки намунаи бехтарини таърихномаҳои форсии тоҷикӣ буда, забони тоҷикии ин асрҳо дар он таҷассуми ҳудро ёфтааст. Омӯхтани хусусиятҳои забонии ин таърихнома ҳамчун намунаи забони тоҷикии марҳалаи рушду инкишофи забон ба омӯхтани вазъи таркиби луғавии забони он давра мусоидат мекунад. “Ҷомеъ-ут-таворих” бисёр хусусиятҳои забонии ин давраро дар худ таҷассум намудааст. Пухтагии забон ва таркиби луғавии “Ҷомеъ-ут-таворих” нишон медиҳад, ки забони форсии тоҷикӣ барои баёни мафҳум ва матлабҳои гуногуни илмӣ, сиёсӣ, ҷамъиятӣ, динӣ ва фалсафӣ тавоноӣ ва имконоти луғавии кофӣ доштааст. Забони асар шевою равон буда, тамоми дороии забони форсии асрҳои XIII-XIV -ро фаро гирифтааст. Омӯхтани ин таърихнома ба омӯхтани вазъи забони он давра мусоидат мекунад [1-М].

3. Калимаҳои аслан тоҷикӣ асоси лексикаи асарро ташкил дода, қисми хеле ками онҳо аз истеъмол дур шудаанд ва аксарияташон дар ҳамон шакле, ки дар асри таълифи асар истеъмол мешуданд, имрӯз низ дар истеъмоланд [4-М].

4. Таркиби луғавии “Қомеъ-ут-таворих” хеле гуногун буда, қабатҳои гуногуни луғавӣ – калимаҳои умумиистеъмоли, бегона, вожаҳои таърихию кӯхнашударо дар бар мегирад. Асоси таркиби луғавии асарро калимаҳои аслии тоҷикӣ, ки баромадашон ба забони мабдаи умумиэронӣ рафта мерасад, ташкил медиҳад. Бахши асосии калимаҳои аслан тоҷикиро мафҳумҳои хешовандӣ, номи узвҳои бадан, номи ҷонварон, номи мафҳумҳои табиат ва падидаҳои он, калимаҳои мансуби дину мазҳаб дар бар гирифтаанд. Аксари ин калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ ба кор мераванд [3-М].

5. Гурӯҳи асосии иқтибосоти “Қомеъ-ут-таворих”-ро вожаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Як қисми ин иқтибосот хусусияти умумиистеъмоли гирифта, дар калимасозӣ фаъоланд ва қисми дигари иқтибосоти арабӣ имрӯз хоси забони адабии китобӣ мебошанд. Инчунин як даста вожаҳои иқтибосоти арабие мавҷуданд, ки имрӯз истеъмол намегарданд [2-М].

6. Асрҳои XIII-XIV дар таърихи забони адабии тоҷикӣ марҳалае ба ҳисоб меравад, ки воридшавии калимаҳои иқтибосии арабӣ ба таркиби луғавии забон афзоиш меёбад. Вале иқтибос ва истеъмоли калимаҳои арабӣ дар ин асрҳо дар осори ҳар шоиру нависанда ҳар хел аст ва хусусияти гуногун дорад. Рашидуддини Фазлуллоҳ дар қорбурди калимаҳои арабӣ зиёдаравӣ накардааст. Муаллиф ҳамон калимаҳоеро истифода кардааст, ки то замони ӯ дар забон устувор шуда, умумиистеъмол гардида буданд [2-М].

7. Гарчанде ки асар дар таърихи ақвоми муғулу турк навишта шудааст, муаллиф аз истифодаи калимаҳои туркӣ то ҳадде тавонистааст худдорӣ кардааст. Калимаҳои туркӣ-муғулие, ки истифода гардидаанд номи одамон, ҷойҳо, ақвом мебошанд, ки ин ба истифодаи вожаҳои туркӣ-муғулӣ дар асар аҳаммияте надоранд, зеро инҳо бо амри зарурат қор фармуда шудаанд [3-М].

8. Воридшавии калимаҳои туркӣ-муғулӣ дар забони адабии асрҳои XIII-XIV бештар ба назар мерасад, ки намунаи онро дар “Ҷомеъ-ут-таворих” мебинем. Истеъмоли ин навъ калимаҳои иқтибосӣ ба воқеаҳои сиёсӣ-ҳарбие, ки дар ин асрҳо дар Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, вобаста мебошад. Мо зимни мутолиа ва пажӯҳиши асари мавриди назар калимаҳоро гирдоварӣ намудем, ки дар осори пешина нест, вале дар “Ҷомеъ-ут-таворих” бисёр дучор мешаванд. Дар миёни ин гурӯҳи луғот калима ва истилоҳҳои ҷамъиятӣ, сиёсӣ, маъмурӣ ва ҳарбӣ мебошанд: қоон, хотун, чопор, нӯён, босқоқ, элчӣ, курҷӣ, уруғ, қумой, урду, юрт, қурилтой, улус, ярлиғ, булғоқ. Дар фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикӣ низ зимни шарҳи калимаҳои туркӣ-муғулӣ дар аксар маворид шавоҳид аз “Ҷомеъ-ут-таворих” оварда шудааст [3-М].

9. Сермаъноии калимаҳо дар «Ҷомеъ-ут-таворих» мақоми махсус доранд. Рашидуддини Фазлуллоҳ ба маъноҳои маъмулии вожаҳо така карда, паҳлуҳои нав ба нави тобишҳои маъноии онҳоро мекушояд. Нависанда дар матни асар аз маҷоз низ моҳирона истифода карда ва ба калимаҳо тобишҳои нави маъноӣ додааст. “Ҷомеъ-ут-таворих” ҳарчанд ки асари таърихӣ аст, вале Рашидуддини Фазлуллоҳ аз воситаҳои муассири тасвири бадеӣ, ба мисли муродифот, антоним ва омонимҳо барои офаридани маъноӣ тоза хеле моҳирона истифода бурдааст. Фаровон будани муродифот ва калимаҳои зидмаъно дар “Ҷомеъ-ут-таворих” аз он шаҳодат медиҳад, ки таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои XIII-XIV ҳам ниҳоят бою рангин будааст ва Рашидуддини Фазлуллоҳ аз онҳо хеле ба мавқеъ ва моҳирона истифода намуда, воситаҳои муассири тасвири бадеӣ – муродифот, антоним, омоним ва умуман аз захираи бойи луғавӣ бо маҳорати баланди муҷаррадбаёнӣ истифода кардааст [2-М].

10. Бахши муҳимми таркиби луғавии асарро ономастика ташкил медиҳад, ки топонимҳо, оронимҳо ва этнонимҳо аз ҳамин қабиланд. Дар асар махсусан этнонимҳо – номи қавму қабила ва халқиятҳои гуногун истифода шудааст. Рашидуддини Фазлуллоҳ кӯшидааст, ки номи ҳар як қавму қабила, ба хусус, ақвоми туркро решашинохтӣ намуда, шарҳу маънидод намояд. Чунончи,

номи қавмҳои турк, оғӯз, уйғур, кипчоқ, қанқалӣ, қорлуқ шарҳ дода шудааст [2-М].

11. Азбаски «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» асари таъриҳӣ аст, дар он номҳои ҷуғрофӣ қорбурди фаровон дорад. Бинобар ин муаллиф дар асар номи кишварҳо, шаҳрҳо, сарзаминҳо ва маҳалҳои зиёдеро овардааст. Дар асар ҳам номҳои ҷуғрофии эронӣ ва туркӣ ба қор рафтааст. Хусусиятҳои ономастикаи «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» ҳанӯз мавриди пажӯҳиши ҷудоғонаи забоншиносӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, таҳқиқу баррасии лингвистии ономастикаи «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» хеле ҷолиб буда, ба таҳқиқи алоҳида ниёз дорад [4-М].

12. Калимасозии сарфӣ, махсусан бо ёрии пасвандҳо сохтани калимаҳо, тарзи маъмул ва мустаъмали калимасозӣ дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» буда, дар асар нисбат ба дигар усулҳои калимасозӣ бештар ба қор рафтааст. Омӯзиши усули калимасозии пасвандӣ дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» нишон медиҳад, ки қолабҳои калимасозии ин асар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ фаровон истифода мегардад ва қисме аз онҳо дар истеъмол нестанд [2-М].

13. Нақши пасванди - **истон** дар калимасозии исмҳои макон хеле қалон буда, маҳз тавассути он дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» номи кишвару сарзаминҳо сохта шудааст. Дар зуҳури ин гуна воҳидҳои луғавӣ мақому мавқеи ин гурӯҳ унсурҳои калимасоз бештар ба мушоҳида мерасад. **Ҷунончи, Муғулистон, Уйғуристон, Ғарҷистон, Туркистон, Гурҷистон** дар асар ба назар мерасад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пасванди -истон дар сохтани як қатор номи кишварҳо, шаҳрҳо ва маҳалҳо ба қор рафта, ҳамчун унсурҳои фаъол барои номвожаҳои ҷуғрофӣ мавриди истифодаи васеъ қарор дорад [4-М].

14. Нақши дигар пасвандҳои калимасоз дар асар мавқеъ ва дараҷаи гуногун доранд. Агар як пасванд дар сохтани як ҳиссаи нутқ иштирок намояд, пасванди дигар дар сохтани чанд ҳиссаи нутқ ширкат варзида, калимаи нав сохтааст. Як пасванд дар калимасозӣ фаъол бошад, пасванди дигар дар калимасозӣ қаммаҳсул аст. Нависанда пасвандҳои -гоҳ, -зор, -гар, -иш, -ин/-гин зиёд ба қор бурдааст [1-М].

15. Калимаҳои мураккаби тобеи “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” нишон медиҳанд, ки ин усул аз маъмултарин ва сермаҳсултарин роҳи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Аз баррасии калимасозии тарзи мураккаб маълум гардид, ки имкониятҳои ҳиссаҳои нутқ дар калимасозӣ гуногунанд. Чунончи, исмҳо ва сифатҳо махсусан дар тарзи мураккаби тобеъ нисбат ба мураккаби пайваст хеле сермаҳсул ва серистеъмоланд. Дар ин тарзи калимасозӣ бештар ибораҳои изофӣ бо афтидани факки изофат ба калимаи мураккаб табдил мегарданд [3-М].

АДАБИЁТ

1. Асару мақолаҳои илмӣ

- [1]. Адабиёти форс-тоҷик дар асрҳои XII-XIII. Қисми 1. – Душанбе, 1976.
- [2]. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. – Душанбе: Дониш, 1983.
- [3]. Абдулҳадов, Ҷ. Лексикаи иқтибосии «Таърихи Байҳақӣ»-и Хоҷа Абӯлфазл Муҳаммад Бинни Хусайн Байҳақии Дабир: дис. н.и.ф. / Ҷ. Абдулҳадов. – Душанбе, 2012. -163 с.
- [4]. Ализода С. Сарфу наҳви забони адабии тоҷик. Қойидаҳои забони тоҷикӣ// С. Ализода, А. Фитрат. Душанбе: Маориф ва фарҳанг. 2010. -187 с.
- [5]. Амлоев А. Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев. / А. Я. Амлоев. Душанбе: ДСРТ, 2016, -151с.
- [6]. Амонова Ф. Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. / Ф. Р. Амонова Учеб. пособие. Душанбе: ТГУ, 1982. -55 с.
- [7]. Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома». / Сулаймон Анварӣ. -Душанбе: Маориф. 1994. 117 с.
- [8]. Бартольд В. В. Избранные труды. Т. 3. – М., 1963. – 962 с.
- [9]. Бертелс Е. Э. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV / Е. Э. Бертелс. А. Э.Бертелс ва дигарон. – Душанбе, 1976.
- [10]. Байзоев, А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абӯалӣ ибни Сино / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб, 2016. - 196 с.
- [11]. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри порсӣ Ҷ. 1. / М. Баҳор. – Техрон, 1390. – 496 с.
- [12]. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри порсӣ Ҷ. 2. / М. Баҳор. – Техрон, 1390. – 336 с.
- [13]. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри порсӣ Ҷ. 3. / М. Баҳор. – Техрон, 1390. – 440 с.

- [14]. Бердиева Т. Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований // По материалам прессы 20-х годов // Т. Бердиева. – Душанбе: Ирфон, 1971. -271с.
- [15]. Бердиева Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. - 128 с.
- [16]. Бобомуродов, Ш. Хусусиятҳои морфологии забони ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи маориф / Ш. Бобомуродов. – Душанбе: Эр-граф, 2014. - 144 с.
- [17]. Бобомуродова М. У. Пажӯҳиши (таҳқиқи) этнолингвистии вожагони ороиши занон / М. У. Бобомуродова. – Душанбе, 2014, - 167 с.
- [18]. Бобомуродова М. Вожаномаи мухтасари зебу зинати занон ва заргарӣ / М. Бобомуродова. – Душанбе, 2014. -71 с.
- [19]. Боголюбов М. Н. Решашиносии чанд вожаи суғдӣ // Номаи пажӯҳишгоҳ. №7. /М. Н. Боголюбов. – Душанбе: Пайванд, 2005. – С. 51-79.
- [20]. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М.: Восточная литература, 2002. – 557
- [21]. Виноградов, В.В. Наука о языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М., 1963.– 255 с.
- [22]. Грамматика современного русского литературного языка./под ред. Н.Ю.Шведовой.- М: Наука,1970. – 767 с.
- [23]. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1.- Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
- [24]. Герценберг Л.Г. Морфологическая структура слова в древних индо-иранских языках./ Л.Г. Герценберг - Л.: Наука, 1972.-274 с.
- [25]. Гулназарова, Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Шуҷоиён, 2011. – 168 с.
- [26]. Ганиева С. Таркиби ономасиологии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ. / С. Ганиева -Хуҷанд, «Нури маърифат», 2016, 188 с.

- [27]. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид») /Р. Ғаффоров. –Душанбе: Дониш, 1966. - 224 с.
- [28]. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон/Р. Ғаффоров. –Душанбе: Ирфон,1977. – 208 с.
- [29]. Ғафуров, Б. Тоҷикон / Б, Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. - 412 с.
- [30]. Забони адабии ҳозираи тоҷик. (Қисми 1). – Душанбе: Ирфон, 1973, - 447 с.
- [31]. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967, - 186 с.
- [32]. Зайниддинова З. Терминҳои падар ва модар дар шеваҳои Ленинободу Конибодом. //Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1970. с. 189-196.
- [33]. Замонов З. И. Лексикаи даштиджумского говора таджикского языка: Дис. ... канд. филол. наук/З. И. Замонов. –Душанбе, 2009. -155 с.
- [34]. Зоҳидов А. Влияние русского языка на словообразование таджикского литературного языка /А. Зоҳидов. - Худжанд, 2009. - 669 с.
- [35]. Кабиров М. Лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикони Чирчиқи Вилояти Тошканди Ҷумҳурии Ўзбекистон: Рис. ... ном. илм. филол/М. Кабиров. Душанбе, 1995. -213 с.
- [36]. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим/Б. Камолиддинов. –Душанбе: Ирфон, 1967. -185 с.
- [37]. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
- [38]. Камолова, Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Маҷмаъ-уттаворих» / Г. Камолова. – Душанбе, 1984, - 90 с.
- [39]. Каримов, А. Таҳлили лексикӣ-грамматикии матнҳои тоҷикии қадим (васоити таълим) / А. Каримов. – Душанбе, 1986, - 100 с.

- [40]. Каримов, Ҳ. Дар бораи баъзе хусусиятҳои калимаи «як» / Ҳ. Каримов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1967. – С. 23-31.
- [41]. Капранов, В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI / В. А. Капранов. – Душанбе: Дониш, 1987. - 224 с.
- [42]. Касимов, О. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси / О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 135 с.
- [43]. Касимов, О. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси / О. Касимов, – Душанбе, 2016. - 346 с.
- [44]. Кенджаев Ю. Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки/ Ю. Кенджаев // АКД. -Худжанд, 2004. -24 с.
- [45]. Комиссаров В. Н. Теория перевода. – М. 1990. – 253 с.
- [46]. Қосимов, Б. Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони порсии дарӣ (дар асоси маводи «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ) / Б. Қосимов. – Душанбе, 1995. - 200 с.
- [47]. Қосимова, М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешин / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
- [48]. Қосимова, М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2007, 113 с.
- [49]. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) / М. Н. Қосимова. Ҷ. 1. – Душанбе, 2012. – 568 с.
- [50]. Қосимова М. Н. Ганҷи сухан / М. Н.Қосимова. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013, - 639 с.
- [51]. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) / М. Н. Қосимова. Ҷ. 2. – Душанбе, 2016. – 240 с.
- [52]. Маҷидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Деваштич, ҷилди 1, 2007. – 255 с.
- [53]. Машкур, М. Корномаи Ардашери Бобакон/М.Машкур – Техрон, 1329, - 203 с.

- [54]. Маъруфов Р. Ф. Истилоҳоти хешутаборӣ дар шеваи тоҷикони Самарқанд//Масъалаҳои лексикаи забони тоҷикӣ. /Р. Ф. Маъруфов. –Самарқанд, 1985. –С. 21-29.
- [55]. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. -293 с.
- [56]. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. /Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. -120с.
- [57]. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб / Н. Маъсумӣ. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 2005. – 456 с.
- [58]. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. /А. Мирбобоев. –Душанбе, Матбааи ДДОТ, 2015. – 342 с.
- [59]. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ/М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
- [60]. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1997. – 190 с.
- [61]. Муҳсин Абулқосимӣ. Дастури таърихии мухтасари забони форси. – Техрон, 1392. 196 с.
- [62]. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2003. – 152 с.
- [63]. Наршаҳӣ, Абӯбакр. Таърихи Бухоро / Абӯбакри Наршаҳӣ. – Душанбе, 2012. 179 с.
- [64]. Насируддин, Тӯсӣ. Меъёр ул-ашъор [Таҳияи У. Тоиров ва дигарон] / Тӯсӣ Насируддини. –Душанбе: Ориёно, 1992. -146 с.
- [65]. Ниёзӣ, Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод, 1954. - 50 с.
- [66]. Низомова, С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ / С. Низомова. – Душанбе, 2010. - 178 с.
- [67]. Нисорӣ, Хоҷа Ҳасан. Чаҳор Гулзор (таҳияи У. Назир ва Д. Хоҷа) / Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. – Душанбе, 1998. – 116 с.

- [68]. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т. I.-М., 1975.-239 с.
- [69]. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т. II.-М., 1975. – 475 с.
- [70]. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки.- М.: Наука,1979. – 386 с.
- [71]. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.- М.: Наука,1981. – 543 с.
- [72]. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки.- М.:Наука, 1982. – 570 с.
- [73]. Пейсиков, Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л. С. Пейсиков. – М., 1973. – 199 с.
- [74]. Пейсиков, Л. С. Лексикология современного персидского языка / Л. С. Пейсиков. – М., 1975. – 203 с.
- [75]. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка.- В книге Б.В.Миллер: Персидско-русский словарь. 3-е изд / В.С. Расторгуева. М.: 1960.
- [76]. Расторгуева, В. С. Среднеперсидский язык / В. С. Расторгуева. – М. 1966, - 160 с.
- [77]. Расторгуева В. С. Сравнительно- историческая грамматика западноиранских языков. Фонология / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1990. - 253 с.
- [78]. Раҳмонов, Б. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣи феъл (дар асоси маводи «Таърихи Бухоро») / Б. Раҳмонов. – Душанбе: Донишварон, 2017. - 188 с.
- [79]. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби I / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Эр-Граф, 2016. – 516 с.
- [80]. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат / Эмомалӣ Раҳмон. Китоби II. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.

- [81]. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2016, - 239 с.
- [82]. Раҳматуллозода С. Калимаҳои хешутаборӣ / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2019, - 50 с.
- [83]. Раҳматуллозода С. Р. Калимасозии исм. / С. Р. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. -226с.
- [84]. Раҳматуллозода С. Истилоҳоти марбут ба дарахтони мевадор дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. №6-2 (67), ноябр, 2015. Саҳ.57-61.
- [85]. Раҳматуллозода С. Калимаҳои мураккаби типии копулятивӣ дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ Суханшиносӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, №1.2015.
- [86]. Раҳматуллозода С. Нақши факки изофат дар сохтани калимаҳои мураккаби детерминативӣ / Суханшиносӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, №1.2015
- [87]. Раҳматуллозода С. Ещё раз о словообразовании / Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). (Научный журнал). – Душанбе, 2015. №.2(49).
- [88]. Раҳматуллозода С. Лексические единицы, обозначающие плотнические работы. Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). - Душанбе, 2018, №5-2 (77). С.25-31.
- [89]. Раҳмонов Б. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикии феъл / Б. Раҳмонов – Душанбе: Донишварон, 2017. – 187 с.
- [90]. Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык / Ю. А. Рубинчик. – М., 1960. - 320 с.
- [91]. Рустамов Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи “гоҳ” / Ш. Рустамов // Маориф ва маданият. – 1969. –12 июн.
- [92]. Рустамов Ш. Як навъи калимасозии исмҳои мураккаб /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. – 1971. – №5. – С. 24-25.

- [93]. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. - 76 с.
- [94]. Рустамов Ш. Исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. - 220 с.
- [95]. Рустамов Ш. Як усули васлшавии калимаҳо / Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо) / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 87 с.
- [96]. Рустамов Ш. Калимасозӣ дар исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1989. -71 с.
- [97]. Саймиддинов Д. Номҳои хешовандӣ дар осори замони Сосониён/Д. Саймиддинов. – Душанбе: Мардумгиёҳ, 1997, №1-2. –С. 112-115.
- [98]. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. - 310 с.
- [99]. Саймиддинов Д. Форсии бостон / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2008. - 190 с.
- [100]. Саймиддинов, Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. - 208 с.
- [101]. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII) / Н. Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. - 396 с.
- [102]. Саломов, М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозии фразеологии забони шеъри тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. - 266 с.
- [103]. Саломов, М. Вижагиҳои забонии ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV / М. Саломов. Дис. д. и. ф. – Душанбе, 2018. - 355 с.
- [104]. Саъдуллоев У. Қ. Вожаҳои муарраби тоҷикӣ дар «Қуръони маҷид». – Душанбе, 2011. – 56 с.
- [105]. Сиёев, Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1986. – 165 с.

- [106]. Сиёев, Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ / Б. Сиёев. - Душанбе: Ирфон, 2002.-494 с.
- [107]. Сино, Абӯалӣ. Осор / Абӯалӣ ибни Сино. – Душанбе: Дониш, 2005. Ҷ.1- 852 с.
- [108]. Современный русский язык (Учебник) / под редакцией В. А. Белошапкой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
- [109]. Талбакова Х. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик/Х. Талбакова. –Душанбе: Матбааи ДСРТ, 2008. -110 с.
- [110]. Фитрат А. Қойидаҳои забони тоҷикӣ // А. Фитрат. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг. 2010. -187 с.
- [111]. Хасанов, А. Лексические особенности "Худуд-ал-алем": Дис. канд. филол. наук / А. Хасанов. - Душанбе, 1986. - 200 с.
- [112]. Хаскашев, Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик / Т.Н. Хаскашев. – Душанбе: Маориф, 1989. - 407 с.
- [113]. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо. / Хоркашев С. - Душанбе: Ирфон, 2010, -143с.
- [114]. Хоркашев С. Истилоҳоти марбут ба ҳайвонот / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №3 (58/1)
- [115]. Хоркашев С. Таҳқиқи воҳидҳои луғавии марбут ба асбоби рӯзгор / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №3 (58-61)
- [116]. Хоркашев С. Воҳидҳои луғавии марбут ба анвои ҳашарот ва хазанда дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби-шарқӣ / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №3(58-2)
- [117]. Хоркашев С. Истилоҳоти ҳешутаборӣ дар шеваҳо / Паёми Донишгоҳи миллий. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №4/2 (133)
- [118]. Хоркашев С. Қолиби нави калимасозӣ / Паёми Донишгоҳи миллий. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №4/1 (129) с. 29-34.
- [119]. Хоркашев С. Ду нигоҳ ба масоили калимасозӣ / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №1 (56)

- [120]. Хоркашев С. Чумлаҳо асоси калимаҳои мураккаб / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №1 (56-2)
- [121]. Хоркашев С. Таҳқиқи истилоҳоти марбут ба узвҳои бадан / Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Душанбе, 2014, №1 (56-2)
- [122]. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. / Хоркашев С. Душанбе: Маориф, 2014, -120 с.
- [123]. Хоркашев С. Калимасозии суффикси -ак дар шеваи ҷануби шарқӣ. / Хоркашев С. // Тезиси докл. апрельской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава ТГУ им. В. И. Ленина. -Душанбе: Сино, 1994, с. 62-63.
- [124]. Хоркашев С. Пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд. / Хоркашев С. // Ахбори АИ ҶТ, шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. -Душанбе: Дониш, 2009. - С. 249-255.
- [125]. Хоркашев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ). – Душанбе, 2014. – 234 с.
- [126]. Хоҷа, Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор [таҳияи У. Назир ва Д. Хоҷа] / Нисорӣ Хоҷа Ҳасан.– Душанбе: Шарқи озод, 1998.–116 с.
- [127]. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
- [128]. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ). / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Ҷ. 1/2. -Душанбе. 1975. С. 283-307.
- [129]. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. – 96 с.
- [130]. Ҳалимов, С. Забони ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ) / С. Ҳалимов, К. Шукурова. – Душанбе, 1988. - 100 с.
- [131]. Ҳалимиён, С. Феъл (Куниш) / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126 с.

- [132]. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва баъзе қолабҳои сарфию нахви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
- [133]. Ҳасанов, А. Баъзе вижагиҳои адабӣ ва забони «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» / А. Ҳасанов // Рӯдакӣ № 29. – Душанбе, 2011. – С. 10-41.
- [134]. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд / Д. Ҳомидов. – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.
- [135]. Ҳомидов Д. Сарнавишти вожаҳо. /Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2008. -144 с.
- [136]. Ҳодизода Р. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV, – Душанбе, 1976. – 256 с.
- [137]. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни. /Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. -255 с.
- [138]. Чхеидзе, Т. Д. Именное слообразование в персидском языке / Т. Д. Чхеидзе. – Тбилиси, 1969. - 140 с.
- [139]. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. /Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. -227с.
- [140]. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. /Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш Граф, 2017. -320 с.
- [141]. Ҷӯраев Ғ. Очерки забони дари Афғонистон/Ғ. Ҷӯраев. - Душанбе: Дониш Граф, 2017. -283 с.
- [142]. Ҷӯраев Ғ., Маҳмудов М., Қурбонов С. Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева. /Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Қурбонов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. -127 с.
- [143]. Шамс, Қайси Розӣ. Ал-муъҷам / Р. Шамс. – Душанбе: Адиб, 1991. - 464 с.
- [144]. Шарифов, Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ / Б. Шарифов. Душанбе: Дониш, 1985. - 232 с.

- [145]. Шарифова, Ф. Хусусиятҳои вожагонии «Кашфулмаҳҷуб»-и Хуҷвирӣ / Ф. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011. - 140 с.
- [146]. Шаропов, Н. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1966. - 135 с.
- [147]. Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо: маҷмӯаи мақолаҳо./ М. Шукуров - Душанбе; «Ирфон», 1982.
- [148]. 261. Шукуров М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад./ М. Шукуров - Душанбе; Ирфон, 2005.-399 с.
- [149]. 262. Шукуров М. Забони мо-ҳастии мост./ М. Шукуров - Душанбе: Маориф, 1991. -232с.
- [150]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои луғавию семантикии шумора дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон . – 2017. – № 4. – С. 53- 55.
- [151]. Юсупов Ш. Р. Ҷамъбандии исм ва роҳҳои ифодаи он дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. – № 1. – С. 88 – 93.
- [152]. Юсупов Ш. Р. Мавқеи истифодаи ҷонишинҳои шахсӣ дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2018. – № 1. – С. 50-55.
- [153]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои морфологии пешояндҳо дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» / Ш. Юсупов // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – № 1. – С. 175-180.
- [154]. Юсупов Ш. Р. Хусусиятҳои корбурди сифат дар «Ҷомеъ-ут-тавориҳ» / Ш. Юсупов // Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2019. – № 3. – С. 56-59.

2.Луғатҳо:

- [155]. Абдурашиди Татавӣ. Фарҳанги Рашидӣ. Иборат аз 2 ҷилд. – Техрон. 1386. – 1099 с.
- [156]. Алиакбари Деҳхудо. Луғатномаи Деҳхудо. – Техрон, 1377.

- [157]. Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2015. - 350 с.
- [158]. Вожаномаи «Маснавии маънавӣ». Таҳияи Назарзода С., Мискинов И. – Душанбе: Дониш, 2007 - 231 с.
- [159]. Гулназарова, Ж. Луғати феълҳои «Баҳористон»-и Абдурахмони Чомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2014. – 96 с.
- [160]. Лингвистический энциклопедический словарь.-М.,2002.-707с.
- [161]. Макс, Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – 573 с.
- [162]. Макс, Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 2. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – 672 с.
- [163]. Макс, Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. – 832 с.
- [164]. Макс, Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. - 864 с.
- [165]. Маҳмудов, М. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов, Ғ. Чӯраев. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1997, - 289 с.
- [166]. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсии Муин. Иборат аз 6 ҷилд. – Техрон, 1346.
- [167]. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотей. Ҷ. 1. / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 1993. - 416 с.
- [168]. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотей. Ҷ. 3. / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 2014. - 400 с.
- [169]. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот / Ғиёсуддин Муҳаммад. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. - 480 с.
- [170]. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот / Ғиёсуддин Муҳаммад. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. - 416 с.
- [171]. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. – 327 с.

- [172]. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2003. – 502 с.
- [173]. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 3. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2007. – 493 с.
- [174]. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷикӣ / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2000. - 129 с.
- [175]. Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.
- [176]. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Мураттибон М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев]. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.
- [177]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, Ҷ. 1. 1969. - 951 с.
- [178]. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, Ҷ. 2. 1969. - 950 с.
- [179]. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯишҳои эронии Тоҷикистон [таълифи М. Қосимӣ, А. Мирбобоев (ҷилди 1 ва 2)]. – Душанбе, 1997.– 614 с.
- [180]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. -Душанбе, 2008. -950 с.
- [181]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. -Душанбе, 2008. -945 с.
- [182]. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М. Фозилов. Ҷ. 1. – Душанбе, 1963. - 950 с.
- [183]. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик / М. Фозилов. Ҷ. 2. – Душанбе, 1964. - 803.
- [184]. Ҳасан Амид. Фарҳанги Амид. – Техрон, 1390. – 1256 с.

3.Бо забони хориҷӣ:

- [185]. Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV Wiesbaden, 1963-1975.

4. Манбаъ:

[186]. Рашидуддини Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ут-таворих. Иборат аз се ҷилд. – Техрон, 1373.

4.Ихтисораҳо:

[187]. ФЗТ - Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопдия, ҷилди 1. - 1969. –951 с.

[188]. ФЗТ - Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, ҷилди 2.- 1969.–950 с.

[189]. ФТЗТ - Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.

[190]. ФТЗТ - Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.

[191]. ФГҶЗТ – Фарҳанги гӯйишҳли ҷанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2017, - 980 с.

[192]. ЭМТ – Энциклопедияи Миллии Тоҷик Ҷилди 1 (А – Асос). – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2011, - 608 с.

[193]. ЭМТ – Энциклопедияи Миллии Тоҷик Ҷилди 2 (Асос – Боз). – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2013, - 664 с.

[194]. ЭМТ – Энциклопедияи Миллии Тоҷик Ҷилди 3 (Боз– Вичкут). – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2014, - 676 с.

**МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ ДАР ТАЪЛИФОТИ
ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ИНЪИККОС ЁФТААСТ:**

I. Монография

[1-М] Хоҷамиров М. Х. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ва сохтории «Ҷомеъ-ут-тавориҳ»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ. – Душанбе: ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. – 124 с.

[2-М] Баррасии таркиби луғавии “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидуддини Фазлуллоҳ. – Душанбе, 2020, - 60 с.

**II. Мақолаҳои дар маҷаллаҳои тасдиқгардидаи КОА-и назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон**

[3-М]. Хоҷамиров М. Х. Номи қавмҳо дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ” / М. Х. Хоҷамиров // Паёми ДМТ, серияи филологӣ. – Душанбе, 2017.– № 4/14. – С. 73-76.

[4-М]. Хоҷамиров М. Х. Қабатҳои лексикӣи луғати “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидаддини Фазлуллоҳ / М. Х. Хоҷамиров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2019, №3, (80). - С. 43-45.

[5-М]. Хоҷамиров М. Х. Корбурди калимаҳои туркию муғулӣ дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”-и Рашидаддини Фазлуллоҳ / М. Х. Хоҷамиров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). - Душанбе, 2020, №3, (86). - С. 13-17.

[6-М]. Хоҷамиров М. Х. Калимасозии пасвандҳои – гоҳ ва – истон дар “Ҷомеъ-ут-тавориҳ”/ М. Х. Хоҷамиров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2020, №4, (87). - С. 55-59.